

Tanja Petrović

UTOPIJA UNIFORME

Afektivna življenja Jugoslovanske ljudske armade

?!

zbirka
kulturni
spomin

Tanja Petrović

UTOPIJA UNIFORME

Afektivna življenja Jugoslovanske ljudske armade

Založba ZRC

v spomin na očeta

VSEBINA

Zahvale --- 9

Uvod ★ ***Tiha sila, ki ruševinam ne pusti spati*** --- **16**

Arhivi in čustva --- 22

Socializem skozi prizmo forme --- 27

Struktura knjige --- 36

1 ★ **Zgodovina, zgodbe in njihovi subjekti** --- **40**

Pripovedne niti --- 45

Omejene forme, trdoživa čustva, nemirni subjekti --- 49

2 ★ **Utopija za bodečo žico** --- **56**

Vojaški rok in jugoslovansko državljanstvo --- 60

Od heterotopije do utopije --- 70

Nenavadni dom utopije --- 79

3 ★ **Rutina** --- **82**

Učenje --- 86

Ponotranjenje --- 88

Habituacija --- 91

4 ★ **Uniforma** --- **98**

V mestih --- 101

V vojašnicah --- 108

5 ★ **Ritual** --- **118**

Zaščitna funkcija ritualizacije --- 126

6 ★ **Razkroj forme** --- **142**

Raz-uniformirani --- 146

Intermezzo ★ ***Katastrofa*** --- **152**

7 ★ **Čas potem** --- **158**

Neustrezni --- 160

Odvzete biografije --- 169

Spoznati, kdo si --- 174

8 ★ **Forma in življenje** --- **178**

O vojakih in umetnikih --- 182

Nemogoča prijateljstva --- 188

9 ★ **Življenja potem** --- **198**

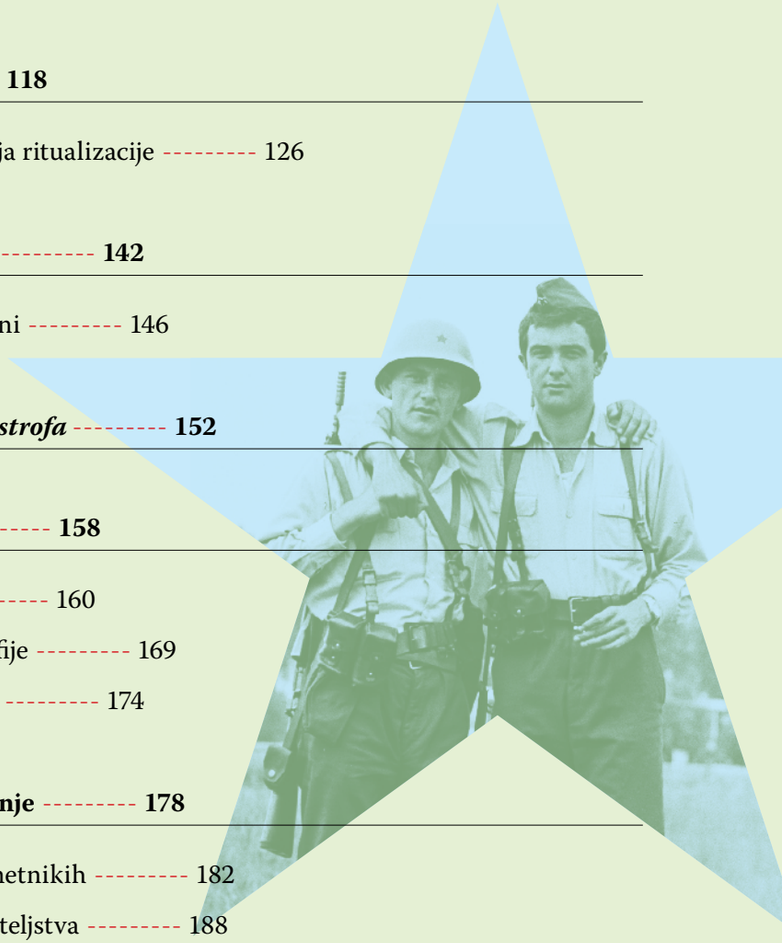
Rekonstrukcija biografij --- 201

Vztrajne nemožnosti: razglednica iz Samarkanda in obisk Žabljaka --- 206

Epilog ★ ***Infrastruktura za čustva*** --- **210**

Bibliografija --- 223

Imensko in stvarno kazalo --- 239

Zahvale

Prve raziskovalne korake, ki so vodili v nastanek te knjige, sem naredila v času, ko je na svet prihajal moj sin. V letu, ko je izšel angleški izvirnik te knjige, je dopolnil starost, pri kateri so nekoč mlade jugoslovanske moške vpoklicali v Jugoslovansko ljudsko armado. Moje življenje v tem obdobju je bilo močno zaznamovano z velikodušnostjo in tovariškim odnosom preštevilnih ljudi ter s podporo različnih institucij, najbolj pa so ga zaznamovali nekdanji vojaki Jugoslovanske ljudske armade, ki so z mano nesebično delili svoje izkušnje, zgodbe, spomine in občutke. Vsem sem neskončno hvaležna za zaupanje, potrpežljivost in čas, ki so mi ga namenili. Ta knjiga je tudi njihova, in moja največja nagrada bo, če jo bodo tudi sami videli kot tako. Še posebej sem se dolžna zahvaliti tistim sogovornikom, ki so ves ta čas vztrajali z mano, bili vedno pripravljeni na še en pogovor o svojih izkušnjah v vojski, mi zaupali svoje arhive fotografij, umetniških del in besedil ter se pogosto izjemno potrudili, da so izbrskali drobce teh arhivov zame: Franciju Virantu, Želimirju Žilniku, Dušanu Mandiću, Janetu Štravsu, Milovanu Milenkoviću, Otu Lutharju, Radosavu Majdevcu, Miloradu Milenkoviću, Elmazu Jonuziju, Juretu Gombaču, Svaniboru Pettanu, Nebojši Šeriću, Harizu Haliloviću, Božidarju Lugariću, Vladimirju Neškoviću, Dejanu Dimitrijeviću, Mitji Velikonji in Milanu Todoroviću.

S štipendijo na Centru za napredne študije v Sofiji sem dobila prepotrebno začetno intelektualno in logistično spodbudo za resen in sistematičen razmislek o pomenih kolektivne izkušnje služenja vojaškega roka v nekdanji Jugoslaviji. Lahko sem začrtala prve obrise tega projekta in ga še precej podrobneje razdelala med prekrasno enoletno štipendijo na berlinskem Inštitutu za napredne študije

(Wissenschaftskolleg zu Berlin), kjer sem imela idealne pogoje za delo in življenje ter priložnost biti del izjemno navdihujoče intelektualne skupnosti. Štipendije na Nizozemskem inštitutu za napredne študije, Podiplomski šoli za vzhodno- in jugovzhodnoevropske študije na Univerzi v Regensburgu ter na Centru za ženske študije na Univerzi Jawaharlal Nehru v Delhiju so mi omogočile začasna akademska domovanja, kjer sem lahko nadaljevala in nadgradila svoje delo z neprecenljivo pomočjo izjemnih raziskovalcev in študentov, ki sem jih tam spoznala.

Moj akademski dom, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) v Ljubljani, je čudovito in spodbudno okolje za delo. Sodelavcem na Inštitutu za kulturne in spominske študije ZRC SAZU sem neizmerno hvaležna za solidarnost, prijateljstvo in redne pogovore, s katerimi ohranjamo in vzdržujemo tisto, kar je v naših akademskih življenjih zares pomembno, še posebej Ani Hofman, moji sopotnici pri pisanju, Martinu Pogačarju, na katerega pomoč sem lahko vedno računala, in Otu Lutharju, sodelavcu, prijatelju, direktorju in enemu od osrednjih akterjev te knjige – vsemu naštetemu v eni osebi! – za njegovo podporo v vseh teh letih.

Pri nastajanju te knjige so mi bili v veliko pomoč dolgoletni pogovori s številnimi sogovorniki v različnih delih sveta. Imela sem srečo, da sem se lahko med svojim delom na Inštitutu za napredne študije v Berlinu družila z ljudmi, kot so Julie Livingston, Behrooz Ghamari-Tabrizi, Nancy Hunt, Kamran Asdar Ali, Syema Muzaffar, Karen Feldman, Niklaus Largier, Steven Feierman, Claire Messud, James Wood, Jane Burbank, Fred Cooper, Elias in Najla Khouri, Birgit Meyer, Jojada Verrips, Albrecht Koschorke, Krzysztof Pomian, Karl Schlögel, Thomas Pavel, Reinhart Meyer-Kalkus ter Kathrin Biegger. Zelo sem jim hvaležna za izkazano zanimanje za teme, s katerimi sem se ukvarjala, za njihova dragocena mnenja, ki so močno vplivala na moje razmišljanje in pisanje, pa tudi za prijateljstvo, naklonjenost, ljubeznivost in smeh, zaradi katerih je bilo moje leto v Berlinu tako izjemno in nepozabno ter s katerimi smo stkali vezi, ki so ostale trdne vse do danes. Patricia Hayes, G. Arunima, Ivan Rajković, Irene Stengs, Larisa Kurtović in Dijana Jelača so prebrali različne dele in različice tega rokopisa ter velikodušno prispevali svoja mnenja in ideje. Zelo sem vesela, da jih imam za sogovornike in prijatelje.

Ulf Brunnbauer, Miranda Jakiša, Nikolay Karkov, Dejan Đokić, Kaja Širok, John Bailyn, Maša Kolanović, Heleen Touquet, Mateja Habinc, Theodora Dragostinova, Armina Galijaš, Igor Duda, Marlene Schäfers, Nikolai Ssorin-Chaikov, Kateřina Králová, Tereza Juhászová in Dragan Markovina so me vabili na pogovore in konference, na katerih mi je izjemno koristila izmenjava mnenj z različnimi občinstvi. Bistri, zainteresirani in zavzeti študenti, ki so pozimi leta 2021 obiskovali moja predavanja na Inštitutu New York – Sankt Peterburg, so mi potrdili, da so vprašanja, ki jih obravnavam v tej knjigi, smiselna, relevantna in pomembna za mlade generacije in na različnih koncih sveta, za kar sem jim zelo hvaležna.

Dolga leta so nastajanje te knjige potrpežljivo spremljali številni kolegi in prijatelji. Posebej sem hvaležna Mariji Todorovi, Vladimirju Lukiću, Danijeli Lugarić, Tanji Radež, Dejanu Iliću, Ani Kolarić, Borisu Budnu, Tatjani Jukić, Jeleni Ćalić, Polly Gannon, Ivani Momčilović, Simoni Ognjanović, Eli Krasniqi, Ani Panić, Mary Neuberger, Franku Doti, Nataši Strlič in Gezimu Krasniqiju za pomembne pogovore ter njihovo neomajno zaupanje in podporo, pa tudi za pomoč pri stikih, informacijah, prevajanju vojaških izrazov in ukazov ter za to, da so mi odprli vrata v nekatere institucije. Samira Kentrić mi je velikodušno dovolila, da objavim njeno risbo in zgodbo o njenem nastanku, Mateja Rihtaršič pa je za to knjigo oblikovala čudovit zemljevid Jugoslavije.

Zahvaljujem se tudi osebju galerije Vojaškega doma v Beogradu, Muzeju novejše in sodobne zgodovine Slovenije in osebju Zgodovinskega arhiva Beograda, ki so mi pomagali pri iskanju in odkrivanju neprecenljivega gradiva za mojo raziskavo, izjemnemu osebju knjižnic Inštituta za napredne študije v Berlinu ter Inštituta za vzhodno- in jugovzhodnoevropske študije v Regensburgu za vse knjige, ki so mi jih posredovali, ter Igorju Lapajnetu in Marku Zaplatilu z ZRC SAZU za skeniranje in obdelavo fotografij in drugega slikovnega gradiva za to knjigo.

Berlinski lektor Mitch Cohen je skrbno prebral skoraj vse, kar sem napisala v angleščini o jugoslovanski vojski, od povzetka mojega predavanja na Inštitutu za napredne študije leta 2011 do končne različice tega rokopisa. Hvaležna sem mu za njegov premišljen in rahločuten odnos do mojega pisanja, za vse

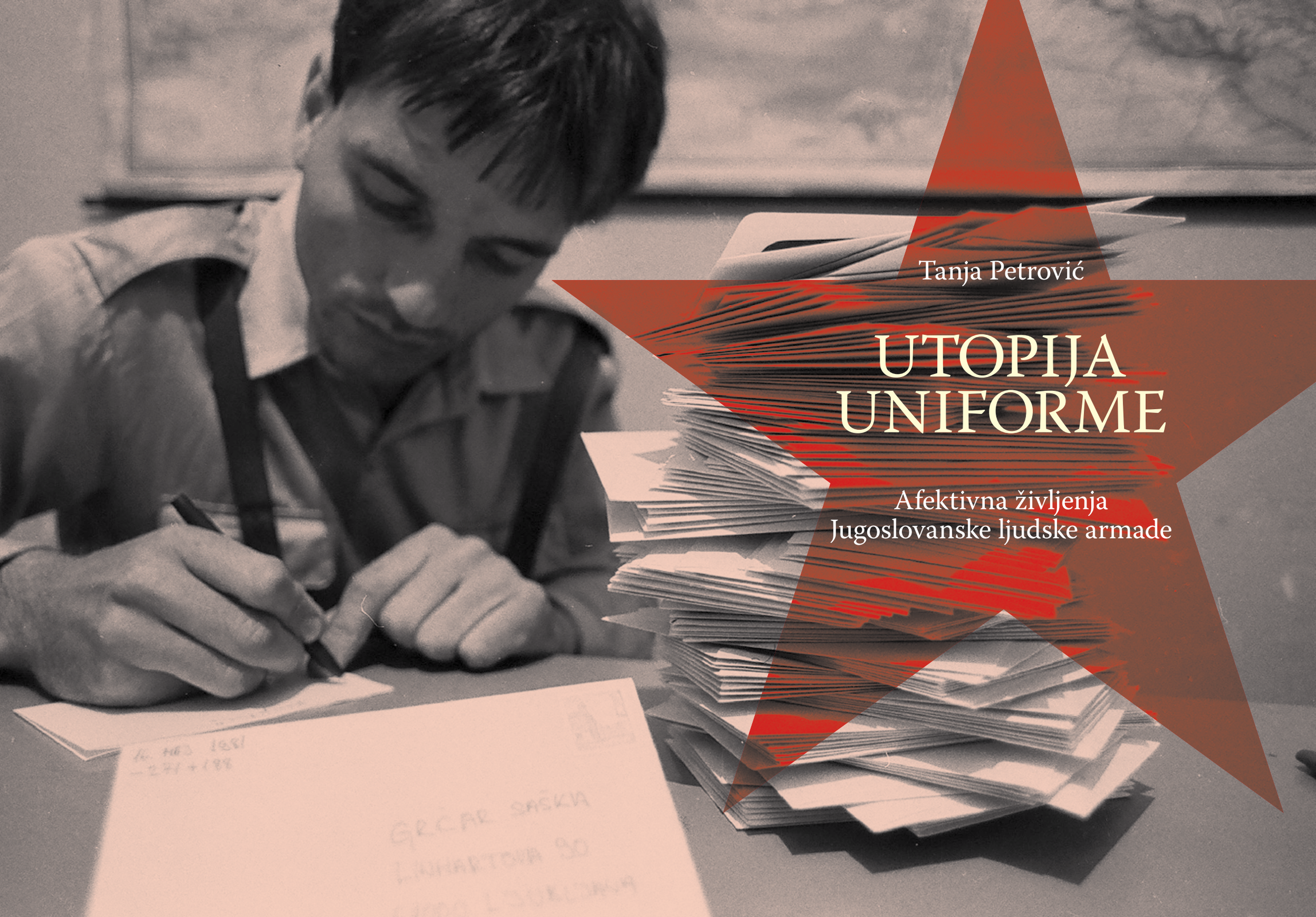
jezikovne nianse, ki sem se jih naučila od njega, predvsem pa za pesmi in spomine na Jugoslavijo, ki jih je delil z mano. Tadeju Turnšku hvala za slovenski prevod ter potrpežljivost in natančnost, s katerima se ga je lotil, ter za pripravljenost, da vedno poišče rešitev, ki je izražala tisto, kar sem želela povedati – kar pogosto ni bilo niti najmanj enostavno.

Nancy Hunt, urednica serije *Theory in Forms* pri založniku Duke University Press, je od samega začetka zaupala v ta projekt. Brez njene širokosrčnosti, solidarnosti, iskrenega zanimanja za mojo knjigo in prepričanosti v to, da je ta serija pravo mesto zanjo, ta knjiga verjetno ne bi nastala ali pa bi bila povsem drugačna.

Številni ljudje pri založbi Duke University Press so poskrbeli za to, da je bilo ustvarjanje te knjige prijetno, koristno in intelektualno izpopolnjujoče. Zelo sem vesela, da sem imela priložnost sodelovati s tako izjemno urednico, kot je Elizabeth Ault. Njeni pronicljivi predlogi in pripombe so mi bili v veliko pomoč pri razmisleku o zgodbi, ki sem jo skušala povedati, in pri izbiri prave perspektive za njeno pripoved. Navdušena in globoko impresionirana sem bila nad recenzentoma Kristen Ghodsee in Samuelom Furyjem Childsem Dalyjem, ki sta velikodušno, predano in izjemno skrbno prebrala moj rokopis ter prispevala fantastične in premišljene predloge. Ben Kossak in Ihsan Taylor sta skrbno in odgovorno bdela nad celotnim procesom nastajanja knjige ter sta bila vedno v pomoč in odzivna.

Posebno zahvalo dolgujem Đorđetu Hubertu, ki mi je vsa ta leta zelo razumevajoče, potrpežljivo, ljubeznivo in ponosno stal ob strani. Najina otroka Ivan in Olga sta že od malih nog razumela, kako zelo mi je pomembno to delo, in sta me na svoj čudovit in zabaven način podpirala na vsakem koraku. To knjigo posvečam spominu na svojega očeta Živorada Petrovića, ki me je vzgajal sam, kot pravi feminist, v času in prostoru, v katerem to še zdaleč ni bilo enostavno in običajno. Pripadal je generaciji, ki je živela nekatere utopične obljube jugoslovanskega socializma in ki je najbolj tragično doživela njihov propad. Upam, da bodo Olga in Ivan ter njuna generacija našli način, da si bo spet mogoče zamišljati utopije.

Tanja Petrović

UTOPIJA UNIFORME

Afektivna življenja Jugoslovanske ljudske armade

Uvod /
Tiha sila, ki ruševinam ne pusti spati

Skozi velika okna kavarne v novozgrajenem nakupovalnem središču v Prištini sva z Elmazom lahko videla mesto in dolino, ki se razprostira za njim. Elmaz je pokazal na zapuščeno tovarniško stavbo, v kateri je delal pred vojno. Nato mi je pokazal hrib z novozgrajenimi hišami, kjer živijo diplomati, predstavniki mednarodnih organizacij, drugi tujci in premožni domačini. »Ko pride do izpada elektrike, je vse mesto v temi, samo tale hrib se sveti,« se je zasmejal. Navzgor po dolini leži Gračanica, srbska enklava, kjer življenje teče vzporedno z življenjem albanske večine na Kosovu, a obenem ločeno od njega. V tej najmlajši državi, ki je nastala na nekdanjem območju socialistične Jugoslavije, ljudje živijo v etnično določenih, ločenih skupnostih, politično in gospodarsko življenje pa v veliki meri usmerjajo logika te segregacije in kolonialni odnosi, ki so posledica prisotnosti predstavnikov »mednarodne skupnosti«, na katere je opozarjal Elmaz. Precej podobno je tudi v ostalih postjugoslovanskih družbah.

Elmaz Jonuzi je prijazen in energičen družinski človek v poznih štiridesetih letih. Danes se preživlja kot taksist in oktobra 2017 me je pričakal na prištinskem letališču, ko sem prišla na konferenco. Takrat sem bila prvič v Prištini in prvič po vojnah, s katerimi je Jugoslavija razpadla, na Kosovu. Medtem ko je spretno zavijal po prometnih ulicah, sva klepetala in iskala reference na stvari, ki so zaznamovale življenje v državi, ki sva si jo delila pred vojnami v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Vprašala sem ga, ali še vedno obstaja pivo, ki so ga proizvajali v kosovskem mestu Peć (Peja) in sem ga imela najraje v svojih študentskih letih v Beogradu. Zadnji dan mojega bivanja v Prištini, preden me je odpeljal na letališče, je Elmaz poskrbel, da sem pred odhodom znova poskusila Pećko pivo. Medtem ko sva iz kavarne, kamor me je peljal na pivo, opazovala mestno panoramo, sem ga povprašala o njegovem služenju v Jugoslovanski ljudski armadi (JLA).[1]

Tega vprašanja mu nisem postavila zlahka. Kot ženska nisem služila vojaškega roka, zato nisem imela te izkušnje, ki jo je Elmaz delil s skoraj vsemi jugoslovanskimi moškimi iz generacij, rojenih pred letom 1972 oziroma 1973. Kot Srbkinja sem etničnega Albanca spraševala o njegovih izkušnjah v vojski, ki se je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja preobrazila v vojaško silo, v kateri so prevladovali Srbi in katere pripadniki so skupaj s paravojaškimi enotami in srbsko policijo zagrešili številne zločine nad Albanci na Kosovu. Med Elmazom in mano, ki sva tistega sončnega jesenskega

1 Srbohrvaško in makedonsko »Jugoslovenska/Jugoslavenska narodna armija« (JNA), albansko »Armata Popullore e Jugosllavisë«, madžarsko »Jugoszláv Néphadsereg«.

dne sedela za mizo v moderni kavarni v Prištini, in med dvema obdobjema, ko sem pila pivo iz Peći – med mojimi študentskimi dnevi v Beogradu v devetdesetih letih in mojim obiskom Kosova leta 2017 – je bil celoten grozljivi svet smrti, trpljenja in izgnanstev, zamrzovalnih tovornjakov, ki so prevažali trupla ubitih Albancev, in skrivnih grobišč, posejanih po ozemlju Srbije, kjer so bila ta telesa pokopana.[2] Poleg tega sem albanskega moškega spraševala o doživetjih, ki se jih najverjetneje spominja predvsem po trpljenju, ki so ga povzročili Srbi. Po tem, ko je albanski vojak Aziz Kelmendi septembra 1987 v vojašnici v Paraćinu v osrednji Srbiji ubil štiri vojake in jih pet ranil ter nato storil samomor, so bili albanski vojaki, ki so služili v JLA, pogosto deležni zatiranja in odkritega sovraštva. Elmaz pri tem ni bil izjema. Vojaški rok je služil v srbskem Kragujevcu v obdobju 1988–1989, na vrhuncu etničnih napetosti med Srbi in Albanci, ko se je že začel proces razpada Jugoslavije. Elmaza je nadlegoval srbski častnik s Kosova. Pogosto ga je pošiljal v zapor v vojašnici in mu nalagal najtežje in najmanj zaželene naloge. Med služenjem vojaškega roka so bile zaradi množičnih uporov Albancev proti Miloševićevi represiji na Kosovu in odvzemu avtonomije pokrajini uvedene izredne razmere. Elmazov vojaški rok je bil podaljšan za dodatnih dolgih, napetih in strahu polnih 35 dni.

Elmazu verjetno ni bilo lahko odgovoriti na moje vprašanje tudi iz drugih razlogov. Njegovi dnevi v uniformi jugoslovanske vojske in tisto sončno oktobrsko popoldne sta se mu lahko zdela kot dva popolnoma različna svetova, ki ju ne ločuje zgolj pretečeni čas, temveč tudi številni prelomi, ki so se v zadnjih desetletjih zgodili na prostorih, ki so nekoč pripadali socialistični Jugoslaviji, predvsem pa etnično nasilje in katastrofalne vojne, v katerih je ta država razpadla. Ločnica, ki je Elmazovo življenje ostro razmejila na »prej« in »potem«, je bila začrtana 27. aprila 1999 med Natovim bombardiranjem Srbije in vojno na Kosovu, ko je komaj ušel temu, da bi ga ubil pripadnik srbskih paravojaških sil. Njegova dva prijatelja in soseda nista imela te sreče. Domnevala sem, da je to, kar je pred leti doživel v vojašnici v Kragujevcu, v uniformi zdaj že neobstoječe vojske, ki se je na začetku nasilnih spopadov v devetdesetih letih postavila na srbsko stran, zanj verjetno nepomembno ali pa travmatično, nekaj, kar je globoko zakopano pod ruševinami izginule države, zagotovo pa ne nekaj, o čemer bi se pogovarjal ob lokalnem pivu s Srbkinjo, ki je prvič po vojni obiskala Kosovo.

Toda Elmaz se je kljub rahlemu obotavljanju in začetnemu nelagodju razgovoril o svojih izkušnjah v JLA in jih je bil pripravljen deliti z mano. Govoril je o nesramnih častnikih, vojaškem zaporu, napornem vojaškem urjenju in napetostih z lokalnimi Srbi v Kragujevcu, še več pa o prijaznih ljudeh v okoliških vaseh, kjer je bil na straži, o vaških zabavah, kjer so ga prijazno sprejeli, o dobri srbski rakiji in okusni hrani. Med vsemi zgodbami so bile najpomembnejše tiste o njegovih štirih prijateljih iz vojske. S toplino in milino v glasu mi je pripovedoval o Robertu iz Ljubljane, Robertu iz Slavonskega Broda, Nerminu iz Novega Pazarja in Zoranu iz Vranja. Prosil me je, naj mu po vrnitvi v Ljubljano pomagam najti njegovega slovenskega prijatelja Roberta, in obljubila sem mu, da mu bom pomagala. Te obljube mi nikoli ni uspelo izpolniti. Še vedno pa mu dolgujem tudi steklenico srbske slivovke, ki jo izdelujeta moja strica in za katero sem mu obljubila, da mu jo prinesem, ko se bom vrnila na Kosovo.

Elmaz je eden od več kot štiridesetih moških, ki so opravljali obvezno služenje vojaškega roka v jugoslovanski vojski, s katerimi sem od leta 2006, ko sem se začela zanimati za pomene skupne izkušnje služenja vojaškega roka v socialistični Jugoslaviji v družbenem prostoru, razdejanem od vojn in nasilja v devetdesetih letih, opravila obsežne pogovore. Med letoma 1945 in 1991 – v času jugoslovanske socialistične države – je bilo služenje vojaškega roka obvezno za vse moške po dopolnjenem osemnajstem letu in/ali končani srednji šoli (Milićević 2006, 266). Tisti, ki so se vpisali na fakultete, na katerih bi lahko pridobili za vojsko uporabno izobrazbo, na primer medicinsko ali tehnično, so lahko služenje vojaškega roka odložili do konca študija, vendar najpozneje do dopolnjenega sedemindvajsetega leta. Trajanje vojaškega roka se je sicer razlikovalo glede na obdobje, izobrazbo nabornikov in rod vojske, a večina ljudi, na katerih zgodbah in spominih temelji ta knjiga, so vojaški rok opravljali v sedemdesetih in osemdesetih letih dvajsetega stoletja in so služili dvanajst, petnajst, ali osemnajst mesecev.

Moški, s katerimi sem se pogovarjala, prihajajo iz različnih delov nekdanje Jugoslavije in iz različnih etničnih, socialnih, izobrazbenih in poklicnih okolij, generacijsko pa segajo od tistih, rojenih med drugo svetovno vojno ali takoj po njej, do tistih, rojenih sredi sedemdesetih let. V JLA so služili od šestdesetih do začetka devetdesetih let, večinoma pa v sedemdesetih in osemdesetih letih. V Jugoslaviji je bilo to obdobje tako gospodarske rasti kot krize, množičnega izseljevanja delavcev v zahodnoevropske

2 V Srbiji so doslej odkrili štiri lokacije prikritih množičnih grobišč Albancev s Kosova, ki so jih v devetdesetih letih prejšnjega stoletja ubili srbska policija ter specialne enote in paravojaške sile – v Batajnici, Petrovem Selu, Perućacu in Rudnici, kjer je bilo izkopanih skupno 941 trupel. Poleg tega so trupla sežigali na krajih, kot so Mačkatica (aluminijasti kompleks v bližini Surdulice), kombinat Feronikl v Glogovcu ter rudnik in topilnica v Boru. Gl. »Tajne masovne grobnice u Srbiji«, (»Skrivna množična grobišča v Srbiji«), https://ratusrbiji.rs/masovne-grobnice/.

države, ki so potrebovale delovno silo, čas relativne stabilnosti, razcveta popularne kulture in alternativ, rastočega življenjskega standarda, a tudi naraščanja družbenih napetosti in neenakosti (gl. Archer, Duda in Stubbs 2016). Kljub temu so ta desetletja, ki so sledila porevolucijskemu entuziazmu, izgradnji in vnemi ter po katerih je sledilo grozljivo razdejanje v državljanski vojni, ki je raztrgala Jugoslavijo, v kolektivnem spominu ostala kot »dobri (zlati) časi Jugoslavije« (Patterson 2011, 38; Taylor in Grandits 2010, 17), ko je večina državljanov lahko dostojno živela in se je prihodnost zdela mogoča in svetla.[3]

Večina mojih sogovornikov – ne glede na njihove osebne in poklicne poti, na to, od kod izvirajo in kje trenutno živijo, ne glede na njihovo narodnost in izobrazbo – je svojo izkušnjo z jugoslovansko vojsko označila za pomembno. Za takšno oznako so bila ključnega pomena prijateljstva, sklenjena v vojski, kot je bilo Elmazovo prijateljstvo z Robertoma, Nerminom in Zoranom. Ta prijateljstva, sklenjena med mladimi moškimi v zamejenem prostoru vojašnic, zunaj običajnih in vsakdanjih časovnih tokov, opominjajo na svet, ki je bil zgrajen na drugačnih predpostavkah od tistih, ki določajo življenje v postjugoslovanski stvarnosti, svet, v katerem so se moški v uniformah med seboj prepoznavali in prijateljevali zaradi svojih moralnih lastnosti, ne glede na to, kateri etnični skupini so pripadali. Opominjajo, da bi bila mogoča alternativna prihodnost, ki je bila med jugoslovansko katastrofo – v kateri so se moški, ki so nekoč skupaj služili v JLA, na koncu pobili, ker so pripadali različnim etničnim skupinam – nepreklicno izgubljena. Prijateljstva, sklenjena v JLA, so gonilna sila afektivnega življenja vojaškega roka po Jugoslaviji, *življenja potem*, ki ga raziskujem v tej knjigi.[4]

3 Olga Ševčenko v svoji študiji o postsocialistični Moskvi trdi, da pojem »zlata doba« ni v nasprotju s krizo in stisko ter da meje med njima niso jasne in fiksne (Shevchenko 2009, 70–71). Enako velja tudi za jugoslovanska »zlata leta«.

4 Za koncept *afterlife* v angleščini oz. *Nachleben* v nemščini ni posrečenega slovenskega prevoda. *Posmrtno* ali *zagrobno življenje* nista ustrezni rešitvi, ker sta premočno povezani z religijo in predpostavljata dokončnost konca. *Po-življenje,* ki ga najdemo npr. v prevodu dela Didi-Hubermana *Podobnost prek stika* (2013), s premočnim poudarkom na ponavljanju zabriše številne modalitete, v katerih se kaže življenje po življenju ljudi, stvari in idej, ter dejstvo, da lahko gre to naknadno življenje v različne in nepričakovane smeri. Zato sva se s prevajalcem odločila, da izraz v večini kontekstov prevajamo kot *življenje potem,* ki navkljub okornosti odpira semantični prostor za nedokončanost in nedokončnost koncev ter opozarja na to, da razmerje med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo ni fiksirano in samoumevno. Gl. tudi 9. poglavje v tej knjigi ter prispevke v zbirki »Afterlives« na povezavi https://allegralaboratory.net/category/thematic-threads/afterlives.

Diskretno zaznamujejo življenjske poti jugoslovanskih moških ter vztrajajo, kljubujejo in povzročajo nemir med ruševinami Jugoslavije. Ruševine jugoslovanskega političnega projekta imajo različne oblike – prepoznamo jih v požganih hišah, etnično očiščenih vaseh, opustošenih pokrajinah, skritih grobiščih in etničnih enklavah, pa tudi v novozgrajenih soseskah za premožne, zasebnih bolnišnicah in zdravstvenih ustanovah, ki so na voljo le eliti, sodobnih nakupovalnih središčih in razdeljenih mestih, v katerih bogati nikoli ne trpijo zaradi izpadov elektrike. Ni jih mogoče zreducirati na fizične ostanke uničene države, saj niso zgolj ruševine tistega, kar je bilo, ampak tudi tistega, kar bi lahko bilo. So tudi opomniki na alternativne prihodnosti – tako pretekle kot izgubljene (Koselleck 2004; Scott 2014). V tej knjigi me zanima, kako lahko čustva, ki izhajajo iz izkušenj nekdanjih jugoslovanskih državljanov z obveznim služenjem v JLA, prebujajo te ruševine in postavijo pod vprašaj neizogibnost sedanjosti. Sprašujem se o oblikah teh čustev in o modalitetah njihovega delovanja oziroma učinkovanja. To učinkovanje ne izhaja iz kontinuitete in navzočnosti, temveč iz njunih nasprotij. Kontinuiteta ne gre skupaj z vojno, uničevanjem in iztrebljanjem. Elmaz je izgubil stike z večino svojih prijateljev iz vojske in je v občasnem stiku le z Zoranom, a je iz tega, kako je govoril o njih, bilo jasno, da izguba stikov ali celo nepoznavanje njihovih življenjskih usod, odkar so zapustili vojašnico v Kragujevcu, nista zmanjšala pomena teh prijateljstev.

Kot priročeni interpretativni okvir za razlago fragmentarne, a ponavljajoče se prisotnosti čustev, spominov in koščkov izkušenj iz JLA se ponuja nostalgija. Ta je neločljivo povezana s *stanjem potem* (angl. *afterness*), »posebno figuro modernosti – s tem, kar sledi, pride po, preživi ali nasledi nekaj oziroma nekoga« (Richter 2011, 2). Vendar sama raje uporabljam drugačen register, register *življenja potem* (angl. *afterlife*). Nostalgija, ki jo prepogosto razumemo kot usmerjeno v preteklost, pasivno, hromeče in neproduktivno čustvo, skuša pomiriti odnos s preteklostjo, s čimer utrjuje dokončnost te preteklosti in njeno strukturiranost glede na sedanjost in prihodnost.[5] Na drugi strani nas koncept *življenja potem* spodbuja k razmisleku o časovnosti »koncev, ki se niso končali« (Gordon 2008, 139), in predpostavlja moč delovanja, ki lahko zamaje nepremičnost *časa potem* (angl. *aftermath*). Ta moč delovanja stanuje v arhivih preteklosti, tako materialnih kot nematerialnih, in se kaže kot zmožnost prenašanja

5 Gl. Lasch 1991; Lowenthal 1985; Sontag 1977. Za razprave o pomenih in potencialih nostalgije v obdobju po koncu socializma in Jugoslavije gl. Velikonja 2008; Petrović 2010a; 2010b; 2014; 2016; Slavković in Đorgović 2017.

afektov v času in prostoru (Schwenkel 2020, 8) ter nas vabi, da prepoznamo znake alternativ in prihodnosti, zamišljanih onstran krajev, kjer jih običajno pričakujemo.

Koncept *življenja potem*, s pomočjo katerega raziskujem zmožnost čustev, povezanih s služenjem vojaškega roka v JLA, da vznemirjajo, spominjajo na izgubljene priložnosti in tiho obujajo utopijo, združuje *čas* in *formo* kot strukturni sili pripovedi te knjige. Sposobnost afektivnih zapuščin jugoslovanske vojske, da prestrukturirajo družbeni čas, obujajo izgubljene prihodnosti, je posledica obvezne, prisilne kolektivne izkušnje, ki poteka daleč od doma in »normalnega« življenja, v zamejenih prostorih vojašnic, poligonov in vadišč. Ta izkušnja je bila sestavljena iz ponavljajočih se disciplinskih rutin, ritualiziranih praks in performativnih jezikovnih protokolov, pogosto brez globljega pomena. V tej knjigi raziskujem prav to razmerje med monotonostjo, standardizacijo in praznino forme na eni strani ter pomembnostjo izkušnje služenja vojaškega roka in njeno zmožnostjo rušenja ustaljenih časovnih okvirov na drugi. Sprašujem se o tem, kako čustva, ki naseljujejo te monotone oblike, postavljajo pod vprašaj samoumevnost razmerja med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo v obdobju po koncu Jugoslavije, medtem ko delujejo skozi tišino, oklevanje, suspenz in nemožnost. Pri obravnavi teh čustev, zakoreninjenih v temeljih institucije socialistične države, in političnih pomenov njihovih *življenj potem* se sprašujem tudi o presečiščih kolektivne utopične imaginacije z osebnimi afekti in čustvi ter raziskujem, na kakšne načine se je jugoslovanska vojaška institucija vključila v produkcijo kolektivne utopije in njenih afektivnih temeljev.

ARHIVI IN ČUSTVA

V zadnjih nekaj desetletjih »smo bili priča izrazitemu zmanjšanju produkcije novih utopij« in živimo v sedanjosti, v kateri si prihodnosti ni lahko predstavljati in se namesto v utopičnih pojavlja v distopičnih registrih (Jameson 2016, 1; gl. tudi Scott 2014). Posledično je prihodnost kot hevristični pojem »nasičila – oziroma prenasičila – današnjo humanistiko« (Hunt 2020). Preteklost vse bolj postaja teren, na katerem iščemo možne vizije prihodnosti, ter »dobiva novo življenje kot predmet očaranosti« (Scott 2014, 13). Kot posledica tega iskanja se pojavlja »arhivska mrzlica« (Derrida 1995).

Uničeni socialistični projekti dvajsetega stoletja ter njihove zapuščine, arhivi in materialne ruševine so postali predmet fascinacije mnogih, pa tudi predmet zanimanja znanstvenikov in aktivistov. Kot pravi Larisa Kurtović, se v družbah na evropskem obrobju, ki jih še vedno razdvaja nacionalizem in izčrpava neoliberalna politika, arhivarji-aktivisti zatekajo k zapuščini jugoslovanskega socializma kot k »potencialni zakladnici spoznanj in praktičnega znanja, ki bi ga bilo v težavni in pogosto neprijetni povojni politični sedanjosti mogoče ponovno uporabiti« (Kurtović 2019; gl. tudi Petrović 2012; Dzenovska 2020). Pri svojih arhivarskih prizadevanjih se osredotočajo na dediščino protifašističnega boja med drugo svetovno vojno, na vlogo žensk v tem boju, na socialistična podjetja ter na kulturno produkcijo in družbene odnose, ki so jih omogočili posebni okviri in infrastrukture, kot so lokalni kulturni centri, delavske univerze, prostovoljno delo, samoupravljanje, amaterizem in gibanje neuvrščenih. Te arhivarske dejavnosti spremlja povečan umetniški in akademski interes tako za različne vidike jugoslovanskega socializma in njegove dediščine, ki so vir navdiha ali spoznanj za današnje politične imaginarije, kot tudi za te nove arhive in njihov politični potencial (gl. npr. Galjer in Lončar 2019; Hofman 2020; Kirn 2022; Stubbs 2020; Štiks 2020).

Zdi se malo verjetno, da bi bila lahko ambicija teh sodobnih arhivarjev oživljanje arhiva jugoslovanske vojske – zaradi njenega neprostovoljnega in disciplinskega značaja, pa tudi zaradi samih form, s katerimi je vojaška institucija izkušnji služenja vojaškega roka dajala obliko. A kot ugotavljam v drugem poglavju, je to delovanje JLA znatno presegalo militarizacijo in discipliniranje jugoslovanskih mladeničev: izrazito kolektivna izkušnja služenja vojaškega roka je bila namenjena udejanjanju nekaterih osrednjih političnih načel jugoslovanskega socializma, kot so kolektivnost, egalitarizem, izobraževanje in tovarištvo. Performativne, ponavljajoče se in ritualizirane prakse, ki so sestavljale vsakdan vojaškega roka, so hkrati vzpostavljale okvir za skupno življenje in ljubezen, pri čemer razredne, etnične in družbene razlike niso bile bistvenega pomena. Vojaški rok je bil torej vaja v vojskovanju, a tudi vadba utopičnega življenja, v katerem so bile moralne vrline veliko pomembnejše kot razred, etnična pripadnost ali poreklo.

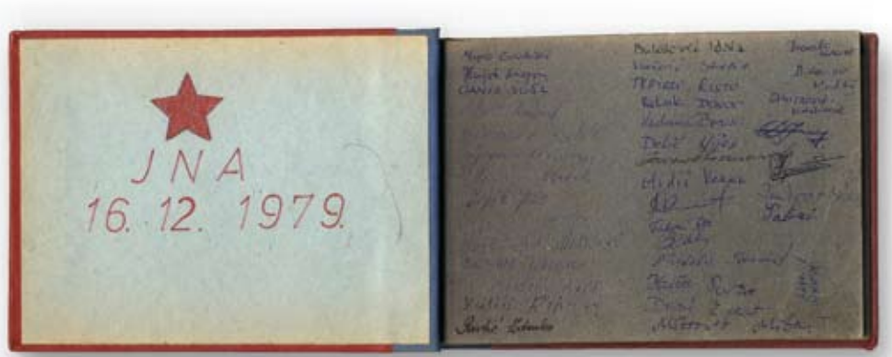
Arhivi, povezani z JLA, imajo v tej knjigi pomembno vlogo. Koncept arhiva se mi zdi koristen pri soočanju s čustveno, družbeno in politično zapuščino struktur, senzibilnosti in stvari (Stoler 2013, 9), saj je arhiv, neločljivo povezan z *življenjem potem*, mesto srečevanja in mediacije med izkušnjo, spominom in zgodovino. Arhivi v tej knjigi vključujejo moj osebni arhiv intervjujev, zgodb, časopisnih člankov, fotografij, pisem, razglednic in predmetov, ki sem jih zbirala od leta 2006, ter arhivarske projekte nekdanjih vojakov JLA, ki so nastali med njihovim služenjem vojaškega roka, kot so fotografije Francija Viranta ali umetniška dela Dušana Mandića. Zajemajo tudi števil-

ne fotografije, pisma, razglednice in predmete nekdanjih nabornikov, ki so jih ti pogosto hranili tudi po koncu vojaškega roka. Izkušnja služenja v vojski in spominjanje nanjo sta neločljivo povezana, z njima pa (posredno) tudi neke vrste arhiviranje – zbiranje in hranjenje – ter pričakovanje in zamišljanje prihodnosti. Številne prakse, značilne za vojaški rok, so bile namenjene ustvarjanju spominov za poznejši čas, na primer fotografiranje, pisanje imen tovarišev ali posvetil na hrbtne strani fotografij ter izdelovanje spominkov v dolgih vojaških dneh, kot so tetovaže, modeli Eifflovega stolpa iz vžigalic, zvezki, popisani z imeni in naslovi vojaških kolegov, ali spominski albumi. Te dejavnosti ustvarjanja spominov v vsej svoji raznolikosti niso zgolj prispevale k vzpostavljanju osebnega arhiva, temveč so bile tudi pogojene z *življenjem potem* tega arhiva. Tako potrjujejo, da sta »spomin in čas potem [*afterness*] medsebojno konstitutivna« (Richter 2011, 187), in to v več pogledih. V trenutku, ko so ti spomini nastali, so »računali« na prihodnost, ki je bila predstavljiva, utemeljena na kontinuiteti in gladkih prehodih brez tragičnih prelomov. Prihodnost, ki je prišla, ni bila prihodnost, ki je bila pričakovana. Fotografije, posnete v vojski, so pogosto postale edini vizualni spomin na moške, ki so bili ubiti med vojnami ob razpadanju Jugoslavije. Zvezki, polni imen in naslovov, so nenadoma postali nezanesljivi, saj so bile hiše požgane, ljudje pa razseljeni, pogrešani, izginuli, mrtvi.

Po koncu Jugoslavije in razpadu njene vojske so številni nekdanji vojaki JLA postali nekakšni »nepoklic(a)ni arhivarji« (gl. De Kosnik 2016), ki digitalizirajo dele svojih zasebnih arhivov JLA in jih objavljajo na spletu. S takšnim arhiviranjem se spopadajo s katastrofo, izgubo in prelomom ter si prizadevajo znova vzpostaviti kontinuiteto in časovne okvire, v katerih bi bile lahko njihove biografije »normalne« in legitimne.

Koncept arhiva se zdi primeren za razmišljanje o zapuščini skupne, kolektivne izkušnje služenja vojaškega roka v socialistični Jugoslaviji, tudi onkraj rekonstrukcije individualnih biografij. Kljub »demokratizaciji« arhivskih praks v digitalni dobi arhiv še vedno ohranja avtoriteto javno priznanega nosilca glasu o preteklosti in ima legitimizacijsko moč (Mbembe 2002, 20). Uradni arhiv jugoslovanske vojske je bil med Natovim bombardiranjem generalštaba v Beogradu leta 1999 močno poškodovan in delno uničen. Več kot dve desetletji pozneje so ostanki tega arhiva zgodovinarjem in drugim raziskovalcem večinoma še vedno nedostopni. Namen arhivov, obravnavanih v tej knjigi, in knjige kot celote ni zapolniti praznino, ki je nastala zaradi odsotnosti institucionalnega arhiva, temveč opozoriti na nujnost prepoznavanja skupne preteklosti kot vira znanja, pomembnega in uporabnega v sedanjosti in za prihodnost.

Takšnega razumevanja spominov iz obdobja socializma v vzhodni Evropi v veliki meri primanjkuje (gl. Scarboro 2016, 281). Tukaj se je s propadom socializma zgodil »pričevalski obrat«, ki je od začetne osredotočenosti »na politično represijo, pravico in kaznovanje« (Georgiescu 2016, 285) preusmeril pozornost k navidezno apolitičnemu »oživljanju družbenih, kulturnih in vsakdanjih izkušenj socializma«, vendar z vseprisotno »avtoriteto osebne izkušnje« (Scarboro 2016, 281).[6] Spomini, predmeti in občutki, povezani z JLA, ter njihove različne oblike, v katerih se ohranjajo po Jugoslaviji, so sicer zelo osebni, a zaradi svoje skupne narave vzbujajo specifično kolektivnost, s čimer se kažejo kot politični in politično relevantni.

Slike 1.1, 1.2 in 1.3 (naslednja stran): **Spomini na služenje vojaškega roka v JLA.** Vir: arhiv Milorada Milenkovića.

6 Arhiv mirovnega gibanja, ki ga hrani in upravlja Mirovni inštitut v Ljubljani, vsebuje pričevanja moških, ki so se izognili vpoklicu v JLA, in ugovornikov vesti, ki med služenjem vojaškega roka niso hoteli uporabljati orožja. Gl. Ranković 2024.

Ko povezujem te arhive, njihove različne forme in čustva, ki vztrajajo kljub prelomom v času in prostoru, se v svojem razumevanju arhiva približujem tistemu, kar Ann Cvetkovich v svoji študiji o večplastnih kvir arhivih v ZDA označuje kot »arhiv čustev« (Cvetkovich 2003). Cvetkovich močno izpostavlja pomembnost tega, kar obenem hranijo in vzbujajo afektivni arhivi: arhiv »mora hraniti ne le znanje, ampak tudi čustva« (Cvetkovich 2003, 241). V širšem smislu je arhiv v njeni študiji sestavljen tako iz pripovedi (zvočni in videoposnetki pričevanj, spomini, pisma in/ali dnevniki) kot iz materialnih predmetov (fotografije in/ali drugi predmeti, ki imajo čustveno, celo sentimentalno vrednost). Poleg tega vključuje kulturna besedila »kot zakladnice občutkov in čustev, ki niso zakodirani le v samo vsebino besedil, temveč tudi v prakse, ki spremljajo njihovo produkcijo in recepcijo« (Cvetkovich 2003, 7). Medtem ko Cvetkovich pristopa k ameriškim »zgodovinam nacionalne travme in njihovemu kulturnemu spominu z odkrito manjšinskega zornega kota lezbičnih kultur« (Cvetkovich 2003, 9), je moja perspektiva izrazito večinska. Preučujem arhivsko gradivo, ki je nastalo na podlagi izkušenj več milijonov moških, nekdanjih državljanov Jugoslavije. Vendar pa so, podobno kot velja za gejevske in lezbične arhive v ZDA, tudi izkušnje, spomini in čustva teh ljudi doživljeni kot sporni in so v veliki meri odsotni iz pripovednih režimov, s katerimi se spominjamo in zgodovinimo socialistično Jugoslavijo.

SOCIALIZEM SKOZI PRIZMO FORME

Kljub vse večjemu zanimanju raziskovalcev za arhive, ki so nastali iz izkušenj socializma, in njihovem potencialu, da prispevajo k ustvarjanju in reimaginaciji prihodnjih politik, je bilo do sedaj le malo zapisanega o tem, v kakšnih formah se pojvljajo ti arhivi in na kakšne načine čustva, neločljivo povezana z njimi, živijo svoje *življenje potem* in se pojavljajo v sedanjosti kot sila, ki jo destabilizira in vztrajno kaže na pretekle prihodnosti. Forme, ki so jih naselili ti arhivi in čustva, so neizogibno povezane s predvidljivostjo, rutino in posledično banalnostjo (gl. Mbembe 1992, 3), kar je percepcija, ki izhaja iz razumevanja same izkušnje socializma kot standardizirane, monotone in ritualizirane. Zato teh form ni mogoče intuitivno povezati z emancipatonim potencialom socialistične preteklosti, pa tudi ne s spomini globokega pomena, ki se vedno znova vračajo kot zadržana, a vztrajna sila.

Na drugi strani pa imajo ponavljajoče se, performativne in ritualizirane forme zelo pomembno mesto in visoko interpretativno vrednost v prizadevanjih raziskovalcev za razumevanje socializma kot zgodovinske izkušnje in njegovega propada.

Prav tako so bile prepoznane kot pomembno sredstvo za uveljavljanje in ohranjanje moči v kolonialnih, poznokapitalističnih in totalitarnih družbenih kontekstih (Boyer in Yurchak 2010; Mbembe 1992; Wedeen 1999). Za obdobje, ki ga običajno opisujejo kot pozni socializem, od šestdesetih do poznih osemdesetih let, obstaja navidezno soglasje o »globokem razkoraku med ideologijo in realnostjo, zlasti ker je ta realnost postajala vse bolj potrošniška in usmerjena v življenjski slog« (Kruglova 2017, 761). Takšen pogled je značilen tudi za postjugoslovanski pogled na socializem, ki orisuje razvojno pot, na kateri je utopična imaginacija, značilna za zgodnje obdobje socialistične produkcije, postala »ideološko ritualizirana, ustvarjalno zakrnela« (Dimitrijević 2017, 31), sam socialistični projekt pa se je s to ritualizacijo in performativnostjo sčasoma izčrpal.[7] Kot posledica videnja ritualiziranih form kot neavtentičnih, je prevladalo razumevanje poznega socializma kot izrazitega nasprotja »avtentičnim« oblikam delovanja, značilnim za drugo svetovno vojno in obdobje takoj po njej.

Standardizirane, ritualizirane forme, s katerimi se je vzdrževala socialistična ideologija, so se oddaljevale od vsakdanjega življenja državljanov, zato so socialistični subjekti razvili različne strategije ustvarjanja družbenih pomenov ter lastnega pozicioniranja z uporabo in apropriacijo teh form. Kot posledica akademskih prizadevanj za razumevanje tega pozicioniranja in ustvarjanja pomenov so se razširili izrazi, kot so »pretirana imitacija«, »subverzivno pritrjevanje«, *stiob* in koncept *Eigen-sinn* Alfa Lüdtkeja.[8] Aleksej Jurčak v svojem vplivnem delu poudarja, da so bile te oblike zmožne ustvarjati kompleksne subjektivitete, družbene odnose in pomene. Kot pravi, je »performativna reprodukcija form, ritualov in govornih dejanj dejansko *omogočila* nastanek različnih, mnogoterih in nepredvidljivih pomenov v vsakdanjem življenju, tudi takih, ki se niso skladali z denotativnimi pomeni avtoritativnega diskurza« (Yurchak 2006, 25). Podobno trdi Anna Kruglova, ki pri tem izhaja iz tez Sonje Luerhman: »Razkol med ideologijo in življenjem so lahko ljudje videli ne kot razlog za 'cinizem', 'ironijo' ali kakšne druge vrste distanco, temveč kot izziv za ustvarjalno interpretacijo in umetniško upodobitev« (Kruglova 2017, 762; Luerhman 2011).

Vendar pa razmišljanje o ritualiziranih, hipernormaliziranih formah in njihovem razmerju do življenja še vedno ostaja v okviru védenja in interpretacije, medtem ko so njihovi afektivni učinki premalo raziskani. Kot pomembno ugotavlja Kruglova, sam koncept ideologije »še naprej zagotavlja kognitivna in afektivna orodja za objektivizacijo tako lastnih kot tujih družbenih in zgodovinskih pogojev, za obravnavanje družbenih in kulturnih vidikov življenja *kot ločenih od življenja*« (Kruglova 2017, 766). To ne pomeni, da so bile socialistična ideologija in njene različne forme ločene od življenja in nezmožne proizvajati afekte. Aleksej Jurčak v svoji študiji o poznem socializmu v ZSSR poudarja, da so državljani reproducirali te forme, hkrati pa so jih razvezovali njihovih denotativnih pomenov ali so te ignorirali, kar je »omogočilo ustvarjalno produkcijo novih pomenov in oblik življenja« (Yurchak 2006, 115). Pri tem izpostavlja parade, organizirane ob pomembnih socialističnih praznikih maja in novembra, kot množične rituale, ki so zagotavljali ideološke okvire za produkcijo družbenosti in javnosti, »ki ni povsem sovpadala s tem, kako je bila naslavljana javnost artikulirana v avtoritativnem diskurzu, z izrazi, kot so 'sovjetski ljudje' ali 'sovjetski delavci'« (Yurchak 2006, 117). Kot piše, so bile parade »zaradi svoje množične narave močan mehanizem za kulturno produkcijo javnosti *svoih*,[9] saj so ustvarjale začasne kolektivitete prijateljev in neznancev, ki so skupaj korakali po ulicah, nosili iste portrete in slogane ter vzklikali 'hura' na iste parole, ki so odmevale iz zvočnikov, ter javno izražali isto slavnostno razpoloženje« (Yurchak 2006, 121). Poleg tega so »ob teh državnih praznikih milijoni ljudi pošiljali voščilnice z dobrimi željami. Na razglednicah so bili sovjetski simboli: zvezde, transparenti, srpi in kladiva, slogani in Leninovi portreti. Ljudje so z razglednicami drug drugemu običajno želeli zdravja, sreče, uspeha pri delu in podobno. To priložnost so izkoristili tudi za izmenjavo novic s prijatelji, sorodniki in kolegi« (Yurchak 2006, 121).

7 Gl. *Jugoslavija: kako je ideologija pokretala naše kolektivno telo* [»Jugoslavija, kako je ideologija premikala naše kolektivno telo«], rež. Marta Popivoda (Srbija/Francija/Nemčija, 2013).

8 Za več o subverzivnem pritrjevanju gl. Arns in Sasse 2015; o *stiobu* gl. Boyer in Yurchak 2010. Beseda *stiob* je slengovski izraz, s katerim je Jurčak označeval »ironično estetiko« in »posebno obliko ironije, ki se je razlikovala od sarkazma, cinizma, posmeha ali katere koli od bolj znanih zvrsti absurdnega humorja. Zanj je bila potrebna tako močna prekomerna identifikacija s predmetom, osebo ali idejo, na katero je bil ta *stiob* usmerjen, da je bilo pogosto nemogoče ugotoviti, ali gre za obliko iskrene podpore, prikritega posmeha ali za svojevrstno mešanico obojega. Tisti, ki so prakticirali *stiob*, niso želeli razločevati med temi občutki, posledica česar je bila neverjetna kombinacija resnosti in ironije, brez kakršnih koli indicev, ali naj bo tolmačena kot prvo ali drugo, ter so zavračali samo dihotomijo med njima« (Yurchak 2006, 249–250). Termin *Eigen-sinn* označuje »samovoljnost, spontano kljubovalnost, nekakšno samopotrjevanje, (re)apropriacijo odtujenih družbenih odnosov na delovnem mestu in drugod s samozavestno objestnostjo, ki je izrisovala meje lastnega prostora« (Lüdtke 1995, 313–314; gl. tudi Lindenberger 2015).

9 Kot piše Jurčak, lahko »izraz *svoi* […] pomeni 'mi', 'naš' ali 'tisti, ki spadajo v naš krog'«. Označuje posebno obliko družabnosti med mladimi sovjetskimi ljudmi, »ki se je razlikovala od tistih, ki so bile v avtoritativnem diskurzu predstavljene kot 'sovjetsko ljudstvo', 'sovjetski delavci' in tako naprej« (Yurchak 2006, 103).

Ti kolektivni sovjetski rituali in njihovi ritualizirani diskurzi so dejansko proizvajali afektivne skupnosti, v katerih so bile ritualizirane forme (parole, zapisane na razglednicah, in simboli na njih) uporabljane kot orodja za afektivno povezovanje in izmenjavo. Vendar pa te produkcije afektivnih vezi niso načrtovale avtoritativne oblasti, temveč je bila stranski učinek ritualiziranih form, nepričakovan in nepredvidljiv rezultat njihovega delovanja. Kot piše Jurčak, je »sodelovanje na takšnih dogodkih […] reproduciralo kolektivnost pripadnosti, ki so jo omogočali ti slogani in portreti, vendar ta ni bila več neposredno odvisna od njihovega dobesednega pomena« (Yurchak 2006, 121).

Avtoritativna moč socialistične države je iste forme uporabljala za načrtno produkcijo afektivnih skupnosti. V Jugoslaviji je bila ta produkcija povezana s ključnima konceptoma bratstva in enotnosti ter tovarištva, ki sta bila v osnovi usmerjena v izgradnjo solidarnosti in vezi onkraj etničnih, razrednih, jezikovnih in spolnih delitev. JLA je bila vojaška institucija, katere izrecna naloga je bilo tovrstno afektivno delo. Združevala je radikalno različne ljudi v skupnem služenju vojaškega roka ter jih z uniformami, ki so jih nosili, in z izpostavljanjem standardiziranim, ponavljajočim se in ritualiziranim postopkom, diskurzom in rutini naredila enake (in enakovredne). Mladi jugoslovanski moški so leto dni ali več preživeli v vojašnicah JLA, zunaj in daleč stran od tega, kar je predstavljalo običajno in vsakdanje življenje. Plod skupnega življenja na omejenih, izoliranih prostorih pa so bila nova prijateljstva in smiselni odnosi, ki zunaj njih praktično ne bi bili mogoči. Kot je poudaril eden od mojih sogovornikov, je leto dni služenja v vojski dolgo obdobje: zajema vse štiri letne čase in traja eno celo zgoščeno življenje. Z dolgotrajno izpostavljenostjo ritualiziranim, ponavljajočim se, predvidljivim diskurzom in praksam, zelo drugačnim od začasnosti državnih parad in drugih socialističnih ritualov, so ti diskurzi in prakse, s katerimi avtoritativna institucija uveljavlja svojo oblast, sami postali oblike življenja. Uniformirani subjekt ni bil v položaju distance in nadzora, ki sta nujna za interpretacijo in strateško rabo, temveč v položaju umeščenosti v leto dni ali še dlje trajajočo ritualizirano, performativno izkušnjo vojaškega roka, ki je ni bilo mogoče ločiti od življenja samega. V tem kontekstu so te forme proizvajale čustveno tkivo, pri čemer produkcija afekta ni bila nekaj, s čimer vojaška institucija ni računala, česar ni mogla predvideti ali je ni zanimalo, temveč je bil to eden njenih najpomembnejših ciljev.

Prav proizvajanje afektov prijateljstva in solidarnosti skozi ritualizirane forme je bilo nekaj, kar si je jugoslovanska vojska kot jugoslovanska institucija *par excellence* želela, obenem pa so ti afekti glavni razlog za to, da imajo zelo različni moški svoje

služenje vojaškega roka še vedno za pomembno in smiselno. Ta skladnost med avtoritativno institucijo vojske in mladimi moškimi, ki so ji služili, nikakor ni bila absolutna, saj je ritualizirana narava praks, iz katerih je bila sestavljena vojaščina, nabornikom omogočala tudi proizvajanje različnih pomenov, zavzemanje različnih stališč in izkoriščanje zmožnosti rituala, da ščiti pred hegemonsko močjo vojaške institucije, kar obravnavam v petem poglavju. Kljub temu pa nam skladnost med vojaško institucijo in državljani ponuja koristno izhodišče za poskuse razumevanja, kako so lahko v samem središču te totalne, obvezne, povsem moške, represivne in strogo hierarhične institucije svoje mesto našle zamišljene prihodnosti in utopične imaginacije, pa tudi za boljše razumevanje tega, da sedanjost po jugoslovanski politični katastrofi ni zaznamovana le z nasiljem, uničenjem in izdajstvom, temveč tudi z ljubeznijo, zvestobo in prijateljstvom.

Kot je vztrajno poudarjal Walter Benjamin, je *življenje potem* (nem. *Nachleben*) osrednjega pomena za zgodovinski objekt interpretacije (Benjamin 2002). Nerazdružljivo je od zgodovine in jo običajno zaplete (Hunt 2020). *Življenje potem* služenja vojaškega roka v jugoslovanski vojski nas vabi k vnovičnemu razmisleku o načinih pripovedovanja zgodovine Jugoslavije in jugoslovanskega socializma. Po katastrofalnem razpadu Jugoslavije in njenega socialističnega modela so v *času potem* zgodovine in spomini ostali ujeti v oklep dogodkov in tega, kar jim je sledilo,[10] s čimer so se narativi zgodovinjenja Jugoslavije približali postkolonialnim zgodovinam: oboji so zreducirani na premočrtne trajektorije, ki jih usmerjata nasilje in travma. Ta redukcija ne vpliva le na historiografske ali umetniške narative, temveč tudi na življenja in telesa, in sploščuje biografije, saj »okvir travme ljudi homogenizira v skupine nemočnih žrtev in preživelih ter tako izbriše družbeno delovanje in prakso« (Hunt 2020).

Znanstvene raziskave o Jugoslovanski ljudski armadi, objavljene po razpadu Jugoslavije, se tesno oklepajo ideje o vzročnosti med dogodkom in tistim, kar sledi: osredotočajo se predvsem na vlogo JLA pri razpadu skupne države (Bebler 1992; Bieber 2008; Hadžić 2000; 2001; Niebuhr 2004), ali pa v skladu z znanstveno produkcijo, tipično za postjugoslovanski prostor, opisujejo institucionalno zgodovino in tehnične značilnosti jugoslovanske vojske ter tako ponujajo navidezno objektivno, nepristransko zgodovinsko pripoved in s tem zgodovino JLA ukalupijo »v jasno določene časov-

10 O oklepu, ki ga ustvarja vez med dogodkom in tistim, kar sledi, v postkolonialnem kontekstu gl. Hunt 2016, 5.

ne enote in v okorele klasifikacijske oznake, s čemer se preteklost spremeni v objekt opazovanja« (Feldman 2004, 165).[11] Cilj takšnega ukalupljanja je utrditi logiko, po kateri je etnična pripadnost posameznikov in skupin edino načelo, ki usmerja politično življenje in strukturira politični čas. Ta logika omogoča, da revizionistični zgodovinar, ki je imel ključno vlogo pri rehabilitaciji nacističnih kolaborantov v Srbiji med drugo svetovno vojno, napiše zgodovino socialistične jugoslovanske vojske in jo izda pri hrvaški založbi, pri čemer se v uvodu zahvali svojemu hrvaškemu kolegu, ki je zelo dejaven pri rehabilitaciji hrvaških fašistov.[12] Da bi bila uspešna, mora ta logika izbrisati vsak spomin na to, da so mogoče tudi drugačne identifikacije ali imaginacije prihodnosti, zelo drugačne od tistih, ki zaznamujejo čas po razpadu Jugoslavije. Zato iz institucionalne zgodovine jugoslovanske vojske izključuje generacije vojakov, vpoklicanih v JLA, vse raznolike oblike njihovih interakcij s to institucijo, življenje v njenem institucionalnem okviru ter načine, na katere se fragmenti tega življenja ohranjajo tudi po razpadu JLA in države, ki naj bi jo ta varovala.

Forme, ki so sestavljale izkušnjo vojaščine v JLA, niso zmožne same po sebi izpodbijati fiksnosti in danosti *časa potem*. Da bi bile tega zmožne, so morale biti prežete z afektom – postati so morale dom za prijateljstva, solidarnosti in skrbi. Le tako so lahko tiho, a vztrajno opozarjale na možnosti alternative tistemu, kar je postala realnost v času po jugoslovanski katastrofi. V tej knjigi sledim potem razvoja teh form in čustev, ki so jih proizvajale – od njihovega nastanka v vojašnicah po vsej Jugoslaviji do njihovega *življenja potem* med ruševinami nekdanje države. Tako se želim izogniti narativom o

11 O institucionalni zgodovini in tehničnih značilnostih jugoslovanske vojske gl. Marković 2007; Dimitrijević 2017; Mikulan in Smutni 2016.

12 Gre za sestavni del širšega procesa, ki ga dobro ponazarja projekt s pomenljivim imenom COURAGE (Cultural Opposition – Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries; »Kulturna opozicija – razumevanje kulturne dediščine disidentstva v nekdanjih socialističnih državah«), ki ga je financirala Evropska unija. Ta projekt, namenjen povezovanju zbirk, na videz neproblematično združuje zelo različne, ideološko izrazito nasprotne ljudi in kulturne prakse v obdobju socializma. Tako sta se, na primer, skupaj znašla Želimir Žilnik (v nadaljevanju knjige predstavljen v vlogi vojaka JLA), ugledni filmar, pripadnik novega jugoslovanskega filma, ki se je rodil v nacističnem koncentracijskem taborišču v Nišu, kjer so njegovo mater kmalu po porodu umorili, očeta, partizanskega komandanta, pa so ubili srbski nacistični kolaboranti, in zagrebški nadškof Alojzije Stepinac, ki je med drugo svetovno vojno podpiral hrvaški fašistični marionetni režim. O teh revizionističnih praksah je pronicljivo pisala Dubravka Ugrešić; gl. njen esej »Archaeology of Resistance« (»Arheologija upora«, Ugrešić 2020; za naslov je uporabila ime zagrebške razstave, organizirane v okviru projekta COURAGE).

»večjih entitetah« (Feldman 2004, 165) in gladko tekočih zgodovinah, v katerih imata življenje Jugoslavije in njene vojske jasno določen začetek in konec ter katerih preteklost je absolutna in zato brez kakršne koli možnosti delovanja v sedanjosti.[13]

Vojaški rok v Jugoslaviji so služili moški, in moški so bili tudi večinoma tisti, ki so z medsebojnim pobijanjem sodelovali v katastrofalnem razpadu države – isti moški, ki so nekoč nosili uniformo JLA, si v vojašnicah delili spalnice, se družili in odštevali dneve do konca vojaškega roka. S perspektive *časa potem*, zaznamovanega z nasiljem in s katastrofalnim propadom jugoslovanskega socialističnega projekta, so ti moški obravnavani skozi prizmo navidezno trdnih in »velikih« kategorij (militarizirane) moškosti, nasilja, agresije ali patriarhata (Milojević 2012; za širši postsocialistični kontekst gl. Eicher 2012; Hallama 2021). Pri takšnem pogledu na moške se porajajo številne težave, na katere so že opozorili raziskovalke in raziskovalci, ki se osredotočajo na moškost v (post)konfliktnih kontekstih. Kot ugotavlja Donna Pankhurst, »izraz ženskost ni uporabljan na enako posplošujoč in deterministično način, kot to velja za moškost; feministične raziskovalke militarizma in mirovništva so skrbno razločevale 'različne in nasprotujoče si vloge, identitete, vire in omejitve moči in nadzora, dostopa do lastnega dela in njegove uporabe', ko gre za ženske, pri moških pa so te vidike zanemarile« (Pankhurst 2010, 313; gl. tudi Cahn in Ni Aolain 2010; Fraser 2019; Hamber 2007; Moran 2010; Theidon 2009). V primeru nekdanje Jugoslavije je povezava med moškimi, vojskovanjem in nasiljem dodatno poudarjena tako zaradi domnevno totalitarnega značaja družbenopolitične preteklosti države kot tudi zaradi njenega nasilnega razpada v devetdesetih letih prejšnjega stoletja.[14] Toda predstavljanje služenja vojaškega roka izključno kot prizorišča ali predpogoja za nasilje, povzročeno s strani moških, ne dopušča prostora za sentimentalne spomine, neobičajna prijateljstva in njihova *življenja potem*. Ti so v veliki meri izločeni iz zgodovine razpada Jugoslavije in so odsotni tako v nacionalističnih narativih, ki častijo junaške moške protagoniste, kot tudi v prevladujočih liberalnih, normativnih pogledih na spravo v nekdanji Jugoslaviji, ki se osredotočajo na moške na marginalnih pozicijah, ki nasprotujejo

13 Gl. Petrović 2014. Za pripovedi o »večjih entitetah« gl. Ginzburg 1993, 31. Za več o naturalizaciji ruševin modernistične utopije kot običajni posledici konca zgodovine gl. Blackmar 2006.

14 Prevladujoči normativni pogled na socializem v Evropi se močno opira na narativ o dveh evropskih totalitarizmih; gl. Ghodsee 2014. Ta paradigma znatno vpliva tudi na politike spomina v družbah nekdanje Jugoslavije. Za poglobljeno razpravo o posledicah uporabe označevalca »totalitarizem« na področju (post)jugoslovanske umetnosti gl. Komelj 2012.

vojskovanju, nasilju in vojnim zločinom: na tiste, ki so se izogibali vpoklicu in uveljavljali ugovor vesti, na mirovne aktiviste, na aktiviste gibanja LGBT in na moške žrtve spolnega nasilja (gl. Bilić 2016; Milojević 2012; Niarchos 1995; Schroer-Hippel 2017; Sivakumaran 2007; Wilmer 2002; Žarkov 2007). Za spomine moških z vseh koncev nekdanje Jugoslavije, ki so bili v JLA, skupaj služili vojaški rok in se po začetku vojne znašli na nasprotnih straneh, ni prostora v običajnih narativih o moškosti v Jugoslaviji, o nasilnem razpadu države in obdobju po njem. Ni prostora za Elmazovo prijateljstvo z dvema Robertoma, Zoranom in Nerminom, za ponos, s katerim moj kolega, profesor kulturologije Mitja Velikonja razlaga, kako je kot osemnajstletni vojak JLA v odročni karavli na avstrijski meji kuhal za vse svoje vojaške tovariše; za Harizove tople spomine na Đurico, njegovega vojaškega kolega iz osrednje Srbije, ki mu je ob začetku vojne v Bosni ponudil zatočišče na svojem domu; za Božidarjevo nezmožnost, da se sprijazni z izgubo prijateljstva z Đuro, s katerim je ohranjal stike še dolga leta po služenju vojaščine v Postojni, vendar je Đura prekinil stike z njim, ko so se na Hrvaškem začeli spopadi med Hrvati in Srbi. Ni prostora niti za tesnobo fotografa Francija Viranta, ki je v Ljubljani razstavil svoje fotografije vojaških tovarišev in me prosil, naj poiščem nekatere izmed njih. Sam si tega ni upal storiti, ker se je preveč bal, kaj bi lahko izvedel o njihovi usodi v času, zaznamovanem z nasiljem in smrtjo.

Ta knjiga pripoveduje o moških v izključno moški vojaški instituciji in njenih homogenizirajočih učinkih, hkrati pa si prizadeva za dehomogenizacijo diskurzov o zgodovini Jugoslavije in socializmu nasploh, tako da se posveča spominom, prijateljstvom in čustvom, ki so nastali med služenjem vojaškega roka, njihovim formam in modalitetam, v katerih se kažejo v sedanjosti. Takšen pristop moških ne prikazuje kot homogenega, trdnega kolektiva, temveč kot nemirne in razdeljene subjekte, katerih družbeni obstoj je zaznamovan s protislovji in ga ni mogoče zreducirati na jasne, vnaprej opredeljene kategorije. Te forme in modalitete, spomini in čustva so znani in skupni številnim, hkrati pa na edinstven način in odločilno zaznamujejo življenjske poti posameznikov. V želji po prepoznanju in upoštevanju te hkratne skupne narave in edinstvenosti form, spominov in čustev svoje sogovornike, ki imajo v knjigi glavno vlogo, imenujem z njihovimi pravimi imeni.

Na narativ te knjige so vplivali tudi kompleksni načini mojega umeščanja v odnosu do sogovornikov ter njihovih zgodb in čustev. Tako kot življenja v vojašnicah JLA ni bilo mogoče ločiti od ritualiziranih form, skozi katere se je odvijalo, tudi moje raziskave o izkušnjah služenja vojaškega roka med nekdanjimi naborniki JLA ni mogoče ločiti od prepletenih življenj nas vseh v času po jugoslovanski katastrofi. Srečanja, med katerimi sem zbirala gradivo za to knjigo, niso bila samo običajne etnografske situacije. Nekaterih izmed moških, s katerimi sem se pogovarjala, do tedaj sploh nisem poznala, z večino med njimi pa sem vzpostavila stik prek ljudi, ki sem jih poznala: bili so očetje ali sorodniki mojih prijateljev; nekateri od njih so bili tudi moji prijatelji in sorodniki. V jugoslovanski vojski je služil tudi moj oče in veliko drugih ljudi, ki mi veliko pomenijo. Med njimi so bili tudi moji sodelavci in prijatelji – nekateri so razkropljeni po nekdanji Jugoslaviji, drugi pa zdaj živijo daleč stran od nje. Ne glede na to, ali sem moške, ki sem jih intervjuvala, že poznala ali ne, so bili pogovori o spominih na služenje vojaškega roka ter njihova prizadevanja, da te izkušnje umestijo v trajektorije lastnih življenj in širših zgodovin, zaznamovanih s prelomom in izgubo – pomemben vidik našega odnosa. V tej etnografski situaciji sem o svojih moških sorodnikih, prijateljih in znancih izvedela nekaj novega in drugačnega, nekaj intimnega in neprimerljivega s tistimi jazi, ki so jih kazali v običajnih okoliščinah. Številne pogovore – o krajih v Srbiji ali Sloveniji, kjer so moški preživljali čas vojaščine, ali o prijateljih iz vojske – je sprožilo to, kdo sem, od kod prihajam, kje živim zdaj ali kateri jezik govorim. Pri moških, s katerimi se prej nismo poznali, je bilo deljenje vojaških zgodb z mano pogosto pogojeno s poprejšnjim subtilnim iskanjem skupnih točk ter medsebojnim prepoznavanjem in zaupanjem, kar je pogosto privedlo do dolgotrajnih prijateljstev.

Številni od njih mi niso mogli pripovedovati o obdobju, ki so ga preživeli v vojski, ne da bi mi govorili tudi o poznejših dogodkih, ki so odločilno zaznamovali njihovo življenje in njihov pogled na preteklost. Za Elmaza je bil to neki dogodek iz aprila 1999, za Hariza pa čas, preživet v koncentracijskem taborišču Trnopolje in pokol v Srebrenici, v katerem so mu pripadniki vojske bosanskih Srbov pobili večino moških članov družine. Tema dvema moškima in še več drugim, s katerimi sem se pogovarjala, je pogovor o služenju vojaškega roka v JLA z žensko iz Srbije pomenil veliko več kot zgolj obujanje spominov na dogodke med vojaščino, ki so si bili vsi podobni, smešni, pogosto banalni, včasih tudi bizarni. Prav tako to zame ni bilo samo etnografsko delo. Ti pogovori so predstavljali postjugoslovanska srečanja in so pogosto potekali daleč od tam, kjer sem bila doma sama in kjer je bil doma moj sogovornik, preden so Jugoslavijo razdejali etnične vojne in nasilje. Potem pa je tu še minevanje časa, časovna razsežnost, ki je pomembno vplivala na moj odnos do teh moških in do te knjige: njihove zgodbe – intimne, boleče, nerešljive, edinstvene – sem v dolgih letih njenega nastajanja nosila s seboj.

STRUKTURA KNJIGE

Po predstavitvi družbenopolitičnega konteksta, znotraj katerega sta štiri desetletja in pol obstajala Jugoslovanska ljudska armada in obvezni vojaški rok, v prvem poglavju opišem glavne pripovedne niti o služenju vojaškega roka v Jugoslaviji in načine, na katere se te pojavljajo in krožijo v obdobju po razpadu nekdanje skupne države. Osredotočam se na nasprotje med vseprisotnostjo vojaških zgodb v postjugoslovanskem prostoru in težavami pri njihovem vključevanju v življenjske poti dejanskih moških, posledice česar so molk, oklevanje in suspenz, modalitete, prek katerih z vojsko povezana čustva delujejo kot sila, ki v času po politični katastrofi obuja izgubljeno prihodnost.

V drugem poglavju predstavim značilnosti jugoslovanske vojaške institucije, zaradi katerih se je lahko v totalno, represivno in ritualizirano izkušnjo služenja vojaškega roka zasejalo seme utopične imaginacije: njen sinkretični značaj, povezanost z jugoslovanskim nadnacionalnim državljanskim projektom in ideologijo bratstva in enotnosti ter kombinacija istosti (in enakosti) moških in njihove radikalne različnosti, ki je zaznamovala to izkušnjo.

V tretjem poglavju ponudim vpogled v vsakdanjo realnost vojaščine in v rituale, iz katerih je bila sestavljena, v vsakdanje rutine in protokole, ki so zapolnjevali skoraj vsak trenutek dneva v JLA in se jih je bilo treba naučiti s ponavljanjem. Dva dela služenja vojaškega roka sta bila strukturirana z dvema različnima časovnima percepcijama. V prvem delu (sh. *obuka*) so bili naborniki izpostavljeni intenzivnemu usposabljanju, izobraževanju in urjenju, katerih namen je bil nabornike disciplinirati, hkrati pa jih pripraviti za usklajeno in učinkovito delovanje v kolektivu. V drugem delu (po *prekomandi*) se je čas upočasnil, a je bilo služenje še naprej sestavljeno iz vsakodnevnih rutin. V tem poglavju predstavim delovanje teh rutin, pri čemer izpostavim njihovo vlogo pri ustvarjanju skupnih temeljev za zelo različne moške, zbrane v posameznih enotah JLA. Te rutine vojakom niso zgolj omogočale učinkovitega in usklajenega delovanja, temveč so jim dajale tudi skupni jezik, najsi je bil ta še tako tog, reduciran in performativen, ter omogočale skupno življenje, katerega posledice so bila čustva, prijateljstva in dragocene izkušnje.

V naslednjih dveh poglavjih se posvečam dinamiki med enakostjo in radikalno različnostjo mladih moških, ki so služili v JLA, ter razpravljam o tem, kako so forme, ki so tvorile vsakodnevno realnost služenja vojaškega roka, vplivale na subjektivitete in (samo)dojemanja vojakov ter kako so te forme ustvarjale čustvene in smiselne odnose. V četrtem poglavju predstavim uniformo, njeno moč brisanja razlik med naborniki in načine, na katere je strukturirala življenje v vojašnicah in zunaj njih. Obravnavam konkretne učinke vojaške uniforme in njen pomen za odnose med mladimi jugoslovanskimi moškimi, zbranimi v vojašnicah JLA, pa tudi za odnose med uniformiranim in »navadnim« jazom teh moških.

V petem poglavju se osredotočam na ritualizacijo in standardizacijo življenja v JLA ter pokažem, kako sta omogočali delovanje vojaške institucije in krepitev njene moči nad vojaki, obenem pa sta tudi ščitili vojake pred to močjo. Ta sposobnost zaščite, ki jo je imela ritualizacija, je segala tudi čez ograje vojašnic in je predstavljala protiutež silam etnizacije, ki zaznamujejo realnost v obdobju po razpadu Jugoslavije in njene vojske. Uniforma je imela univerzalno moč ustvarjanja enakosti in enakopravnosti vseh moških v JLA, ritualizacija pa je s svojo zaščitno funkcijo zmanjševala pomen etnične in razredne identitete teh moških ter v ospredje postavila njihovo uniformo. Oboje skupaj je nakazovalo utopično možnost, da bi se ti moški med seboj prepoznavali in bili pomembni drug drugemu v univerzalnem in moralnem smislu, kot *(dobri) ljudje* – možnost, ki se je v katastrofalnih dogodkih devetdesetih let prejšnjega stoletja v veliki meri izgubila. Rutina, ritualiziranost in uniformiranost se tako kljub vsem svojim omejitvam in prisilni naravi razkrivajo kot forme, ki jih naseljujejo izgubljene (politične) alternative in čustva, ki še vedno tlijo pod ruševinami socialistične države in njene vojske ter ideologije bratstva in enotnosti, ki je bila v njunih temeljih.

V šestem poglavju se še naprej osredotočam na forme in opisujem prva znamenja procesa tragičnega propada Jugoslavije, ki so se pokazala prav v slabljenju in razpadanju ustaljenih ritualiziranih in standardiziranih oblik bivanja in življenja v JLA. Sposobnost zaščite, ki so jo imele ritualizirane oblike, je oslabela, za odnos do nabornikov in njihovo usodo pa je postala odločilna njihova etnična pripadnost, ki je prevladala nad močjo brisanja razlik, ki jo je imela uniforma. Z bližajočim se koncem Jugoslavije je ideja o JLA kot »vojski miru« začela bledeti, jugoslovansko vojsko pa so začeli opredeljevati običajni pomeni, ki jih pripisujemo vojaškim institucijam: nasilje, strah, ponižanje, vojna in ubijanje.

V vmesnem delu med šestim in sedmim poglavjem je na kratko predstavljena končna faza razkroja form, s katerimi je jugoslovanska vojska ustvarjala pogoje za specifično družbenost, etičnost in prihodnost, ki so se v procesu razkroja izgubile.

Bralke in bralce povabim na kronološki sprehod po dogodkih v obdobju katastrofe, ki je zaznamovala življenja nabornikov JLA, katerih spomini so predstavljeni v tej knjigi, pa tudi vseh tistih, ki živimo na tem prostoru, opustošenem z nasiljem in uničenjem. Ta kronologija dogodkov je neizogibno selektivna in nepopolna, vendar tudi v tej okrnjeni obliki kaže na tragično prepletenost ljudi, krajev, dogodkov in destruktivnih sil, ki jim vladajo, razkriva pokrajine, življenja in subjektivitete, ki jih je katastrofa za vedno spremenila.

Katastrofi je sledil *čas potem*, negiben in z zaprtimi obzorji prihodnosti. Prinesel je nove meje in normaliziral etnizirano logiko življenja, ki narekuje sploščevanje in preoblikovanje biografij, tlači ljudi v ozke škatle etničnih identitet, ruši znane svetove in izbrisuje nekoč predstavljive prihodnosti. Tej novi logiki so se morali prilagoditi tudi arhivi JLA, ki so preteklost začeli razkrivati kot »stabilen referent v službi sedanjosti« (Baer 2002, 107). To prilagajanje je glavna tema sedmega poglavja, v katerem opisujem, kako je vplivalo na telesa, biografije in postjugoslovanske filmske narative o JLA ter na politiko spominjanja in pozabljanja v času po jugoslovanskih vojnah.

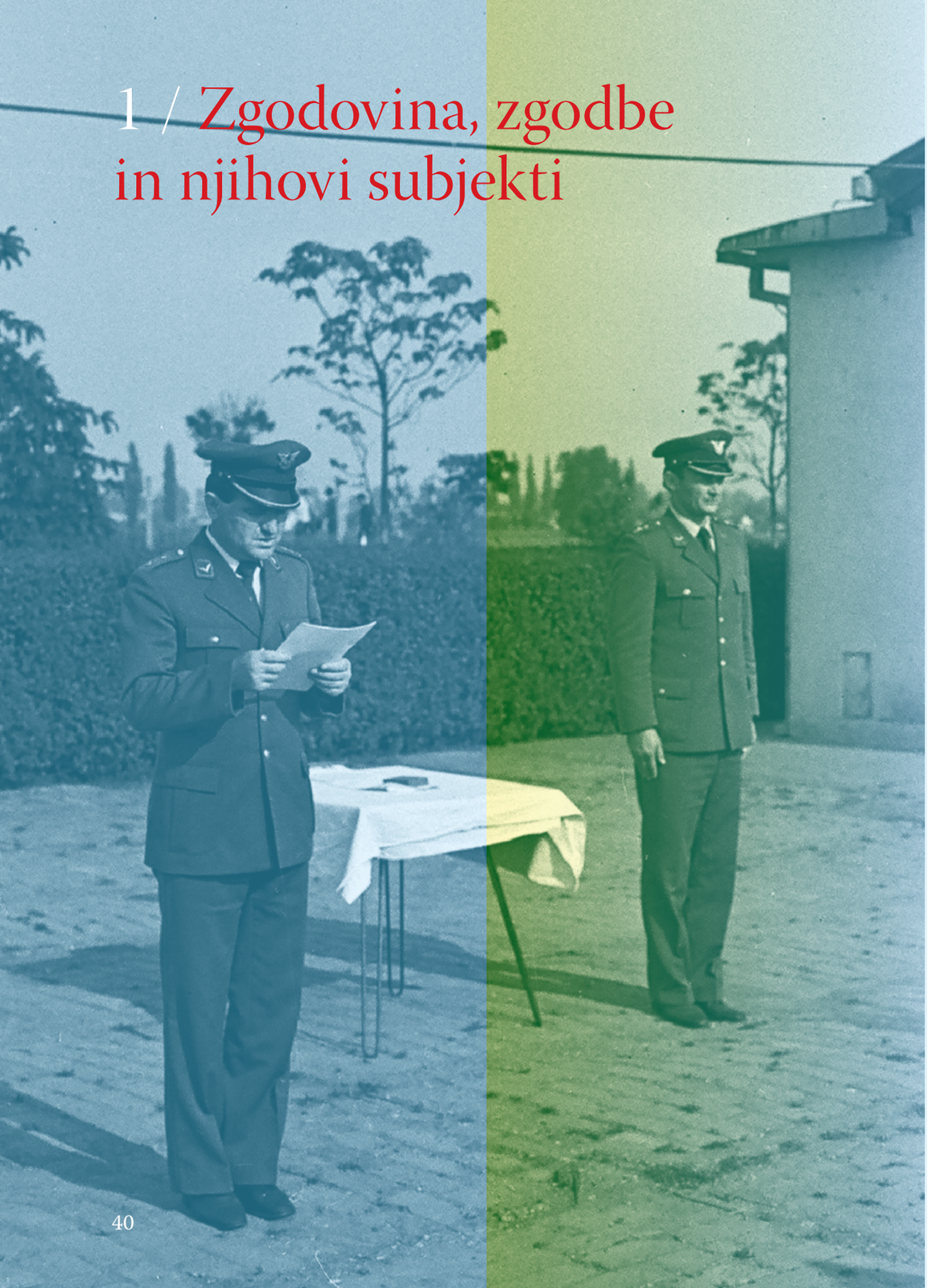
Nekateri deli arhivov in spominov na JLA so vseeno ostali zmožni izpodbijati sedanjo etnonacionalno logiko in nakazovati njene alternative. V osmem poglavju poskušam pojasniti to zmožnost z analizo razmerja med ritualiziranimi in monotonimi formami, skozi katere je potekalo služenje vojaškega roka, in afektom, pri čemer obravnavam modalitete, prek katerih te forme niso delovale kot performativna sredstva, temveč so postale življenje. Hkrati me zanimajo temporalnosti, v katerih so lahko te forme postale mesta utopične imaginacije in izgubljenih potencialnih prihodnosti. Posebej se posvečam prijateljstvu med moškimi ter ekonomijam solidarnosti in skrbi kot izjemno močni čustveni tkanini, ki so jo spletli monotoni, ritualizirani in performativni vzorci življenja v vojašnicah JLA.

V devetem poglavju obravnavam zmožnost spominov na JLA, da vnašajo nemir v negibnost *časa potem*, da ga postavljajo pod vprašaj in ga destabilizirajo. *Življenje potem* vojaškega roka v JLA se kaže v modalitetah, zaznamovanih z negativnim predznakom – v tišini, neodločnosti, suspenzu in nemožnosti – a to so obenem modalitete, s katerimi *življenje potem* vznemirja preteklost, izpodbija ustaljene časovne okvire in diskretno, a vztrajno nakazuje alternative sedanjosti po jugoslovanski katastrofi.

V epilogu se na kolektivno izkušnjo vojaščine v socialistični jugoslovanski vojski ozrem s perspektive globalnega trenutka, v katerem sem končevala delo na tej knjigi, trenutka, ki so ga zaznamovali pandemija bolezni covid-19, vojna v Ukrajini, razmah desničarskega populizma in propadajoči pozni kapitalizem. Sprašujem se o političnih pomenih te izkušnje in njenega *življenja potem* za državljane nekdanjih jugoslovanskih republik na evropskem obrobju, obenem pa se posvetim tudi širšim prizadevanjem za imaginacijo prihodnosti ter prakticiranje kolektivnosti in solidarnosti v globalni politični sedanjosti.

Skozi celotno knjigo se posvečam formam in njihovim zmožnostim in tako poskušam orisati razvojno pot ritualiziranih in standardiziranih form: te so se uveljavile skupaj z jugoslovanskim socializmom in njegovo vojsko, imele so pomembno vlogo v delovanju te vojske, obenem pa so omogočale tudi čustvene vezi in zagotavljale prostor za utopično imaginacijo. S približevanjem konca socializma in Jugoslavije ter začetkom nasilnih konfliktov, v katerih sta izginila, so te ustaljene forme postale ohlapnejše, niso bile več zmožne ustvarjati smiselnih povezav in afektov, njihova zaščitna moč pa je bledela. Ne glede na to, kako poenostavljen se lahko zdi, takšen razvojni lok ponuja drugačno perspektivo od prevladujočih pogledov na evropske socialistične projekte, ki v utrjevanju ritualiziranih form vidijo znak izčrpanosti ideologije, njenega vsebinskega in pomenskega izpraznjenja ter vzrok dokončnega razpada socializma. Takšen razvoj form, ki so tvorile izkušnjo socializma, pa tudi dejstvo, da so socialistične institucije s pomočjo teh form omogočale produkcijo afektivnih vezi, zaradi katerih je ta izkušnja še vedno smiselna, pomembna in dragocena, nakazuje možnost drugačnega razumevanja razmerja med monotonimi, standardiziranimi, »ideološkimi« formami in propadom socializma. Napeljuje nas na razmislek o tem, da socializem morda ni propadel zato, ker se državljani niso mogli več poistovetiti z avtoritativnimi diskurzi in praksami, ker so se njihove forme preveč oddaljile od njihovih pomenov, temveč zato, ker je bila oslabljena in nazadnje uničena infrastruktura, v kateri so bili takšni diskurzi in prakse smiselni. Zaradi uničenja te infrastrukture jugoslovanski socializem ni zmogel ohranjati svojih ideoloških vrednot in v prihodnost usmerjenih imaginarijev bratstva in enotnosti, solidarnosti, tovarištva, samoupravljanja in neuvrščenosti. Posledično državljani socializma niso zavrnili zato, ker so se njegove oblike preveč izpraznile in oddaljile od tega, kar se je v življenju zdelo smiselno, temveč zato, ker sta se družbena in institucionalna infrastruktura spremenili tako, da nista mogli več učinkovito »gostiti« form, ki ustvarjajo kolektivne pomene, afekte in v prihodnost usmerjene imaginarije.

1 / Zgodovina, zgodbe in njihovi subjekti

Korenine socialistične Jugoslavije in njene vojske segajo v čas druge svetovne vojne in množične mobilizacije državljanov v Narodnoosvobodilno vojsko, ki je združevala protifašistični odpor z razrednim bojem in socialno revolucijo. Jugoslovanska federacija je bila formalno ustanovljena 29. in 30. novembra 1943 na drugi skupščini Antifašističnega sveta za narodno osvoboditev Jugoslavije (AVNOJ) v bosanskem Jajcu, po vojni pa jo je sestavljalo šest republik in dve avtonomni pokrajini: Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Črna gora, Srbija (z avtonomnima pokrajinama Vojvodino in Kosovom) in Makedonija (gl. zemljevid 1.1).

Socialistična Jugoslavija je bila politični projekt, ki je združil več etničnih skupin z različno zgodovinsko dediščino, različnimi nacionalnimi identitetami in različnimi izkušnjami z državnostjo v preteklosti. Ta projekt je bil tesno in večplastno povezan s politično idejo jugoslovanstva, ki je bila leta 1918, ko je bila prvič udejanjena v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, pozneje (1929) preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo, stara že stoletje.

Zemljevid 1.1: **Socialistična Jugoslavija in njen položaj v Evropi**
Avtorica: © Mateja Rihtaršič.

Kot poudarja zgodovinar Dennison Rusinow, je imelo v devetnajstem stoletju jugoslovanstvo različen pomen za različne južnoslovanske narode. V obdobju Kraljevine Jugoslavije sta se izkristalizirali dve glavni pojmovanji jugoslovanstva: prvo »so imenovali 'integralno jugoslovanstvo' oziroma 'jugoslovanski unitarizem'. Ta je bodisi zanikal narodnost Slovencev, Hrvatov in Srbov bodisi jih je skušal nadomestiti z zagovarjanjem obstoja oziroma možnosti za obstoj (danes imenovane 'izgradnja naroda', angl. *nation-building*) enotnega jugoslovanskega naroda, razdeljenega na zgodovinsko formirana 'plemena' ali zgolj 'imena'. Drugo pojmovanje je priznavalo in podpiralo trajne ločene narodnosti ter iskalo zvezne in druge modele za večnacionalno državo sorodnih narodov s skupnimi interesi in težnjami« (Rusinow 2003, 26). Prevladala je druga različica, zlasti v socialistični Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Jugoslovanske politične oblasti so v šestdesetih letih opustile vztrajanje pri enotni jugoslovanski identiteti kot alternativi etničnim identitetam, država pa je delovala kot »prava federalna država, ki je svojim narodnostim in etničnim skupinam zagotavljala veliko stopnjo regionalne avtonomije« (Bertsch 1977, 89).[1] Ta federalistični, pluralistični pristop je bil dodatno institucionaliziran z ustavo iz leta 1974. Vendar pa so dinamika – ter napetosti – med partikularnimi nacionalnimi interesi republik in avtonomnih pokrajin na eni strani ter zvezno državo na drugi strani zaznamovali politično življenje Jugoslavije vse do njenega konca.

Uradna opustitev integralnega jugoslovanstva ni pomenila, da sta popolnoma izginili ideja in možnost obstoja in delovanja zunaj okvirjev, ki jih določa etnična pripadnost. Ta možnost je bila vedno pomembna in je bila neločljivo povezana z jugoslovansko identiteto. Ta povezava je postala še posebej močna z začetkom krepitve centrifugalnih in nacionalističnih teženj, ki so pripeljale do razpada Jugoslavije. Prav tako je jugoslovansko socialistično državljanstvo ostalo pomemben politični koncept, tesno povezan s tremi pomembnimi ideološkimi stebri – protifašizmom, internacionalizmom oz. neuvrščenostjo ter samoupravljanjem, s katerimi je Jugoslavija ustvarjala svojo različico socializma (gl. Spaskovska 2021). Vplivalo je tudi na intimne svetove jugoslovanskih državljanov in opredeljevalo obzorja njihove politične imaginacije in samopodobe še dolgo po koncu socialistične države. Tako se je na primer ob popisu prebivalstva leta 1981 za Jugoslovane opredelilo 5,6 odstotka državljanov, kar je petkrat več kot desetletje prej. V postjugoslovanski Srbiji se je ob popisu leta 2002 tako opredelilo 80.721 prebivalcev, ob popisu leta 2011 pa se je to število znižalo na 23.303. Ob popisu leta 2022 je bil zaznan presenetljiv porast števila Jugoslovanov, in sicer 27.143. Državljani Srbije (in drugih postjugoslovanskih držav), ki vztrajajo pri pripadnosti narodu, ki ne obstaja že tri desetletja, se individualno in simbolno zoperstavljajo realnosti, vzpostavljeni z nasilnimi vojnami v devetdesetih letih 20. stoletja, »ki jim je sledil nastanek sedmih novih nacionalnih držav in ene etnične države znotraj federativne države: Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine (in znotraj nje Republike Srbske), Črne gore, Srbije, Kosova in Severne Makedonije« (Kirn 2019, 15). V tej realnosti je »nesporen horizont njihove prihodnosti postal avtoritarni kapitalizem v okviru monoetničnih in monoreligijskih skupnosti« (Kirn 2019, 15).

Jugoslovanska ljudska armada je bila ustanovljena leta 1945, ko se je Narodnoosvobodilna vojska precej hitro preoblikovala v Jugoslovansko vojsko kot mirnodobno vojaško silo, ki je temeljila na sistemu splošnega naborništva in je postala močan simbol in ključni notranji dejavnik v socialistični Jugoslaviji (Bieber 2008, 302). Leta 1951 se je preimenovala v Jugoslovansko ljudsko armado (JLA) (Milivojević 1988, 2). Kot institucija je bila JLA eden od treh stebrov politične moči v socialistični Jugoslaviji, skupaj s Komunistično partijo Jugoslavije (ki se je leta 1952 preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije) in Upravo državne varnosti (Milivojević 1988, 5).

Jugoslovanska vojska je podobno kot druge zvezne institucije poudarjala »nacionalne kulture« svojih vojakov in je zelo pazila, da ni vsiljevala nobenega enotnega ali hegemonističnega modela organizacije vojaškega življenja, pri čemer pa je bila občutljiva na vsakršno manifestacijo etnonacionalizma. Hkrati si je prizadevala okrepiti duh jugoslovanstva ter povezanost med častniki in vojaki, ki bi bila nujna za učinkovito obrambo socialistične države, če bi bilo to potrebno. Da je lahko ustvarjala takšno povezanost, je bila JLA organizirana po ekstrateritorialnem načelu: naborniki so bili poslani na služenje vojaškega roka čim dlje od svojih domov, skoraj vedno v drugo jugoslovansko republiko, enote pa so bile sestavljene iz mladih moških, ki so prihajali z vseh koncev države in so se zelo razlikovali po narodnosti, izobrazbi, družbenem položaju, izkušnjah, kulturnih preferencah in načrtih za prihodnost. Mreža vojašnic, vadbišč, karavl in kulturnih domov vojske se je raztezala čez celotno ozemlje nekdanje Jugoslavije. Kljub temu sta bila služenje vojaškega roka kot izkušnja in institucionalno življenje JLA v veliki meri ločena od širše družbe ter njenih običajev in struktur. Življenje nabornikov JLA je bilo zaznamovano z izolacijo, disciplino, urjenjem in rutino, zato je bilo precej oddaljeno od jugoslovanskih idealov samoupravljanja, svobode in samouresničevanja.

Leta 1968 je bil jugoslovanski obrambni sistem deležen precejšnjih sprememb in je bil preoblikovan v splošno ljudsko obrambo, ki je z vsesplošnimi jugoslovanskimi akcijami, vajami in usposabljanji v nacionalne obrambne sile vključila vse državljane

1 Za več o opuščanju ideje o enotni jugoslovanski identiteti kot alternativi etničnim identitetam v šestdesetih letih 20. stoletja gl. Grandits 2008.

in se tako približala omenjenim socialističnim idealom. Spremembe so prinesle teritorialno organizirane enote teritorialne obrambe. JLA je postala eden od elementov tega vsedržavnega obrambnega sistema, vendar te spremembe niso bistveno vplivale nanjo: vse do razpada Jugoslavije je ohranila sistem splošnega naborništva in strogo ekstrateritorialno organizacijo. Ideološko je še naprej vztrajala pri primarnem pomenu jugoslovanskih državnih interesov in je ostala neprizanesljiva do vseh pojavov etnonacionalizma, ki so s približevanjem konca Jugoslavije postajali vse pogostejši.

Služenje vojaškega roka je bilo obvezno za vse mlade moške, razen za tiste, ki so imeli resne zdravstvene težave ali posebne družinske okoliščine, in JLA nikoli ni pokazala veliko razumevanja za zahteve po civilnem služenju in ugovoru vesti, ki so se pojavile v osemdesetih letih z razmahom civilne družbe in družbenih gibanj (Milivojević 1988, 14).[2] V začetku devetdesetih let, ko je bilo etničnih napetosti in nasilja vse več, so vojaki JLA še vedno opravljali vojaščino daleč od doma, v mešanih enotah, ki naj bi utelešale jugoslovanske ideale, ki so bili zunaj izoliranih prostorov vojašnic že opuščeni. Poleg tega so imeli nemogočo in tragično nalogo braniti federativno socialistično državo, ki so jo že zapustili vsi njeni sestavni deli. JLA se je še naprej oklepala retorike o ohranitvi Jugoslavije in se je v etničnih spopadih, ki so sledili, postavila na srbsko stran. Uradno je prenehala obstajati leta 1992, ko se je preimenovala v Vojsko Jugoslavije in postala vojaška sila Zvezne republike Jugoslavije, sestavljene iz Srbije in Črne gore.

V obdobju po razpadu socialistične Jugoslavije in JLA ter nasilju, v katerem sta propadli tako država kot vojska, se je v političnih in akademskih diskurzih utrdila podoba jugoslovanske vojske kot konservativne, toge institucije, ločene od državljanov. Obravnavana je bila kot nasprotje emancipatornih vidikov jugoslovanskega socializma, ki so se izražali v politikah suverenosti narodov in narodnosti, samoupravljanja in neuvrščenosti. Leta 1988 je Marko Milivojević, raziskovalec na Univerzi v Bradfordu, opisal JLA kot »zelo konvencionalno in izrazito konservativno« institucijo, ki je bila v popolnem nasprotju tako z revolucionarno Narodnoosvobodilno vojsko iz druge svetovne vojne kot s splošno ideološko usmeritvijo Jugoslavije, »znano po radikalnem ideološkem eksperimentiranju na vseh področjih političnega, gospodarskega in družbenega življenja«. V nasprotju s partizansko vojsko v času druge svetovne vojne, »ki je bila izrazito večnacionalna in popolnoma socialno integrirana z ljudstvom,« kot je zapisal Milivojević, »je bila Jugoslovanska vojska (in pozneje Jugoslovanska ljudska armada) ekskluzivna, hermetično zaprta in odrezana od jugoslovanske družbe in domnevno obdarjena z nadnacionalno 'jugoslovansko' identiteto« (Milivojević 1988, 14).[3]

Takšen pogled na JLA je odraz razumevanja socializma kot političnega sistema, katerega ideološka okorelost, konvencionalnost, toge forme, konservativnost in posledična odtujenost od življenja državljanov so neizogibno pripeljali do njegovega propada. Vendar pa je tezo o popolni ločenosti jugoslovanske vojske od družbe težko uskladiti ne le s preštevilnimi referencami na JLA v popularni kulturi socialistične Jugoslavije, temveč tudi z vseprisotnostjo pripovedi o služenju vojaškega roka v JLA ter spominov in sklicevanj na to obdobje, ki krožijo v postjugoslovanskem prostoru. Kako so videti te »vojaške zgodbe«, kaj nam njihove forme povedo o tej izkušnji in kako vplivajo na naše razumevanje jugoslovanskega socializma, njegove vojske in moških, ki so desetletja služili v njej? Kako so povezane z življenjskimi zgodbami in specifično časovnostjo *stanja potem*, zaznamovano z izgubo in prelomi?

PRIPOVEDNE NITI

Kljub velikim razlikam med moškimi, ki so služili vojaški rok v jugoslovanski vojski, sledijo pripovedi »vojaških zgodb« nekaj značilnim vzorcem. Zaradi omejenosti in istosti – materialnega sveta vojske, jezikovnih vzorcev, rutin in protokolov, iz katerih je bilo sestavljeno vsakdanje življenje – je nabor tem, ki se pojavljajo v teh zgodbah in spominih, precej omejen. Te teme je mogoče združiti v tri značilne pripovedne niti. Govorijo o prijateljstvih, ki so jih moški sklenili med služenjem vojaškega roka. Govorijo tudi o tem, kaj so se ti moški v vojski naučili ali pridobili – o izjemnih izkušnjah, ki v drugih družbenih okoljih ne bi bile mogoče ali verjetne. In končno, govorijo o spretnostih in strategijah, ki so jih moški razvili pri interakciji z vojaško institucijo – o trdoživem prenašanju urjenja in kapric častnikov ter o iznajdljivosti pri izumljanju

2 V socialistični Jugoslaviji do sredine osemdesetih let ni bilo predvidenega ugovora vesti, zato so bili tisti, ki so se izogibali naboru, sodno preganjani. Tudi ko je bil ugovor vesti dovoljen, so imeli status ugovornika vesti le verniki, in tudi ti so morali služiti vojaški rok, samo brez orožja (Garb in Jelušič 2005, 171).

3 Milivojević z ostro dihotomijo med partizansko vojsko v drugi svetovni vojni in JLA odkrito zmanjšuje jugoslovanski značaj partizanskih osvobodilnih sil. Čeprav so bile partizanske enote res organizirane pretežno teritorialno, je bil širši, jugoslovanski okvir neločljivo povezan z njihovim delovanjem; ločevanje jugoslovanske ideje od tega, za kar so se partizani borili in za kar je toliko ljudi umrlo, je revizionističen pogled na zgodovino druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Legendarna Prva proletarska divizija je bila na primer izrazito večetnična. V eni najpomembnejših bitk na reki Sutjeski v vzhodni Bosni in Hercegovini so partizani izgubili več kot tretjino svojih pripadnikov in pripadnic, ki so bili iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije in Črne gore. Samo iz hrvaške Dalmacije je v bitki umrlo več kot 3.000 partizanskih borcev in bork.

subverzivnih strategij, da bi si olajšali služenje ali se preprosto zoperstavili avtoritetam. Večina mojih sogovornikov se je tako ali drugače dotaknila teh tem, ko so z mano delili svoje spomine na JLA. Omenjene teme so izrazito intertekstualne in jih srečamo tudi v različnih izdelkih jugoslovanske socialistične popularne kulture,[4] na primer v filmih *Vojakova ljubezen*, ki govori o mladem beograjskem plejboju, razvajenem otroku iz bogate družine, ki ga na bolje spremeni služenje vojaškega roka v JLA,[5] ter *Državni razred*, kultnem jugoslovanskem filmu o Floydu, razvajenem, nezrelem plejboju in ljubitelju avtomobilskih dirk, ki se konča z njegovim odhodom v JLA, ki naj bi iz njega naredila odgovornega moškega in bodočega očeta;[6] ter v televizijski seriji *Vojaki*, nadaljevanju serije *Ko sem bil vojak*, ki predstavlja hvalospev prijateljstvu v jugoslovanski vojski.[7] Te pripovedne niti imajo tudi svoje vizualne ustreznike: slike, skulpture in grafike, ki so jih izdelali vojaki-umetniki in prikazujejo prijateljstvo in različne dejavnosti vojakov, ki služijo v različnih vojaških rodovih; skupinske fotografije vojaških tovarišev, posnete v fotografskih studiih; posnetki iz vojašnic, na katerih mladi moški v uniformah stojijo v skupinah in se pogosto prijateljsko objemajo; ter posnetki moških, ki pozirajo z orožjem ali se pretvarjajo, da se borijo drug proti drugemu, ali posnetki, ki dokumentirajo subverzivno vedenje, kot je igranje na instrumente na mizi v vojaški knjižnici, poziranje »zgoraj brez« z orožjem ali ob znaku z opozorilom, da je fotografiranje prepovedano.

Te tri pripovedne niti lahko beremo kot »kolektivne in kulturno pogojene pripovedi, ki tvorijo temelje, na katerih posamezniki gradijo svoje osebne zgodbe« (Søndergaard v Anderson 2008, 145). Nikakor niso značilne samo za zgodbe in spomine na služenje vojaškega roka v jugoslovanski vojski. Pogosto jih najdemo tudi v drugih izključno moških pogovorih in spominih na izključno moške institucije, kot so zapori in internati.[8] Na splošno tvorijo moške kolektivne izkušnje obveznega služenja vojaškega roka. Tesna, intimna prijateljstva so skupna značilnost izkušenj vojaščine v različnih krajih in obdobjih (gl. npr. Das 2002; Herzog 2009; Martin 2011; Smith 2020). Nicos Mouzelis o spominih na lastne izkušnje v mornariškem vadbišču v Grčiji piše: »Zelo pogosto se zdi, da naborniki ali bivši naborniki pretiravajo in se hvalijo s težavami in kaznimi (gr. *Kapsonia*), ki so jih morali prestati med osnovnim usposabljanjem« (Mouzelis 1971, 117). Poudarja tudi, da je v Grčiji precej razširjeno prepričanje, da vojska »iz tebe naredi človeka«. Za fante iz višjega srednjega razreda naj bi bila vojaška disciplina dobro zdravilo za »razvajanje« v domačem okolju ter dobra vzgoja za demokratična načela (enako obravnavanje vseh). Za kmečke fante, ki so le redko zapustili svoje vasi, naj bi vojaščina razširila omejena obzorja in delovala kot »civilizacijski« proces, saj naj bi jih naučila osnovnih higienskih navad (npr. umivanja zob) ter osnovnih tehničnih in socialnih veščin (Mouzelis 1971, 117).

Kot pravi Tom Smith (2020, 3), so »vojaške institucije tesno povezane z družbenimi ideali moškosti«, kar zagotovo velja tudi za socialistično Jugoslavijo. Zgodbe in spomini iz JLA spadajo v prepoznavne okvire tipično moških pripovedi, zato se zdi naravno njihove avtorje opazovati z vidika dveh znanih, a nasprotnih kategorij moškosti: hegemonske oziroma militarizirane moškosti in marginalne oziroma alternativne moškosti. Poskusi razumeti, kako se moški, podvrženi vojaški instituciji, opredeljujejo do te institucije, običajno temeljijo na predpostavki konflikta »med družbenimi normami, institucionalno prakso ter osebnimi vrednotami in ideali« (Smith 2020, 243). Vse, kar ne ustreza togemu konceptu idealizirane moškosti – zlasti čustvene vezi med moškimi – je obravnavano kot nasprotje oziroma alternativa temu (vsiljenemu) idealu ter kot vir trenj med posamezniki in institucijo. Ta precej uniformen pogled je še močnejši, ko gre za socialistične vojaške institucije. Smithova analiza filmov in literature, ki obravnavajo izkušnjo služenja vojaškega roka v Nemški demokratični republiki, nakazuje, da sta bila konflikten in ciničen odnos posameznikov do vojaške institucije svojstvena socializmu, čeprav ju je mogoče najti tudi v zahodnih družbah (Smith 2020, 243).

Moje etnografsko gradivo, iz katerega je razvidna precejšnja uniformiranost pripovedi o služenju vojaškega roka s strani zelo različnih moških in ki kaže na to, da velika večina teh moških vidi vojaščino kot pomembno izkušnjo, kliče po interpretativnem okviru, ki bi presegal razumevanje odnosa med vojsko in posamezniki, ki služijo vojaški rok, kot pogojenega z družbeno vnaprej določenimi koncepti moškosti ter kot neizbežno napetega in konfliktnega. Kaže, da binarne interpretativne kategorije hegemonske, militarizirane moškosti napram alternativni moškosti in ciničnega nasprotovanja kolektivnim vrednotam napram nekritični identifikaciji z njimi ne omogočajo celovitega razumevanja odnosa med posameznikom in ideološko infrastrukturo jugoslovanskega socializma na splošno in vojaškim rokom kot eno osrednjih jugoslovanskih institucij.

4 O intertekstualnosti v kontekstu Rodezijske vojske gl. White 2004.

5 *Vojnikova ljubav,* rež. Svetislav Pavlović (Jugoslavija, 1976).

6 *Nacionalna klasa,* rež. Goran Marković (Jugoslavija, 1979).

7 *Kad sam bio vojnik,* rež. Stjepan Zaninović (TV serija), TV Beograd/Zastava film, 1969–1970; *Vojnici,* rež. Stjepan Zaninović (TV serija), Union film/Zastava film, 1981.

8 O izključno moških pogovorih gl. Coates 2003. O spominih na povsem moške institucije gl. Mouzelis 1971; MacDougall 2006.

V nasprotju s prevladujočim razumevanjem JLA kot ločene od jugoslovanske socialistične družbe je njeno ideološko jedro temeljilo na vrednotah in idealih, ki so bili za to družbo zelo pomembni, kot so enakost, večkulturnost, tovarištvo, kolektivnost in solidarnost. Z vztrajanjem pri teh vrednotah in strukturiranjem življenja v vojašnicah okoli njih jugoslovanska vojska ni ponujala normativnega okvira, v katerem bi se vojaki lahko bodisi podredili idealu militarizirane moškosti ali pa se mu zoperstavili, temveč je ustvarila širše aksiološke koordinate, v katerih so se čustva, morala ter družinske, družbene in državne vrednote in ideologije bolj skladale, kot so si nasprotovale.

Enotnost pripovedi o služenju vojaškega roka in skupni nabor vrednot, povezan s to izkušnjo, pričata bolj o specifični obliki kolektivnosti, ki je bila zmožna vključevati zelo različne in raznolike posameznike, kot o učinkovitosti JLA pri »militarizaciji jugoslovanskih moških« in njihovem ukalupljanju v isti ideal moškosti. Kot pokažem v četrtem poglavju, se uniformnost moških, ki jih je vojaška institucija naredila vse enake, in individualne značilnosti teh moških (zaradi katerih so se med seboj bistveno razlikovali) niso izključevale, temveč so bile v kompleksnem medsebojnem razmerju – pogosto napetem, a hkrati produktivnem za smiselne vsebine in navezave. Prepričanje, da so nasprotovanje, distanca in cinizem edini legitimni odnosi posameznika do socialistične kolektivistične ideologije (tako v vojašnicah kot zunaj njih), izhaja iz časovnosti, ki jo določa *stanje potem*, zaznamovano s propadom socialističnega političnega projekta. David Scott (2014, 163) opozarja, da je »s krepitvijo nestrpne in fundamentalistične različice liberalizma […] cinizem postal sprejemljiv, če že ne nujen del tako imenovanih tranzicij iz neliberalnih režimov«. Kot trdi William Mazzarella, sodelovanje v kolektivnih ideoloških shemah, ki ni nedvoumno vključevalo distance, nasprotovanja in cinizma, povzroči »motnjo v liberalni domišljiji«, ki destabilizira »osnovne psihološke kategorije, običajno vezane na liberalni subjekt – kategorije, kot so individualnost, intencionalnost in iskrenost – s pomočjo katerih smo vajeni razlikovati med avtonomijo in podrejanjem, resničnostjo in gledališčem« (Mazzarella 2015, 92, 94).

Ritualizirane, monotone in predvidljive forme, iz katerih je bilo sestavljeno služenje vojaškega roka, so bile v jugoslovanskih vojašnicah glavni dejavnik kolektivnosti ter najmanjši skupni imenovalec, ki je vsem tem različnim moškim omogočal opravljanje vojaščine: izpolnjevanje ukazov, upoštevanje protokolov, oblikovanje enot in izpolnjevanje nalog. Hkrati so omogočale povezave in komunikacijo prek razrednih, etničnih in jezikovnih ovir, zaradi česar je bila skupna izkušnja vojaščine smiselna in pomembna v čustvenem, pa tudi v političnem smislu – ta vidik podrobneje obravnavam v naslednjem poglavju. Izkušnja hkratne radikalne raznolikosti in intimne bližine je privedla do prijateljstva, solidarnosti, naklonjenosti in medsebojnega priznavanja, ki so bili značilni za ekstrateritorialne, izolirane in liminalne prostore vojske in v drugih družbenih kontekstih ne bi bili mogoči. Ti pomena polni odnosi, vrednote in čustva niso bili naključni, temveč so bili bistvenega pomena za delovanje vojaške institucije. Pripadali so inventarju »objektiviziranih družbenih imaginarijev« (Kalinin 2012), ki jih ni spoštovala in vzdrževala le vojska, temveč tudi druge institucije in družbena področja jugoslovanske socialistične družbe – družine, šole, mladinske organizacije, delovni kolektivi, popularna kultura in državljani kot »vernakularni ideologi« (Kruglova 2017) jugoslovanskega socializma. V tem smislu se JLA ne kaže kot izolirana od jugoslovanskega ljudstva, družbe in institucij ali kot njim nasprotna, temveč skladna z njimi.

OMEJENE FORME, TRDOŽIVA ČUSTVA, NEMIRNI SUBJEKTI

Zgodbe, prigode in šale iz vojske ter reference na služenje vojaškega roka so v postjugoslovanskem družbenem, kulturnem in virtualnem prostoru pogosto prisotni in predstavljajo pomembno obliko družbenega veziva tako med neznanci kot med prijatelji. Vojaški rok v JLA je še vedno ena najbolj prepoznavnih skupnih izkušenj, ki povezuje ljudi prek etničnih meja nekdanje Jugoslavije. Ko se prvič srečata dva moška iz različnih delov nekdanje Jugoslavije, ki pripadata generaciji, rojeni leta 1972 ali 1973 ali prej, bo najverjetneje prej kot v petih minutah eden od njiju vprašal drugega: »Kje si bil v vojski?« Tudi moški, ki se dobro poznajo, si zelo pogosto pripovedujejo vojaške zgodbe in prigode o krajih in ljudeh po vsej nekdanji državi. Služenje vojaškega roka in dogodki iz vojske so pogosta tema spontanih vsakdanjih pogovorov. Povod zanje so lahko najrazličnejši kraji, imena, predmeti, vonjave in okusi: »V Ljubljani živiš? Tam sem bil leta 1977 v vojski.« »Za Hanko Paldum sem prvič slišal med služenjem vojaškega roka v Kolašinu.«[9] »Iz Beograda si? Moj najboljši prijatelj iz vojske je bil Beograjčan.« »Ta hrana me spominja na dneve, ki sem jih preživel v vojski.« »Vsakič, ko slišim to pesem, se spomnim svojega služenja v JLA.« Značilni vojaški žargon in dogodki, ki so sestavljali vojaško življenje, so v postjugoslovanskem prostoru še vedno prepoznavni in se uporabljajo kot skupna kulturna referenca in neizčrpen vir humorja. Pri ohranjanju dediščine JLA v obdobju po Jugoslaviji neizbežno sodelujejo tudi tisti, ki zaradi spola ali starosti niso služili vojaškega roka: spomini na vojaščino so del družinskih zgodovin, ki jih neštetokrat slišijo tudi ženske in otroci. Čeprav je bil v neposrednem in

9 Hanka Paldum je bila v osemdesetih letih priljubljena jugoslovanska pevka narodne glasbe.

temeljnem smislu vojaški rok v jugoslovanski vojski moška izkušnja, je bil obenem del veliko širše kulturne imaginacije v jugoslovanskem social(istič)nem svetu. Umetnica Tanja Radež je zapisala, da vojaške zgodbe in spomini ne pripadajo izključno moškim in da so kraji po vsej nekdanji Jugoslaviji, kot so »Tuzla, Kikinda, Titov Veles, Mostar, Vipava, Postojna, Kragujevac,« pomembne točke na osebnih zemljevidih žensk, saj so »tam služili v JLA njihovi fantje, sošolci, sosedje, bratje in bratranci« (Radež 2010). Pisatelj Goran Vojnović temu dodaja generacijsko perspektivo, ko piše, kako so nas očetje nadlegovali »s tistimi svojimi prigodami in nezgodami iz 'slavne' JLA, zaradi katerih smo se celo otroštvo trudili niti pomotoma ne omeniti Prizrena, Kikinde, Vrbasa, ali, v mojem primeru, Vipave, mest, v katerih se je nekoč doživljalo gore nečesa, o čemer se nam zares nikoli ni dalo poslušati, čeravno je bilo tam baje blazno zabavno in včasih tudi življenjsko pomembno« (Vojnović 2010).

Vojaščina v JLA je bila Jugoslovanom in Jugoslovankam z vseh koncev in krajev dostopna tudi prek popularne kulture: služenje v vojski je bilo tema oziroma prizorišče številnih pesmi, filmov in televizijskih serij. Jugoslovanska vojska je imela zelo pomembno vlogo ne le v priljubljenih pop in novokomponiranih narodnih pesmih, ki so jih na željo staršev, starih staršev in sorodnikov predvajali na lokalnih radijskih postajah ob odhodu v vojsko, temveč tudi v socialistični »visoki kulturi« in v pesmih za otroke. Številne generacije so odraščale ob gledanju oddaje *Dozvolite da se obratimo* (»Dovolite, da spregovorimo« – izpeljanka vojaške fraze, s katero so naborniki prosili za besedo) vsako nedeljo zjutraj – oddaje, ki je širši jugoslovanski javnosti prek televizijskih sprejemnikov predstavljala podrobnosti o življenju v JLA. Danes vojaške zgodbe intenzivno živijo v virtualnem prostoru, kjer si moški iz vseh koncev Jugoslavije izmenjujejo svoje spomine, šale in prigode iz vojske ter zavzeto iščejo svoje nekdanje vojaške tovariše. Pojavljajo se tudi v literaturi, filmih in gledaliških predstavah o izkušnjah služenja v jugoslovanski vojski, s čimer so postale sestavni del popularne kulture v postjugoslovanskih družbah.

Dejstvo, da so spomini, izkušnje in dogodki iz JLA še vedno prisotni v družbenem življenju, priča o tem, da se je njihov kulturni pomen ohranil tudi v desetletjih po razpadu Jugoslavije. Še pomembneje pa je, da so še vedno pomembni in relevantni za posameznike, ki so služili v JLA. Ti nekdanji vojaki jih običajno postavljajo v natančno določen časovni okvir: večina se spominja natančnih datumov začetka in konca vojaščine ter drugih podrobnosti – imen vseh svojih vojaških tovarišev in častnikov, krajev, iz katerih so ti prihajali, natančne lokacije krajev, kjer so služili in opravljali vojaške vaje, nazivov za orožje in opremo, ki so ju uporabljali, in tako naprej. Takšna natančnost in posvečanje podrobnostim sta skupna značilnost moških zgodb in tega, kako »jezik teh zgodb udejanja moškost« (Coates 2003). Kot piše Jennifer Coates, takšno posvečanje podrobnostim »predstavlja pomembno strategijo v moških pogovorih: moškim omogoča, da se izognejo bolj osebnim pogovorom« (Coates 2003). Poudarja, da je to pogosto namerna strategija, pri čemer navaja avtobiografsko študijo moškosti Davida Jacksona, v kateri ta zapiše: »Pogosto se zatečem k športnim stranem v časopisu in se posvetim gradivu za neskončne ne-čustvene ne-pogovore z drugimi moškimi« (Jackson 1990, 221).

Vendar pa se v zgodbah iz jugoslovanske vojske to trdovratno vztrajanje na podrobnostih kaže kot bolj kompleksno in manj izključujoče z moškimi čustvi. Izkušnja vojaškega roka v JLA je bila odmaknjena od »običajnega« življenja in vsega, iz česar je bilo to življenje sestavljeno: začela se je po »popolni (čeprav začasni) prekinitvi s starim, znanim življenjem, ki je prišla nenapovedano in pri kateri ni bilo logične nadgradnje starega ali kontinuitete s prejšnjim življenjem« (Palčok 1971, 112). Zato je spomin na služenje vojaškega roka drugačen od spomina na sosledje dogodkov, ki sestavljajo »običajno« življenjsko pot, na kateri se nekatera imena in podrobnosti pomešajo, zabrišejo ali pozabijo. Vendar pa se ta ločenost ne kaže kot motnja ter kot psihološka in čustvena travma – kategoriji, s katerima Tom Smith pojasnjuje »zanimanje za vzhodnonemško vojsko v življenjepisju, tako avtobiografskem kot fikcijskem, tudi po koncu te institucije« (Smith 2020, 237).

Čeprav je tema služenja v JLA pogosto prisotna v popularni kulturi, v neformalnih pogovorih, med naključnimi srečanji ter v virtualnih prostorih in medijih, kljub očitni pomembnosti te izkušnje za nekdanje nabornike in kljub podrobnostim, s katerimi se je ti spominjajo, pa se moški iz nekdanje Jugoslavije soočijo s težavami pri vključevanju služenja vojaškega roka v svoje biografije. Te težave so večplastne in so posledica tega, da je ta izkušnja v osnovi liminalne narave. Vojaki so vojaški rok opravljali daleč od doma, ločeni od svojih družin, prijateljev in stvari, ki so jih imeli radi in ki so jim bile pomembne, ter podvrženi vojaški disciplini, zato so kljub univerzalnosti in normativnemu razumevanju služenja v vojski kot nujnega elementa »normalne biografije« tega doživljali kot nekaj zelo drugačnega in pogosto neprimerljivega z njihovim »običajnim življenjem«. Čas, ki so ga preživeli v vojski, je bil v več pogledih čas izključenosti iz njihovega življenjskega vsakdanjika.

Izzivi se pojavljajo tudi kot posledica izgube politične imaginacije, zaradi katere se je služenje vojaškega roka zdelo družbeno smiselno, ki pa je razpadla skupaj z nekdanjo skupno državo. Odkar so ti moški služili v vojski, se je ogromno spremenilo – tako v njihovih lokalnih okoljih in v družbah, ki jim zdaj pripadajo, kot tudi v globalnih geopolitičnih odnosih. Vojske, v kateri so služili, ni več, prav tako ne države,

ki naj bi jo ta vojska branila. V vseh državah nekdanje Jugoslavije je bilo obvezno služenje vojaškega roka ukinjeno in nadomeščeno s poklicnimi vojskami – kot zadnja je to 1. januarja 2011 naredila Srbija. Zaradi tega pripovedovanje zgodb iz vojske ne more več povezovati različnih generacij moških in na ta način premostiti preloma iz devetdesetih let prejšnjega stoletja. Tako pisatelj Miljenko Jergović opisuje tesnobo, ki jo pri moških vzbuja obujanje spominov iz JLA zaradi njihove domnevne zastarelosti in neprimernosti:

> Vsak hrvaški moški prej ali slej začuti potrebo, da pove, kako mu je bilo v JLA. Večinoma to počnemo v najbolj neprimernih družbenih situacijah. Takrat nas dame oštevajo in zavijajo z očmi, tistim finim fantom, ki so se vojaščini izognili ali pa so jo v novejšem obdobju opravljali s čiščenjem oken v študentskih domovih ali prinašanjem paštet iz trgovine vzgojiteljicam v vrtcu – pa se zdijo naše zgodbe popolnoma passé. Jebiga, morda imajo ti ugovorniki vesti celo prav, ampak tudi mi se ne moremo kar tako odpovedati letu svojega življenja samo zato, ker to ni več v modi. (Jergović 2003)

Najpomembnejši razlog za to, da je izkušnje služenja v jugoslovanski vojski težko vključiti v življenjsko pot in tok biografskega časa, je nasilni razpad socialistične Jugoslavije. V razdrobljeni časovnosti obdobja po katastrofi ni mogoče vzpostaviti kontinuitete med preteklo in sedanjo subjektiviteto, ki obstajata le kot *bilokacija* – »bivanje telesa in duše na dveh različnih mestih hkrati«, kot sta to opisali dve slovenski umetnici.[10] Za Elmaza, Hariza in vse preveč drugih jugoslovanskih moških je čas, ki so ga preživeli v JLA, zaradi nasilja, smrti in razdejanja v devetdesetih letih, ko je svet, ki so ga poznali, razpadel, nepovratno ločen od njihove sedanjosti. Ker ne vedo, kaj se je v tistih letih zgodilo z ljudmi, ki so jim bili pomembni – kaj so postali, ali so sploh preživeli – je razmišljanje o lastnih biografijah brez zadrege, melanholije ali nelagodja za večino moških še toliko bolj nemogoče.

Razpad Jugoslavije ni zgolj povzročil prelomov, negotovosti in diskontinuitet, ampak je tudi uničil ideološke in institucionalne infrastrukture, ki so omogočale, da so na omejenih prostorih vojašnic obstajali specifični načini življenja, oblike družbenosti, afekti in vrednote. Tako so bile uničene tudi koordinate, znotraj katerih bi bile lahko reference na izkušnje iz vojske razumljive tudi po razpadu Jugoslavije. Posledično moški z vseh koncev nekdanje Jugoslavije in z najrazličnejšimi življenjskimi potmi vztrajajo pri pomembnosti in smiselnosti svojega vojaškega roka z modalitetami molka, oklevanja in suspenza. Prijateljica iz Črne gore mi je potem, ko sem ji povedala za svojo raziskavo spominov na jugoslovansko vojsko, zaupala naslednjo zgodbo:

> Prijateljica iz Francije, poročena s Slovencem, me je lani poleti poklicala iz Žabljaka, ko sem bila v Podgorici.[11] Njen mož jo je peljal tja, ker je tam služil vojsko. Si predstavljaš – uboga Francozinja! V Žabljaku ni ničesar, prav ničesar. Verjetno je vse enako kot takrat, ko je služil v JLA. Mlad, uspešen moški je, a mu je njegova vojaščina tako pomembna, da je moral ta kraj pokazati svoji ženi. To se mi zdi neverjetno.

Kolegica antropologinja mi je povedala, da so tudi visoki častniki Osvobodilne vojske Kosova, ki jih je intervjuvala za svojo raziskavo, čeprav niso želeli odkrito govoriti o služenju v JLA, to poglavje v biografiji imeli za nekaj »nedotakljivega, iz česar se ni za norčevati«. Tudi večina mojih sogovornikov mi je dala vedeti, da jim to, kar so doživeli v JLA, veliko pomeni, pri čemer pa so razlogi to, da je vojaški rok pomembno vplival na to, kdo so danes, večinoma ostali na polju neizrečenega in nerazložljivega.

Brezkompromisno vztrajanje toliko moških pri pomembnosti in smiselnosti svojih izkušenj iz vojske izpodbija splošen pogled na čas, preživet v izolaciji v totalnih institucijah, kot je vojska, kot »zapravljen ali izgubljen oziroma ukraden iz življenja« (Goffman 1961, 67). Poleg tega se Jugoslavija s tem pretežno pozitivnim pogledom na obvezno služenje vojaškega roka ne glede na etnične, družbene in izobrazbene razlike precej razlikuje od mirnodobnega obveznega naborništva v drugih državah. Tako na primer Anders Ahlbäck opisuje, kako so bili v medvojnem obdobju finski moški polarizirani glede služenja vojaškega roka na podlagi razredne pripadnosti. Delavci in kmetje ter na splošno nižje izobraženi moški so služenje vojaškega roka videli kot »preprosto zapravljen čas«, sestavljen iz nesmiselnih urjenj in nepravičnih kazni, ki so »ogrožale dva temelja njihove moške samopodobe: osebno avtonomijo in možnost poštenega dela« (Ahlbäck 2016, 1). Na drugi strani pa so izobraženi moški in intelektualci služenje vojaškega roka opisovali »skoraj kot skavtski tabor, ker je vladalo vzdušje športne igrivosti in veselega tovarištva,« kot »zadnje varno zatočišče mladostništva

10 Izraz *bilokacija* sta leta 1990 uvedli Marina Gržinić in Aina Šmid. Gl. »Bilokacija (Bilocation) (1990)« video, http://grzinic-smid.si/?p=271.

11 Žabljak leži v pogorju Durmitor na severozahodu Črne gore. Ima približno 2.000 prebivalcev in je s slabimi 1.500 metri nadmorske višine najvišje ležeče mesto na Balkanu.

pred odraslim življenjem, polnim zahtev, odgovornosti in dolžnosti« ter kot kraj, kjer so se fantje »naučili podrediti višjemu cilju in so tako dozoreli v odgovornosti odrasle moškosti« (Ahlbäck 2016, 1).

Zaradi nerazrešenega razmerja med vseprisotnostjo referenc na JLA v obdobju po Jugoslaviji, težavami pri vključevanju izkušenj iz vojske v biografske pripovedi in pri vzpostavljanju kontinuitete ter tihim, a vztrajnim poudarjanjem pomena te izkušnje se *življenje potem* vojaškega roka kaže v subtilnih, pritajenih registrih in v trenutkih omahovanja – v premorih in tišini. To tiho, nemirno, negotovo *življenje potem* destabilizira sedanjost in kaže na izgubljena obzorja prihodnosti, drugačne od tiste, ki je postala sedanjost v postjugoslovanskih deželah: prihodnosti, v kateri bi narodnostno in v vseh drugih pogledih zelo raznoliki moški lahko živeli skupaj, se družili, čutili in skrbeli drug za drugega ter bili prijatelji; prihodnosti, za katero so si ti moški predstavljali, da jih čaka in da bo prišla, ko bodo slekli svoje vojaške uniforme; prihodnosti, ki je bila videti svetla in polna možnosti. Toda v prihodnosti, ki je prišla, so bile biografije teh moških skrčene na eno samo značilnost: njihovo etnično poreklo in temu pripadajočo versko identiteto.

Možnost za to alternativno prihodnost, ki je propadla skupaj z Jugoslavijo, in pomembnost izkušnje služenja vojaškega roka nista bili vsajeni v jugoslovansko vojaško institucijo kljub temu, kar je ta institucija s svojimi ponavljajočimi se rutinami in ritualiziranimi protokoli predstavljala, temveč sta bili v veliki meri rezultat prav teh njenih lastnosti. V naslednjem poglavju obravnavam najpomembnejše institucionalne vidike JLA, zaradi katerih je bilo lahko služenje vojaškega roka v času po politični katastrofi pojmovano kot prostor utopične imaginacije.

2 / Utopija za bodečo žico

Jugoslovanska ljudska armada je svojo legitimnost črpala iz kontinuitete s partizanskim gibanjem in množičnim bojem za narodno osvoboditev in emancipacijo med drugo svetovno vojno. Vendar pa so bile med organizacijo obeh vojsk velike razlike. Medtem ko je bilo partizansko gibanje med drugo svetovno vojno spontano in samoorganizirano, je bila JLA nasprotje tega: služenje vojaškega roka je bilo obvezno, izrazito strukturirano in sestavljeno iz strogo predpisanih, predvidljivih, ponavljajočih se in ritualiziranih praks, osredinjenih na formo in pogosto oddaljenih od denotativnih pomenov. Jugoslovanske partizanske enote so bile večinoma organizirane teritorialno, medtem ko je JLA strogo upoštevala eksteritorialno načelo in je nabornike pošiljala na služenje vojaškega roka daleč od doma, v drugačno etnično, jezikovno in kulturno okolje, s čimer je hkrati ustvarjala mešane in raznolike enote.

Zdi se, da je JLA s svojim obveznim vojaškim rokom, odmaknjenostjo od vsakdanjega življenja ter utemeljenostjo na poveljih, strogi hierarhiji in odsotnosti svobodne volje diametralno nasprotna revolucionarni partizanski vojski iz druge svetovne vojne, pa tudi poglavitnima konceptoma jugoslovanskega socializma – samoupravljanju in neuvrščenosti – ki sta še vedno zanimiva in fascinantna zaradi utopičnosti in univerzalizma ter stremljenja k zmožnosti delovanja onkraj odnosov, ki jih urejata moč in nadvlada. To nasprotje je še posebno izrazito, če JLA opazujemo z vidika političnih stališč, značilnih za naš čas – bodisi izrazito liberalnega, ki se osredotoča na pravice in svoboščine posameznika in omejuje možnosti za kolektivne politične projekte, bodisi stališča levičarskih aktivistov in radikalnih gibanj, ki zavračajo etatistični model revolucije in za katere sta lahko odpor proti kapitalizmu in njegova alternativa zgolj protisistemska in zunaj državnih struktur.[1]

JLA je bila sinkretična institucija, ki je vojakom nudila več kot le vojaško urjenje in je bila tesno povezana z jugoslovanskim državljanskim projektom. Takšna tesna povezava med vojsko in državljanstvom še zdaleč ni bila značilna le za jugoslovansko socialistično državo; v strokovni literaturi je dobro dokumentiran pomen vojske za izgradnjo naroda, zlasti v multinacionalnih in imperialnih kontekstih.[2] Ta povezava je še posebej močna in pomembna zaradi služenja vojaškega roka na podlagi splošnega naborništva (Krebs 2011; Ingesson 2010). Vendar pa je imelo služenje vojaškega roka v JLA določene posebnosti, zaradi katerih je bilo sorodno in kompatibilno z drugimi emancipacijskimi vidiki jugoslovanskega socializma. Ti vidiki povezujejo služenje v JLA s kolektivno imaginacijo, ki se kaže kot utopična v času po razpadu Jugoslavije,

1 O propadu etatističnega modela revolucije gl. Federici 2010, 284.

2 Za Habsburško monarhijo glej npr. Deák 1992; Cole 2014; Stergar in Scheer 2018.

ko so možnosti državljanov za življenje in delovanje zamejene z organsko razumljenimi etničnimi skupnostmi, državami, ki se do lastnih državljanov vedejo sovražno in s surovim kapitalizmom.

Cilji splošnega naborništva v JLA so bili veliko širši od zgolj zadovoljevanja vojaških potreb jugoslovanske države. Podobno kot partizanska vojska v drugi svetovni vojni je JLA namenjala precejšnja sredstva za kulturne in izobraževalne dejavnosti, ki so veljale za nujen sestavni del vojaškega urjenja in katerih cilj je bil ustvariti pogoje za samouresničevanje vojakov kot avtonomnih, celostnih in kompleksnih družbenih subjektov, kar je bil obenem tudi način vzpostavljanja kolektivnosti na kvalitativno novih temeljih. Kot pravi William J. Stover, je za vojske, ki nastanejo iz revolucijskih uporniških enot, značilno, da so »širše opredeljene ter imajo tudi politično, gospodarsko, socialno in kulturno poslanstvo« (Stover 1976, 323–324). Način organizacije JLA se sklada z vizijami teoretikov socialistične revolucije iz Vietnama, Kube, Kitajske in Alžirije.

Jugoslovanska socialistična vojska je imela izrazito »miroljuben« značaj: večji del svojega obstoja ni bila neposredno povezana z bojem, vojno in nasiljem – z izjemo obdobja takoj po drugi svetovni vojni, zaznamovanega z napetostmi tržaške krize in razhodom Jugoslavije z ZSSR leta 1948 – do osemdesetih in začetka devetdesetih let, ko je država, ki naj bi jo JLA varovala, razpadla v nasilnih spopadih, vojska pa je bila v tem procesu razpada večinoma povezana s srbsko stranjo.[3] Jugoslovanska vojska je veljala za »vojsko miru« in se je tako pogosto tudi sama opisovala. Po tem se je JLA razlikovala od večine poklicnih vojska, ki »z utemeljevanjem statusa, častivrednosti in same človeškosti ljudi, ki ubijajo in so ubijani, zasenčijo vse globlje predstave o tem, kaj vojna pomeni in kaj je njen namen« (MacLeish 2013, 18). Razlikovala se je tudi od vojaških sistemov, v katerih je naborništvo tesno povezano z vojaškimi operacijami. In čeprav nekdanji vojaki JLA omenjajo določene prakse šikaniranja, značilne za izključno moške institucije, ki so jih bili večinoma deležni novinci (sh. *gušteri*), nasilje med vojaki v pripovedih o JLA ni imelo pomembne vloge. To kaže na pomembno razliko med jugoslovansko vojsko in nekaterimi drugimi sistemi obveznega služenja vojaškega roka, zlasti z vidika poznejših vojaških spopadov.[4]

3 O JLA v osemdesetih in devetdesetih letih gl. Bieber 2008, 301.

4 O sovjetski oz. ruski vojski gl. Eichler 2012.

Zaradi enoletnega ali daljšega vojaškega roka, ki je bil obvezen za vse mlade moške v Jugoslaviji, je imela ta izkušnja – v nasprotju s poklicnimi vojskami – začasni značaj, zato je predstavljala precej izjemno (pa čeprav obvezno) epizodo v življenjih jugoslovanskih moških. Za razliko od vojaških sistemov z univerzalnim naborništvom v nekaterih drugih državah, kot je na primer Izrael, za katerega »lahko brez pretiravanja rečemo, da je izraelska vojska izraelska družba in izraelska družba izraelska vojska« (Al-Qazzaz 1973, 144), je bila izkušnja vojaščine v JLA izrazito ločena od običajnega sveta in družbenega življenja. Toda zaradi te ločenosti JLA ni bila odtujena od idej jugoslovanskega državljanstva in socialistične ideologije države ali v nasprotju z njimi. Pravzaprav nasprotno – čeprav so bile vrednote družbene enakosti, bratstva in enotnosti ter ideološka izhodišča samoupravljanja in neuvrščenosti pojmovane kot inherentno jugoslovanske in so jih kot take promovirali institucije, mediji in kultura, so za večino jugoslovanskih državljanov, katerih vsakodnevna življenja so bila še vedno vezana na tradicionalna etnična, jezikovna in družbena okolja, ostale večinoma abstraktne. In ta življenjska okolja so se med seboj bistveno razlikovala. Mobilnost, svetovljanstvo in možnost preseganja okvirov lastnega družbenega sveta so bili še vedno rezervirani za intelektualne elite.[5] Vojaški rok v JLA je bil pri tem izjema, saj je bil njegov cilj združiti mlade jugoslovanske moške ne glede na etnične, pa tudi razredne in jezikovne meje, in jim tako omogočiti, da izkusijo te jugoslovanske vrednote in ideale. Strategija naborništva JLA je temeljila na prepričanju, da je mogoče enotnost in homogenost vojaških enot zagotoviti le z združevanjem kulturno raznolikih nabornikov in častnikov in da bi vsak drugačen pristop pomenil bodisi vsiljevanje unitarizma bodisi prilagajanje etnonacionalizmu (gl. Vukićević 1970). Zato je bila JLA dojemana (in je samo sebe videla) kot eden najpomembnejših stebrov jugoslovanske enotnosti in so jo pogosto imenovali *kovačnica jugoslovanstva* ter *šola bratstva in enotnosti* (Bjelajac 1999, 13). Warren Zimmermann, ki je kot zadnji ameriški veleposlanik v socialistični Jugoslaviji spremljal razpad države, v svojih spominih poudarja, da je bila JLA najbolj jugoslovanska od vseh institucij, saj so se v njej »srečevali ljudje iz vseh koncev Jugoslavije« (Zimmermann 1996, 64).

5 To se na žalosten način kaže v časopisnem članku iz leta 1993 o integraciji beguncev iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo. Avtorica v njem piše, da se večina beguncev verjetno nikoli ne bo vrnila na etnično očiščena ozemlja. »To še posebej velja za intelektualce, ki se v Sloveniji ne obnašajo kot klasični begunci, ampak se poskušajo vključiti v družbo. Številni poslovneži, igralci in drugi umetniki, novinarji in nekdanji politiki so prišli v Slovenijo s svojimi družinami, njihovi otroci pa hodijo v slovenske šole. Zelo malo verjetno je, da se bodo še kdaj vrnili domov. Ti ljudje so se izrekali za Jugoslovane in se bodo zato le težko znašli v nacionalno strogo ločenih okoljih.« (Petra Vovk, »Da južnjaci ne postanu Slovenci« [Da južnjaki ne bi postali Slovenci], *Borba,* 30. september 1993).

Za vzpostavitev okvira za resnično izkušnjo jugoslovanstva in prostora, v katerem bi mladi naborniki živeli skupaj v enakosti in enakopravnosti (ki ju ustvarjajo uniforme, vsakodnevne rutine in protokoli) ter hkrati v radikalni (etnični, jezikovni, razredni, izkustveni) raznolikosti, je moralo biti služenje v JLA nekoliko paradoksalno popolnoma drugačno in odmaknjeno od vsakdanjega in običajnega življenja naborniков ter prostorov in ljudi, ki so jim bili znani, pa tudi ločeno od vsakdanjika jugoslovanskih državljanov, ki so jugoslovanske, svetovljanske plati življenja doživljali le omejeno in bolj v imaginaciji kot v praksi.

VOJAŠKI ROK IN JUGOSLOVANSKO DRŽAVLJANSTVO

Kot najpomembnejši steber jugoslovanstva je bila jugoslovanska vojska izrazito vključujoča institucija, ki ni diskriminirala med državljani – naborniki: vojaški obvezniki so bili vsi moški, ne glede na etnično pripadnost, družbeni razred, izobrazbo ali kraj bivanja. Nepismeni pastirji in univerzitetni diplomanti, moški iz majhnih, oddaljenih vasi in iz velikih mest, Hrvati, Srbi, Albanci, Makedonci, Romi in pripadniki ostalih narodov in narodnosti, katoliki, muslimani, pravoslavni kristjani, vzhajajoče rock zvezde, alternativni umetniki, uporniški sinovi, delavci, filozofi, inženirji, sinovi gastarbajterjev[6] – vse so zbrali v vojašnicah, jih oblekli v enake uniforme, jim dodelili enake naloge in jih podvrgli enakim postopkom. JLA ni nikoli delila ljudi po razrednem ali družbenem poreklu – v nasprotju s sovjetsko vojsko pred drugo svetovno vojno, v kateri so bili po letu 1925 vsi državljani dolžni »sodelovati pri obrambi ZSSR, a so vse dejavnosti, povezane z orožjem, opravljali izključno delavci« (Jones 1985, 35–36, citirano po Eichler 2012, 19). Prav tako ni bilo strukturnega razlikovanja med moškimi glede na njihovo etnično pripadnost – pravico (in dolžnost) služenja v jugoslovanski vojski so imeli vsi Jugoslovani, v nasprotju s številnimi drugimi državami, v katerih je obvezno naborništvo ustvarilo hierarhije državljanstva. Tako na primer državljanom arabskega porekla ni bilo treba služiti v izraelski vojski, v socialistični Bolgariji pa so bolgarski državljani iz drugih etničnih skupin služili vojaški rok v posebnih enotah (imenovanih »gradbene enote«) ter niso bili dolžni (in niso smeli) nositi orožja. V ZSSR so bili »Rusi […] kljub trditvam o bratstvu med narodi obravnavani kot glavni narod« (Eichler 2012, 24), kar je vplivalo na odnose in logiko nasilja v vojski. Služenje v JLA je bilo tesno povezano z večetničnim jugoslovanskim državljanstvom in je veljalo za enega od njegovih pomembnih nosilcev. Zato je vojska vedno dajala prednost vključevanju vseh pred vojaško učinkovitostjo in univerzalno naborništvo je postalo državljanski projekt, ki je presegal strogo vojaške potrebe in interese. Vojaki so izkušnjo služenja vojaškega roka v JLA dojemali kot egalitarno, in sicer tako v družbenem (glede na razred) kot v političnem (glede na državljanstvo) smislu. Božidar Lugarić, prometni inženir iz Zagreba, je v najinem pogovoru poudaril: »Največja prednost služenja v JLA je bila, da so vsi postali enakopravni. Uniforma nas je vse naredila enake. Nobenega Saint Laurenta, nobenega Guccija – vsi smo bili enakopravni in enaki. Pomembne so bile le sposobnosti posameznika.« Albanci s Kosova so v JLA odhajali z mešanimi občutki: na eni strani je vojska predstavljala enega redkih okolij, v katerem so se lahko počutili kot enakopravni državljani socialistične Jugoslavije, hkrati pa so – kot je izpostavil Albanec, s katerim sem se pogovarjala v Ljubljani – v JLA odhajali v strahu pred maltretiranjem in nezaupanjem. Ta strah se je dodatno okrepil v osemdesetih letih, ko se je zatiranje Albancev s strani srbskih oblasti še povečalo.

Vojaška pripravljenost na obrambo nikoli ni bila edina naloga jugoslovanske vojske. JLA je bila tudi prostor za državljanske dejavnosti in pomemben dejavnik pri gradnji državne infrastrukture: vojaki so sodelovali pri velikih gradbenih projektih skupaj s prostovoljskimi delovnimi brigadami, posamezne enote pa so tudi pomagale pri reševanju ob naravnih nesrečah, kot so bili poplave in potresi. Poleg tega je JLA močno poudarjala izobraževalne vidike služenja vojaškega roka. Mladih moških ni učila le vojaških tehnik in uporabe orožja, temveč tudi zgodovino, svetovno politiko, politični sistem Jugoslavije in druge vidike sodobnega sveta. Izobraževanje je bilo usmerjeno tudi v praktične, življenjske veščine, s čimer so želeli zmanjšati ogromne razlike med naborniki: številni vojaki so v vojski naredili vozniški izpit, drugi so se naučili kuhati ali fotografirati, nekateri pa pisati in brati.

6 »Gastarbajterji« (iz nem. *Gastarbeiter*, »gostujoči delavec«) je bil pogovorni izraz za jugoslovanske delovne migrante, ki so v šestdesetih in sedemdesetih letih odšli na delo v zahodnoevropske države (gl. Le Normand 2021).

Sliki 2.1 in 2.2: **Diapozitivi, ki so bili uporabljani pri tečajih v JLA.**

Slika 2.3: **Ženska v uniformi na usposabljanju v okviru splošne ljudske obrambe.**

Čeprav je bilo služenje vojaškega roka tesno povezano z jugoslovanskim državljanstvom in zasnovano kot »zibelka jugoslovanstva«, je bila te izkušnje deležna le polovica vseh Jugoslovanov: samo moški državljani.[7] JLA je bila skoraj izključno moška institucija: častniki in naborniki so bili vsi moški, ženske pa so bile v vojašnicah prisotne le v jasno določenih in tipičnih vlogah – kot delavke v kantinah, trgovinah ali zdravstvenih enotah. Te ženske v jugoslovanski vojski niso nosile uniform, zato je bila izkušnja služenja vojaškega roka izrazito spolno pogojena. Za partizansko gibanje

7 O služenju vojaškega roka in jugoslovanskem državljanstvu gl. Oliwia Berdak, »You're in the Army, Now«, *Citizenship in Southeast Europe*, 29. oktober 2012.

v drugi svetovni vojni je bilo značilno množično sodelovanje žensk, vključno z velikim številom bork, zato je presenetljivo, da so bile po vojni izključene iz naborniškega sistema, zlasti glede na ključno ideološko vlogo vojske pri vzpostavljanju nadnacionalnega jugoslovanskega državljanstva.[8] Z reformo leta 1968 je bil vzpostavljen nacionalni sistem splošne ljudske obrambe ter družbene samozaščite in teritorialne obrambe. Ta sistem je bil tesno povezan s samoupravljanjem in je bil bolj »univerzalen« od naborništva, z novo ustavo leta 1974 pa je bil opredeljen ne le kot obveznost, ampak tudi kot pravica, zagotovljena vsem državljanom (»vsem delovnim ljudem in občanom«) (Vratuša idr. 1979, 829).

V okviru programa splošne ljudske obrambe so se ženske in šoloobvezni mladi učili uporabe orožja in se usposabljali za ukrepanje v primeru napada ali naravne nesreče. Poleg tega je bilo od leta 1948 v okviru srednješolskega izobraževanja organizirano predvojaško usposabljanje (gl. Miletić 2022). Čeprav so pri teh usposabljanjih in programu splošne ljudske obrambe lahko polnopravno sodelovale tudi ženske, so bile te dejavnosti zaradi teritorialne logike njihove organizacije veliko manj povezane z izgradnjo jugoslovanske zavesti skozi izkušnje, kot je to veljalo za JLA (gl. Milivojević 1988, 22).

Vodilni v JLA niso bili povsem brezbrižni do tega državljanskega deficita in napetosti med ideološko in simbolno vlogo JLA na eni strani ter odsotnostjo žensk v njenih vrstah na drugi. V osemdesetih letih so poskušali zapolniti to vrzel in omogočiti dostop do vojaškega roka tudi ženskam. Študentke obramboslovja so morale v okviru izobraževanja opraviti tudi vojaško usposabljanje v vojašnicah JLA. Lidija Pelc iz Gornje Radgone, študentka četrtega letnika obramboslovja na takratni Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani, je leta 1982 odšla na takšno usposabljanje v sarajevsko vojašnico, kjer je skupaj s še šestnajstimi drugimi kolegicami iz vse Jugoslavije preživela skoraj pet mesecev. V tistem času so ženske v uniformah JLA vzbujale precejšnjo pozornost, zato so novico o Lidiji, ki je šla v vojsko, objavili tudi v murskosoboškem časopisu *Vestnik* 14. oktobra 1982.[9] Novica je navdihnila Zorana Predina, pevca rock skupine Lačni Franz, da je napisal pesem »Naša Lidija je pri vojakih«, ki je takoj po izidu leta 1984 postala zelo priljubljena.

8 O borkah med drugo svetovno vojno gl. Batinić 2015; Pantelić 2013. Kot piše Erica L. Fraser, so bile tudi v Sovjetski zvezi ženske »konec leta 1945 hitro demobilizirane in niso smele znova v vojsko«, čeprav so »zgledno opravljale svoje dolžnosti na vseh področjih, vključno z bojem« (Fraser 2019, 6; gl. tudi Krylova 2010).

9 »Naša Lidija je pri vojakih, je Radgončanka«, *Pomurec*, 25. januar 2017, https://www.pomurec.com/vsebina/41434/Nasa_Lidija_je_pri_vojakih__je_Radgoncanka_.

Besedilo pesmi je napisano v značilni obliki pisma, poslanega vojakinji v JLA. Lidijin zaročenec Fredi ji v njem piše iz neke slovenske vasi, da jo pogreša, spodbuja jo, naj zdrži težke vojaške dni, pozdrave ji pošiljajo tudi ostali vaščani: »ata, mama, boter Vinko, gospod župnik, Šeka in pujčeki«. Iz pisma izvemo, da je bilo poslano skupaj s »paketom« stvari, za katere je Lidija prosila, vključno s »trojnimi SMB najlonkami s črto«.[10] V pismu je tudi stavek, dobro znan večini takratnih Jugoslovanov, ki je odražal javno promovirano podobo JLA kot varuha, ki državljanom omogoča brezskrbno življenje in miren spanec: »Mi zdaj vsi mirno spimo, ker vemo, da čuvaš nas ti.« Pesem postavlja na glavo običajne okoliščine, v katerih so moškim v vojski takšna pisma pošiljala njihova dekleta ali žene, s čimer uspešno parodira obračanje spolnih vlog, ki naj bi ga prinesla uvedba služenja vojaškega roka za ženske. Učinkovitost te parodije precej jasno kaže na splošno mnenje glede vstopa žensk v tipično moško vojaško okolje.[11] Pesem je postala priljubljena tudi med mestno mladino, ki ni bila navdušena nad tem, da bi eno leto ali več nosila uniformo JLA. Zanimivo pa je, da je pesem odločilno pripomogla k priljubljenosti skupine Lačni Franz v lokalnem slovenskem okolju: kot piše Petar Janjatović, je skupina šele po izidu te pesmi začela nastopati v manjših slovenskih krajih, medtem ko so jih prej poslušali predvsem v urbanih jugoslovanskih središčih, kot so Beograd, Zagreb in Ljubljana (Janjatović 1998, 103). To je verjetno posledica zelo lokalnega (četudi ironičnega) pridiha pesmi: uporabe številnih lokalnih izrazov, prikazovanja tipičnega življenja v lokalni podeželski skupnosti in petja v pretirano poudarjenem severovzhodnem slovenskem narečju.

Obvezno služenje vojaškega roka v JLA za študentke obramboslovja je bilo del širšega, a kratkotrajnega poskusa uvedbe splošnega vojaškega roka za ženske, s katerim bi vojska v Jugoslaviji postala zares vključujoč državljanski projekt. Julija 1983 so v več vojašnicah po Jugoslaviji sprejeli prve nabornice. Te so se prostovoljno prijavile

10 SMB je kratica za *sivomaslinasta boja* (»olivno siva barva«), ki so jo v JLA uporabljali za uniforme pehote.

11 Tudi v partizanskih enotah med drugo svetovno vojno so bili kljub množični udeležbi žensk prisotni določeni pomisleki glede njihovega sodelovanja v boju in negativen odnos do njih. Đuro Zagorac, avtor biografije zadnje Titove žene Jovanke Broz (rojene Budisavljević), ki je bila prav tako partizanka, piše o prvi ženski bojni četi iz Like (*Prva ženska lička četa*), sestavljeni izključno iz mladih neporočenih žensk, ki se ji je Jovanka pridružila avgusta 1942. Petinsedemdeset mladih partizank se je izjemno hrabro in učinkovito borilo z ramo ob rami s svojimi moškimi tovariši. Zagorac navaja besede Đoka Jovandića, »legendarnega partizanskega poveljnika iz Like«, ki je poudaril: »Prav zaradi njihove hrabrosti so se pojavljala tveganja in nevarnosti.« Omenja tudi šale o »votli enoti«, ki so krožile med partizani, zaradi česar je bil še bolj prepričan, da je treba to enoto razpustiti ter mlade borke poslati v druge enote in jim dodeliti bolj tradicionalne naloge medicinskih sester in bolničark (Zagorac 1990, 14–15).

na služenje vojaškega roka, ki je trajalo dva meseca in dvaindvajset dni za vojakinje ter šest mesecev za častnice. Kot je poročal časopis *Dogovori*, so vojaške oblasti v eni od ljubljanskih vojašnic zgradile celo nov objekt, »da bi zagotovili dekletom prostore za njihove potrebe«.[12] V številki vojaškega časopisa *Naša vojska*, ki je izšla leta 1984 le dan po mednarodnem dnevu žena, je bilo objavljenih več člankov in fotografij o življenju novih ženskih enot v JLA. Številka je vsebovala tudi članek o Gjylter Beqiri iz Skopja, edini Albanki med ženskami, ki so obiskovale šolo za rezervne častnike. Gjylter je povedala, da se je za služenje v JLA odločila sama, a da jo je pri tem močno podprla tudi družina. Na to odločitev so bili zelo ponosni, zlasti njen oče, ki je bil v drugi svetovni vojni v partizanih. Objavljen je tudi intervju z 22-letno Svetlano Ćosić iz Skopja, ki je prve tri mesece usposabljanja opravila v Sarajevu, nato pa je bila za preostanek vojaškega roka premeščena v Ljubljano. Svetlana je poudarila: »Na začetku so na ženske v uniformi res pogosto gledali kot na nekakšen čudež, kar je nas vojakinje spodbudilo, da smo dokazale, da niso samo moški sposobni služenja vojske.« Poudarila je tudi, da je bila prisotnost žensk v uniformi JLA več kot »zgolj korak pri emancipaciji žensk v naši družbi«: pomembna je bila tudi kot mehanizem »usposabljanja vseh naših državljanov za ustrezno izpolnjevanje njihove vloge v našem sistemu splošne narodne obrambe in v primeru obrambne vojne«.[13]

Kljub očitnemu navdušenju in odločnosti prijavljenih nabornic je JLA že kmalu, leta 1985, opustila to prakso, saj je naletela na številne težave, zanimanje žensk za služenje pa je močno upadlo.

Še eno težavno in dvoumno vprašanje, s katerim se je morala vojska ukvarjati, je bila homoseksualnost med vojaki. Čeprav je velik del komunistične elite homoseksualnost še vedno obravnaval kot nezdružljivo z moralo socialistične družbe, je bila v sedemdesetih letih v Jugoslaviji dekriminalizirana. Kot razkriva Franko Dota, se je aprila 1977 zadnjič sešla posebna Koordinacijska komisija izvršnega komiteja predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije za uresničevanje ustave SFRJ, v kateri so razpravljali o možnostih uskladitve kazenske zakonodaje, saj je bila ta v posameznih republikah precej različna. Ena od obravnavanih tem je bil tudi pravni položaj homoseksualnosti. Večina udeležencev razprave se je zavzemala za opustitev kazenskega pregona homoseksualcev, pri čemer je zanimivo, da se je še posebej zavzemal za to predstavnik jugoslovanske vojske. Ta je podprl tudi prizadevanja za

12 »Ženske – vojaki že julija«, *Dogovori* 11, št. 5 (1983), http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-J92DGM3H.

13 *Naša vojska*, št. 5, 9. marec 1984.

uskladitev zakonodaje, saj so razlike med republikami oteževale delo vojaških sodišč in disciplinskih komisij. Predstavnik JLA je poudaril, da je vojska še vedno gledala na homoseksualce kot na »nezdružljive in neprimerne« za vojsko, a je obenem priznal, da jih JLA »že dolga leta« ne preganja več pred vojaškimi sodišči, saj jih po mnenju vojske »zapor ne more popraviti«. Vojska naj bi svoje častnike diskretno opomnila in jih pozvala, naj spremenijo svoje obnašanje, če ni bilo druge rešitve, pa jih je »preprosto odpustila«. Po podatkih vojaških sodišč, predstavljenih na tem sestanku, so nabornike JLA, ki so bili razkriti kot homoseksualci, poslali na disciplinski postopek ter jih posledično odpustili ali premestili v drugo enoto (Dota 2017, 305). S takšnim pristopom je JLA sledila splošnemu jugoslovanskemu vzorcu, po katerem so homoseksualnost povezovali s kriminalnimi dejanji, dekadenco in vplivom kapitalizma, a so se izogibali javnemu izpostavljanju tega vprašanja in obsežnejšemu izvrševanju strogih pravnih ukrepov.[14] Zdi se, da so tako jugoslovanski komunisti kot vojska že zgodaj prenehali obravnavati homoseksualnost z ideološko zagnanostjo in nepopustljivostjo ter so namesto tega sprejeli precej pragmatičen pristop. Franko Dota navaja primer iz leta 1956 – primer uradnika občinskega sodišča v Bjelovarju, ki so ga ujeli pri spolnem odnosu z nabornikom JLA, ki je vojsko služil v Bjelovarju. Ta uradnik je bil član Zveze komunistov Hrvaške in lokalni okrožni tožilec je poslal prošnjo republiškemu tožilcu v Zagreb, naj proti njemu ne sproži kazenskega postopka, ker je »odličen in zelo zanesljiv javni uslužbenec« in bi v tem postopku »ta zadeva postala javna, njega pa močno kompromitirala«. Kazensko bi bilo treba preganjati tudi njegovega partnerja, vojaka JLA, a se je tožilstvo v Zagrebu strinjalo s predlogom iz Bjelovarja »da se ju pokliče, pove, kaj je na stvari in se jima zagrozi s pregonom, če bi dejanje ponovila«. Tako sta se oba moška izognila zaporu, Zveza komunistov pa je bila rešena javne sramote.[15]

Neuravnoteženo razmerje med spoloma in izključevanje na podlagi spola nista bila edina vzroka za nelagodje za jugoslovansko vojsko. Ambivalenten in nekoliko paradoksalen odnos JLA do jugoslovanskega državljanstva, ki je temeljilo na raznolikosti

14 Kot poudarja Dota, Jugoslavija v tem pogledu ni bila liberalnejša samo od drugih socialističnih držav, temveč tudi od številnih evropskih. V obdobju med letoma 1951 in 1977 je bilo v Jugoslaviji zaradi homoseksualnosti obsojenih približno 520 moških, medtem ko je bilo v Avstriji, ki je imela manj prebivalcev, v istem obdobju obsojenih 12.000 ljudi (Franko Dota, »Homoseksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji: Za 'muški protuprirodni blud' išlo se u zatvor«, *Klix.ba*, 12. februar 2016, https://www.klix.ba/lifestyle/homoseksualnost-u-socijalistickoj-jugoslaviji-za-muski-protuprirodni-blud-islo-se-u-zatvor/160212073).

15 »Kad partija raspravlja o seksualnom moralu,« intervju Helene Puljiz s Frankom Doto, *XXZ magazin*, 20. december 2017, https://www.xxzmagazin.com/kad-partija-raspravlja-o-seksualnom-moralu (spletna stran revije ni več dostopna).

in vključenosti, je povzročala tudi uporaba jezika v vojski. Jezikovna pluralnost in enakopravna obravnava jezikov vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti sta bili eni osrednjih organizacijskih načel jugoslovanske federacije. To je pomenilo, da »ni bilo nacionalnega jezika niti splošno sprejetega *koine* [skupnega narečja], vendar […] je bila kot neformalni *lingua communis* pogosto uporabljana srbohrvaščina« (Požgaj-Hadži 2014, 62; gl. tudi Radovanović 2004, 47; Naylor 1992, 80). Jezikovna politika je tako sledila splošnemu prepričanju, da je enotnost mogoče doseči le s pluralnostjo in enakopravnostjo, ki posameznikom omogočata, da v celoti uresničijo svoje potenciale kot državljani, čeprav so se v praksi pri tem pristopu pojavljale določene omejitve.

Na zakonodajni ravni tudi jugoslovanska vojska kot glavna nosilka ideje socialističnega jugoslovanstva ni bila izjema od tega pluralističnega načela. Vse ustave socialistične Jugoslavije so priznavale enak položaj jezikom vseh jugoslovanskih narodov v jugoslovanskih oboroženih silah. V 42. členu ustave iz leta 1963 je bila opredeljena načelna enakopravnost vseh jezikov, pri čemer pa je bil srbohrvaščini vseeno dodeljen poseben status: ukazi, uradna komunikacija in vojaški pouk so potekali izključno v tem jeziku. Z ustavo iz leta 1974 so jeziki vseh narodov in narodnosti dobili enakopraven status, v 243. členu pa je bil posebni status srbohrvaščine kot jezika komunikacije v JLA do neke mere relativiziran: ta člen je določal, da morajo ukazi, uradna komunikacija in pouk potekati v enem izmed jezikov jugoslovanskih narodov, pri čemer pa je v praksi to ves čas ostala srbohrvaščina. V njej je potekala vsa uradna komunikacija, zato so se je morali vsi naborniki do neke mere naučiti. Z vztrajanjem pri ekstrateritorialnem načelu kot načinu omogočanja stikov in interakcije med mladimi moškimi iz vseh delov države je morala JLA žrtvovati drugo načelo vključevanja – načelo enakopravnosti jezikov vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Takšna odločitev je bila deležna številnih kritik, zlasti ostri pa so bili pri tem slovenski intelektualci in javne osebnosti. Med njimi je bil tudi Jaka Avšič, slovenski general in aktivni častnik tako v vojski Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev kot v Jugoslovanski ljudski armadi. Leta 1941 se je pridružil partizanom in je imel pomembne funkcije v slovenskih partizanskih strukturah. Po upokojitvi leta 1947 se je odločno zavzemal za enakopravnost slovenščine v JLA in je objavil tudi več člankov na to temo (npr. Avšič 1967; 1969).

Jugoslovanska vojska ni bila gluha za te kritike in je na nekaterih področjih vojaškega življenja skušala omogočiti tudi uporabo drugih jezikov jugoslovanskih narodov in narodnosti. O »jezikovnem problemu« so potekale živahne razprave na forumih, ki jih je ustanovila vojska sama. V zborniku, izdanem po konferenci v organizaciji Državnega sekretariata za narodno obrambo leta 1970, so številni avtorji pisali o tej težavi in možnostih za njeno reševanje. Med predlaganimi rešitvami so bili povečanje števila častnikov, ki poleg srbohrvaščine obvladajo tudi druge ustavne jezike, več vojaške literature v slovenščini in makedonščini ter več romanov v drugih jezikih v knjižnicah v vojašnicah (gl. Jan 1970; Vukićević 1970). Vojaški časopisi, ki so izhajali na posameznih vojaških območjih, so vsebovali tako besedila v srbohrvaščini kot v jezikih, ki so prevladovali na teh območjih. Tako je na primer *Naša vojska*, revija ljubljanskega vojaškega območja, objavljala članke v srbohrvaščini in slovenščini. Leta 1977 je JLA podelila posebno nagrado slovenskemu vojaškemu slovarju (Korošec idr. 1977). Velik poudarek je bil na kulturnih dejavnostih, ki so veljale za orodje preseganja jezikovnih ovir (gl. Vukićević 1970, 97; Jan 1970, 101).

Vprašanje jezika v jugoslovanski vojski je v Sloveniji postalo še posebej aktualno konec osemdesetih let, v času dogodkov, ki so pripeljali do osamosvojitve Slovenije in razpada Jugoslavije. Leta 1988 so bile aretirane štiri osebe, obtožene razkritja vojaške skrivnosti. Odločitev, da bo sojenje potekalo v srbohrvaščini, je v Sloveniji sprožila javne proteste in široko nasprotovanje intelektualne javnosti.[16] Javnost je bila opozorjena na stališča generala Avšiča o položaju Slovencev v JLA iz sedemdesetih let. Leta 1986 je bilo v znanstveni reviji *Časopis za kritiko znanosti* objavljeno pismo, ki ga je Avšič leta 1973 poslal zveznemu parlamentu in zvezni ustavni komisiji in v katerem je pisal o vprašanju jezikovne hegemonije v JLA (Avšič 1986).[17] V pismu je poudaril, da sta za formiranje vsakega naroda nujna uporaba in razvoj lastnega jezika ter da sta v primeru izključenosti tega jezika iz določenega področja komunikacije ogrožena razvoj tega naroda in sposobnost ohranjanja njegovih avtentičnih značilnosti. Avšič je menil, da sta obvezno učenje in aktivna uporaba drugega jezika problematična zlasti za nabornike iz delavskega razreda, ki »imajo težave celo s svojim maternim jezikom« (Avšič 1986, 33). Menil je, da uporaba samo enega jezika za sporazumevanje v vojski poraja občutek neenakosti, sproža konflikte med naborniki ter ogroža bratstvo in enotnost vseh jugoslovanskih narodov, kar slabo vpliva tudi na samo vojsko.

V lastni raziskavi med nekdanjimi slovenskimi vojaki Avšičevih predpostavk nisem uspela potrditi. V okviru raziskave sem opravila več pogovorov s Slovenci, ki so služili vojaški rok med letoma 1986 in 1990, torej v obdobju najintenzivnejšega diskurza o enakopravnosti jezikov v JLA v slovenski javnosti. Nihče od mojih sogovornikov, ne glede na socialni status ali izobrazbo, ni povedal, da bi imel kakršne koli

16 Odzive v Sloveniji na vojaški proces podrobno opisuje Ali Žerdin (gl. Žerdin 2007; gl. tudi Bugarski 1996, 31).

17 To je bila prva objava tega pisma. Ta številka *Časopisa za kritiko znanosti* je bila posvečena temi »enakopravnosti jezikov v vojski«.

težave s tem, da uradni sporazumevalni jezik med njegovim služenjem vojaškega roka ni bil njegov materni jezik. Moški, s katerimi sem se pogovarjala, tega niso videli kot pomanjkljivost ali kot vzrok za kakršne koli napetosti med naborniki, ki so pripadali različnim jugoslovanskim narodom. Večina jih je dejala, da so srbohrvaščino že poznali, saj so bili navajeni gledati televizijske oddaje in brati stripe v tem jeziku.

Ta razkorak med javnimi stališči, ubesedenimi z diskurzi o nacionalnih interesih in pravicah posameznika, ter osebnimi doživljanji služenja vojaškega roka v izoliranem okolju, za katerega je bila značilna velika stopnja raznolikosti in enakosti, priča o specifični logiki življenja v jugoslovanskih vojašnicah in o specifični kolektivnosti, ki se je vzpostavljala znotraj njihovih ograj. Vojaški rok v JLA, zasnovan kot v osnovi državljansko usmerjen projekt, namenjen brisanju in preseganju etničnih, jezikovnih, razrednih in kulturnih razlik med državljani ter krepitvi občutka jugoslovanstva, je bil v veliki meri heterotopičen prostor z regulativnimi načeli, ki so bila pogosto nasprotna tistim v »običajnem svetu« socialistične Jugoslavije. Vojska je bila izolirana in ločena od tega sveta, vztrajala je pri enojezičnosti (v nasprotju z jezikovno raznolikostjo kot jugoslovanskim idealom), izključevala je državljanke in večinoma ignorirala, občasno pa tudi preganjala vojake in častnike, katerih spolna usmerjenost se ni skladala s tradicionalnimi, patriarhalnimi in heteronormativnimi normami.

OD HETEROTOPIJE DO UTOPIJE

Služenje vojaškega roka v jugoslovanski vojski je temeljilo na univerzalnem obveznem naborništvu, zato so v določenem obdobju svojega življenja vojaki postali vsi moški. Po drugi strani pa je bil odhod v vojsko zaradi svoje univerzalnosti in obvezne narave tudi običajno (oziroma normalizirano) poglavje v biografijah jugoslovanskih moških. Daniela Koleva piše, da so značilnosti normalnih biografij, da so razširjene, v veliki meri predvidljive in zadevajo vse ali skoraj vse (Koleva 2002, 40). Poleg tega normalna bibliografija velja za normalno, ker je vnaprej opredeljena z institucionalno določenimi normami. Obvezno in splošno služenje vojaškega roka v Jugoslaviji je normalnost opredeljevalo v normativnih okvirih (kot nasprotno patološkemu oziroma deviantnemu) in je bilo kot tako tesno prepleteno z družinskimi vrednotami ter koncepti časti in sramu.[18] Vojaščina je bila obvezen, običajen in pričakovan dogodek ter normalno poglavje v moških biografijah.

18 Za podobno opredelitev služenja vojaškega roka, čeprav v zelo drugačnih političnih okoliščinah, gl. White 2004.

Tovrstno razmerje med normalnim kot običajnim in normalnim kot nedeviantnim je bilo mogoče, ker se je v liku jugoslovanskega vojaka državna ideologija prepletala s tradicijo, družinskimi vrednotami in skupnimi predstavami o moškosti in samospoštovanju. Božidar, eden od mojih sogovornikov, je diplomiral na Fakulteti za promet Univerze v Zagrebu in se februarja 1977 poročil, maja istega leta pa se je prijavil za služenje vojaškega roka v JLA. Svojo odločitev je pojasnil takole:

> No, pomembno je, da sem sam tako hotel, šlo je za vprašanje moje osebne časti, moškega ponosa. Absolutno se nikoli nisem želel izgovarjati na to, da ne vidim dobro ali da imam kakšno bolezen. To mi nikoli ni prišlo na misel. Seveda sem imel srečo, da sem bil sposoben služenja. Prav tako se naboru ni nikoli poskušal izogniti nihče izmed mojih prijateljev. Vsi smo se ukvarjali s športom, in ko smo diplomirali, smo rekli, da gremo takoj.

Dejan Dimitrijević pravi, da je »izkoristil veze«, da je šel hitro v vojsko: sosedo, ki je delala v občinskem uradu za registracijo mladih nabornikov, je prosil, naj ga pošlje čim dlje od njegovega domačega Pančeva v Srbiji. Izpolnila mu je željo in ga poslala na služenje na Lošinj. Po Dejanovih besedah je odšel v vojsko, da bi si zbistril misli in šel stran od staršev, da bi lahko sprejel nekatere pomembne življenjske odločitve. Ena takšnih odločitev, ki jih je sprejel med služenjem vojaškega roka, je bila, da se vpiše na beograjsko umetnostno akademijo.

Vzorec družbenih odnosov, značilen za JLA, se je skladal z drugimi podobnimi vzorci v evropskih socialističnih državah 20. stoletja: »komunistična oblast je do neke mere ohranila neposrednost tradicionalnih družbenih odnosov« in ni zgolj dopuščala, ampak je tudi vzdrževala »kvazi patriarhalnost«, pri kateri je družinsko patriarhalno oblast nadomestila oblast države (Koleva 2002, 51–52). Poleg tega tradicionalne vloge spolov niso bile postavljane pod vprašaj, temveč so se reproducirale. V bolj tradicionalnih delih Jugoslavije so odhode mladih moških obeležili s praznovanji, podobnimi tistim ob porokah; bodoče vojake je bilo mogoče pozdraviti s primerno pesmijo na lokalnih radijskih postajah, kar je bila praksa, običajna tudi za rojstne dneve, začetek osnovne šole, poroko, rojstvo otroka, upokojitev in druge mejnike v življenjih posameznikov. Fotografije, posnete med služenjem vojaškega roka, so imele svoje mesto v družinskih albumih poleg fotografij, posnetih ob drugih pomembnih življenjskih dogodkih.

Služenje vojaškega roka v JLA kot izrazito jugoslovanska izkušnja naj bi omogočalo, da mladi jugoslovanski moški ponotranjijo ideologijo jugoslovanskega socializma. Da bi dosegla ta cilj in da bi služenje vojaškega roka postalo sestavni del normalnih biografij, je JLA uporabljala tradicionalne, patriarhalne mreže in prakse ter občasno pristajala na kompromise, vključno z opuščanjem nekaterih strogih vojaških načel. Iz varnostnih razlogov vojaki na območjih vojašnic niso smeli fotografirati, obenem pa so lahko v vojaških trgovinah kupili fotografski album za fotografije, posnete med vojaščino – med katerimi so bile tudi številne, ki so jih posneli v vojašnicah kljub uradni prepovedi. Podobno velja za tetoviranje, ki je bilo kljub uradni prepovedi v vojski razširjeno – opravljalo se je na skrivaj, častniki in vojaške oblasti pa so to dopuščali. Ko so bile tetovaže enkrat narejene, jih vojaki niso skrivali, temveč so jih javno kazali. Številne tetovaže so vključevale napis »JNA« ali simbole različnih vojaških rodov. Čeprav so bile v nasprotju s strogimi vojaškimi pravili, niso bile v nasprotju z vojaško ali državno ideologijo, ampak so jo pravzaprav poosebljale (Abram 2013, 70). Dejstvo, da je jugoslovanska vojska izkoriščala obstoječe družbene vrednote, mreže in odnose, ki so temeljili na družini, sorodstvu, patriarhatu in tradicionalni moškosti, je skladno z dognanji raziskovalcev o kompleksni in subtilni dinamiki med državo ter tradicionalnimi družbenimi strukturami in praksami v socialističnih družbah (gl. Verdery 2015, 849). Zdi se, da intenzivno posvečanje raziskovalcev sorodstvenim in družinskim odnosom, diskurzom in metaforam ter dejstvo, da sta bila v socializmu sorodstvo in država »obravnavana bolj kot komplementarna oziroma vzajemno konstitutivna kot nasprotna« (Pine 2018, 100), kaže na to, da sta družina in sorodstvo tudi glavni ideološki polji za družbeno produkcijo zvestobe, solidarnosti in enotnosti kot politično pomembnih afektov (Tikhomirov 2017, 327). Vendar se socialistične institucije niso omejevale zgolj na ti dve tradicionalni področji, temveč so tudi ustvarjale okvire in infrastrukture za kolektivne izkušnje, ki bi porajale takšne afekte, ustvarjale kakovostno nove, transformativne družbene odnose in bile usmerjene v prihodnost. Takšne infrastrukture so vključevale prostovoljne mladinske delovne akcije (MDA), na katerih so se združevale mladinske delovne brigade iz vseh delov države (v začetnem obdobju pa tudi iz tujine). Po drugi svetovni vojni je bilo s takšnim prostovoljnim delom zgrajenih več ključno pomembnih infrastrukturnih projektov, kar je bistveno prispevalo k obnovi države. Tradicija mladinskih delovnih akcij se je ohranila do konca osemdesetih let, v njih pa so se skozi skupinsko delo srečevali in povezovali zelo različni moški in ženske. Ta povezanost v delu ni le zabrisala velikih razlik med njimi, temveč je omogočila tudi oblikovanje skupnosti na povsem novih temeljih, drugačnih od tradicionalnih odnosov in modelov izmenjave. Eden od rezultatov te skupne izkušnje in enotnosti v delu je bil kakovostno nov način prijateljstva (tovarištvo), ki je presegal meje skupnosti, ki jih določajo jezik, poreklo ali razred.[19]

Mladinske delovne akcije so s skupnim delom vzpostavljale enotnost in enakost kot temelja za kvalitativno nove odnose, afekte in imaginacijo prihodnosti, medtem ko je pri služenju vojaškega roka v JLA ta vloga združevanja in brisanja razlik izhajala iz ritualiziranih, ponavljajočih se in uniformnih vzorcev in praks. Obe izkušnji sta si bili po svoji naravi zelo različni: prva je bila prostovoljna, njena zmožnost ustvarjanja kolektivnih čustev pa je temeljila na delu, ki je imelo jasen cilj in katerega materialni rezultati so kazali na prihodnost.[20] Druga je bila obvezna, vključevala je kolektivne in individualne ponavljajoče se rutine, katerih namen ni bil vedno jasno razviden in ki so pogosto ustvarjale občutek bizarnosti in nadrealnosti. Kljub temu so te rutine delovale kot velik izenačevalec, saj so združevale mlade moške iz različnih delov države, iz različnih etničnih in socialnih okolij, moške, ki so govorili različne jezike in narečja, moške različnih poklicev in bistveno različnih družbenih statusov.

Nekateri izmed teh mladih moških so šli v vojsko z veseljem, kot to velja na primer za Božidarja, ki je sledil prijateljem in vrstnikom, ali Dejana, ki je v služenju vojaškega roka videl dobrodošel pobeg pred pritiskom staršev in možnost, da se osamosvoji in uredi stvari v življenju. Za številne med njimi je vojaščina predstavljala edinstveno priložnost za pridobivanje izkušenj, ki v »običajnem« življenju ne bi bile mogoče. Videli so različna mesta in dele države in spoznavali različne ljudi ter kulturna in jezikovna okolja. Poleg tega je infrastruktura JLA vojakom omogočala, da

19 Britanski zgodovinar Edward Palmer Thompson se je leta 1947 kot vodja britanske brigade udeležil ene od mladinskih delovnih akcij in mesec dni sodeloval pri gradnji železnice Šamac–Sarajevo. Naslednje leto je skupaj z drugimi britanskimi člani delovne brigade izdal knjižico vtisov o tej delovni akciji in Jugoslaviji. Besedila v knjižici ponujajo dragocen vpogled v kakovostno nove odnose, ki so se vzpostavili s skupinsko gradnjo železnice. Gl. Thompson 1948, in tudi Matošević in Petrović ur. 2020.

20 Opazovalci so pogosto izražali dvome glede prostovoljne narave mladinskih delovnih akcij, saj naj bi bilo pri njih precej prisile ali pa naj bi prostovoljci od sodelovanja pričakovali neposredne osebne koristi – boljše delovno mesto, možnost vpisa na univerzo in podobno. E. P. Thompson se je posvetil tudi temu vprašanju in zapisal: »Zaradi vloge, ki so jo imele te močne jugoslovanske organizacije, skupaj s šolami, v kampanji za pridobivanje prostovoljcev, so slednji morda občutili določeno mero prisile. To povsem drži. Vendar pa je bila ta prisila moralni pritisk družbe, ki si je v celoti prizadevala za obnovo. To je mogoče upravičeno primerjati z družbenim pritiskom na mladega človeka v državi, ki se bori za svojo neodvisnost, ko ni naborništva in so za odhod na fronto potrebni prostovoljci. In takšna primerjava je poštena le, če razumemo, da pritisk ni izhajal le iz družbe, ampak tudi iz vesti in vzgibov posameznika« (Thompson 1948, 12–13).

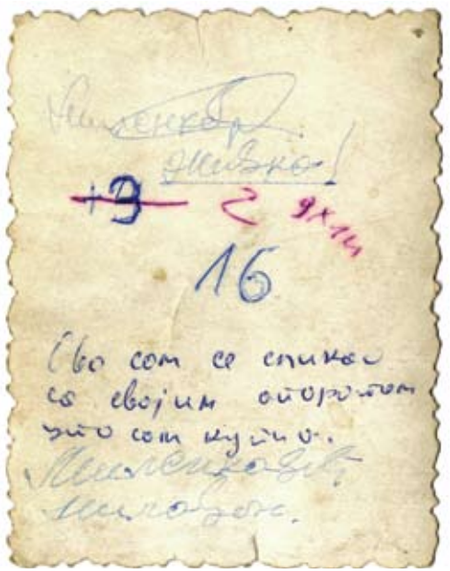
so delali stvari, ki so presegale obzorja njihovih običajnih življenj. Tako je sarajevski umetnik Nebojša Šerić Šoba svoj prosti čas v vojašnici na otoku Lošinj ter pozneje v Sinju v letih 1987–88 izkoristil za igranje kitare. Šoba je pred vstopom v vojsko pripadal živahni sarajevski alternativni sceni, zato je najprej igral samo rock in druge vrste alternativne glasbe, ki jih je poznal in imel rad pred vojaščino. »Proti koncu svojega vojaškega roka sem znal zaigrati že več kot 300 'narodnjakov', ki sem se jih naučil na prošnjo svojih vojaških tovarišev,« se spominja. Milovan Milenković, delavec iz vasi Majur v osrednji Srbiji, si je dal na podlaket vtetovirati napis »007«, potem ko si je v kinu v Sarajevu, kjer je služil leta 1972, ogledal film o Jamesu Bondu. Dejan Simić, mlad kmet iz okolice Jagodine, je napisal pesem – »Moja hiša je kot otok / na eni strani je potok / na drugi strani pa pot« (*Moja kuća je kao otok / s jedne strane je potok / a s druge strane put*) – za stenski časopis, ki so ga zgodovinar Oto Luthar iz Ljubljane in njegovi tovariši leta 1987 improvizirali v skladišču vojašnice v Titogradu.

Na drugi strani pa je za nekatere lahko služenje vojaškega roka pomenilo tudi radikalno zoženje obzorij. Številni niso bili tako navdušeni nad tem, da bi se odpovedali svojemu dotedanjemu življenju in preložili načrte za prihodnost, zato da bi leto dni ali več preživeli v odmaknjenih, ograjenih vojašnicah, oblečeni v uniformo JLA. Precej razširjena urbana legenda pravi, da je več obetavnih punk bendov razpadlo, ko so se njihovi glavni pevci morali ostriči in oditi med vojake. »Sovražil sem misel na to, da bom moral v vojsko,« priznava Mitko Panov, makedonsko-švicarski filmski režiser. »Pri osemnajstih sem sanjal le o tem, da bi zapustil državo in živel kot umetnik. Preživeti celo leto v kompleksu, ograjenem z bodečo žico, in v SMB uniformi je bilo zadnje, česar sem si želel.«[21]

Ne glede na njihovo začetno stališče do »dolga«, ki so ga morali plačati državi s služenjem vojaškega roka, večina nekdanjih jugoslovanskih moških te izkušnje ne zavrača kot nesmiselne in kot »izgube časa«. Pomemben vidik vojaščine, ki ga ceni in izpostavlja večina nekdanjih vojakov, je neposredna izkušnja raznolikosti, ki ni bila mogoča na nobenem drugem področju družbenega življenja. »Ko sem prvič odšel na Zahod, sem bil šokiran, kako raznoliki so tam ljudje. Podobno je bilo, ko sem šel v JLA,« mi je o svoji vojaščini na Lošinju leta 1987 povedal Šoba.

21 Citat iz dokumentarnega filma *Jarani/Comrades* (»Tovariši«), rež. Mitko Panov (Makedonija / ZDA, 2000).

Sliki 2.4 in 2.5: **Fotografija Živka Milenkovića, delavca iz vasi v osrednji Srbiji, posneta v mestu, kjer je služil v JLA. Na hrbtni strani je napis: »Ta fotografija je bila posneta z mojim lastnim fotoaparatom, ki sem ga kupil.«**

Znani jugoslovanski filmski režiser Želimir Žilnik je leta 1969 odšel na služenje vojaškega roka v hrvaški Bjelovar, in sicer neposredno iz New Yorka, kjer so bili njegovi filmi predvajani v okviru retrospektive Novi jugoslovanski filmi v Muzeju moderne umetnosti in kjer je spoznal ljudi, kot sta Andy Warhol in Miloš Forman. Njegov film *Zgodnja dela*,[22] ki so ga jugoslovanske oblasti ostro kritizirale in je bil prepovedan, je istega leta v Berlinu prejel zlatega medveda. Kljub drastičnemu nasprotju med svetom, ki ga je zapustil, in svetom, v katerega je prišel, ko si je v majhnem in odročnem hrvaškem mestecu nadel uniformo JLA, Želimir svojega služenja v vojski ne vidi kot radikalno zoženje svojega družbenega prostora, temveč kot izkušnjo, ki mu je omogočila, da se je spoznal in spoprijateljil z ljudmi, ki jih brez služenja vojaškega roka ne bi nikoli srečal:

22 *Rani radovi*, rež. Želimir Žilnik (Jugoslavija, 1969).

> Moje služenje je bilo na splošno precej mučna izkušnja, a ko se je končala, sem odšel domov z nekakšnim občutkom, da je bila to za veliko mladih nekakšna šola, ki je na vasi nimajo. Poleg tega so se tam spletla številna prijateljstva. In tretjič, kar je najpomembnejše – z nekaterimi ljudmi iz nekaterih krajev, ki jih sicer ne bi nikoli obiskal, sem do danes ostal prijatelj. Nekdo iz neke Surdulice me pokliče, kadar koli pride v Vojvodino. In potem so tu še moji zagrebški prijatelji – še danes jih obiskujem, vmes so postali vse mogoče – nekateri so bili celo tuđmanovci – ampak mi smo prijatelji iz tistega časa.

Številni nekdanji vojaki JLA se spominjajo, da so jim srečanja z zelo različnimi moškimi v vojašnicah odprla oči in jim pomagala spoznati, kakšna družba je bila Jugoslavija – zelo raznolika, z velikimi ekonomskimi, socialnimi, izobrazbenimi in kulturnimi razlikami. Dejan in Šoba, umetnika, ki sta se spoznala na poti v vojašnico v Malem Lošinju na Hrvaškem, poudarjata te različne vidike doživljanja raznolikosti, ki sta ju dobila s služenjem vojaškega roka. Dejan pravi, da ga je ta raznolikost šokirala – posebno velik vtis so nanj naredili Črnogorci muslimanske veroizpovedi. Za Šobo je bilo pri njegovi izkušnji služenja v JLA najpomembneje, da je »tukaj prvič spoznal Jugoslavijo. Preden sem šel v JLA, nisem imel nikoli stika z Albanci in nisem srečal nobenega Slovenca.« Poudaril je tudi, da bi se počutil prikrajšanega, če ne bi preživel tega leta vojaščine. Tudi Oto, ki je v letih 1986–87 služil v črnogorski prestolnici Titograd (zdaj Podgorica), kot najpomembnejši vidik vojaškega roka izpostavlja spoznavanje ogromnih razlik in raznolikosti, česar zunaj vojašnic ne bi mogel doživeti:

> V vojski sem prvič videl »pravega« Slovaka, jugoslovanskega državljana iz Vojvodine, z mano je bil človek, ki se je opredeljeval kot Turek … Ti ljudje so prihajali iz najrazličnejših okolij. Srečal sem nekega Albanca s Kosova, ki je bil po poklicu svinjski pastir, in sem najprej mislil, da je to šala. Ampak potem se je izkazalo, da je ta človek to delal že deset let, preden je prišel v vojsko, in da je to v njegovem okolju čisto normalna stvar in celo ne velja za tako slabo delo. Ali pa da ljudje še vedno ne znajo pisati. Potem je vojska organizirala neki tečaj za opismenjevanje.

Infrastrukturni okvir, ki ga je zagotavljal vojaški rok, je omogočal več kot le zavedanje o teh ogromnih razlikah: s svojimi ritualiziranimi, ponavljajočimi se formami in praksami, ki so imele vlogo brisanja razlik, je JLA združevala skrajno raznolike moške in je, podobno kot enotnost v delu v mladinskih delovnih akcijah, omogočala ustvarjanje novih afektivnih odnosov – odnosov prijateljstva, solidarnosti, naklonjenosti in medsebojnega prepoznavanja, pri katerem so bile pomembne moralne vrednote, in ne etnične, razredne ali jezikovne podobnosti ali razlike. Te afektivne vezi, ki so se lahko vzpostavljale v zaprtih in ritualiziranih prostorih vojašnic JLA, so nakazovale možnost drugačnega družbenega reda onkraj tradicionalnih okvirov sorodstva, etnične in krajevne pripadnosti, kulturnega okusa ali jezika.

Slika 2.6: **Vojak JLA na straži.** Fotografija: Franci Virant.

Ti infrastrukturni okviri niso omogočali le prepoznavanja in afektov onkraj razrednih meja, temveč tudi preseganje teh meja, tako da so mladim moškim iz oddaljenih vasi omogočili pisanje pesmi, fotografiranje, obiskovanje kina ali učenje uporabe pisalnega stroja. Ustvarjanje infrastruktur, ki so ljudem omogočale, da presežejo meje, opredeljene z družbenim poreklom, razredom in etnično pripadnostjo, je bilo eno temeljnih načel jugoslovanskega socializma. V modernističnih soseskah, kot so Novi Beograd, Split III, Ruski car v Ljubljani in Alipašino Polje v Sarajevu, so živeli državljani različnih

izobrazb, poklicev, narodnosti in maternih jezikov. Vsi so si delili življenjski prostor, njihovi otroci so se skupaj igrali in hodili v iste vrtce in šole. Tovarne niso bile le prostori proizvodnje, temveč tudi kulturnih dejavnosti, izobraževanja in samoupravljanja. Infrastrukture, kot so delavske univerze, podeželski kulturni centri, amaterski klubi, čitalnice in knjižnice, so ustvarjale prostor za srečevanje, sobivanje in prepletanje zelo različnih kulturnih in umetniških dejavnosti (glej npr. Galjer in Lončar 2019).

Vojaški rok v JLA je bil neprostovoljna izkušnja, polna ritualiziranih, ponavljajočih se in včasih mučnih rutin in protokolov, ki so bili pogosto brez očitnega pomena in smisla; šlo je za življenje v z bodečo žico omejenem prostoru, kjer so vojaki šteli dolge dneve do konca svojih vojaških dni in sanjali o trenutku, ko se bodo lahko vrnili v normalno življenje. »Obvezni« del opreme vsakega vojaka so bili koledarčki, na katerih so s prečrtavanjem odštevali preostale dneve. Na vse načine so si prizadevali, da bi svoj vojaški rok skrajšali: darovali so kri, se lepo obnašali in se trudili za dobre dosežke na tekmovanjih, da bi dobili dodatne dneve dopusta in da bi se znebili uniforme kak teden ali dva pred uradnim koncem služenja. Pa vendar so bile infrastrukture vojaškega roka zmožne to kolektivno izkušnjo usmerjati v prihodnost – prihodnost, ki je bila za vedno izgubljena v katastrofalnih etničnih vojnah in je zaradi etnizirane logike postjugoslovanskih družb postala nepredstavljiva. Ta zmožnost je delala vojsko podobno drugim v prihodnost usmerjenim projektom jugoslovanskega socializma, kot so neuvrščenost, samoupravljanje in amaterizem, čeprav zaradi njene obvezne narave in toge organizacije ta podobnost ni očitna.

Če na z bodečo žico ograjene prostore vojašnic pogledamo s perspektive postjugoslovanskega časa in zanj značilnih omejenih obzorij, se ti prostori kažejo kot kraji utopične imaginacije. Utopični značaj vojaškega roka v JLA ni bil toliko posledica v prihodnost usmerjenega delovanja socialistične vojaške institucije, temveč prej rezultat naknadnega, retrospektivnega prepoznanja možnosti drugačnega kolektiva in drugačnega odnosa med posameznikom in kolektivom. Da bi lahko odprla prostor za kolektivno življenje, samodojemanje in medsebojno prepoznavanje onkraj utrjenih okvirov etničnih ali razrednih identitet, je morala biti izkušnja služenja vojaškega roka v JLA heterotopična in ločena od drugih tokov jugoslovanskega življenja. To meče boleče ambivalentno luč ne samo na samo naravo jugoslovanskega projekta, temveč tudi na zapleteno razmerje med smiselnostjo in pomembnostjo afektivnih vezi, ki so jih naborniki JLA stkali med služenjem vojaškega roka, ter na drugi strani dramatičnim in popolnim propadom jugoslovanskega projekta, ki se je končal v nepredstavljivem nasilju, pri katerem so – prostovoljno ali neprostovoljno – sodelovali isti moški, ki so skupaj služili v JLA.

NENAVADNI DOM UTOPIJE

V knjigi, ki sta jo napisala skupaj, filozof Boris Buden in Želimir Žilnik tako opisujeta utopični značaj kolektivnega življenja in izkušnje raznolikosti v vojašnicah JLA:

> Jugoslovansko ljudsko armado lahko v retrospektivi razumemo tudi kot zgodovinsko edinstveno obliko kolektivnega življenja, nekakšen vojaški pendant tovarniškemu kolektivu v dobi industrijske moderne in nacionalne suverenosti – danes izumrlo vrsto kolektivnosti, endemično redkost, ki obstaja le še v spominih, ki imajo omejen rok trajanja. Čez kakih petdeset let bodo mrtvi že vsi, ki so ji služili. A že danes si je težko predstavljati, da bodo današnje in prihodnje generacije res verjele njihovemu spominu. Že z današnje perspektive se zdi popolnoma neverjetno, da je bilo mogoče na nekem razmeroma majhnem prostoru, v intenzivnem, skorajda telesnem stiku, držati skupaj tolikšno množico kulturnih, jezikovnih, etničnih, nacionalnih, verskih, političnih razlik in da je imelo pri tem to skupno življenje tudi neko obliko normalnosti, samoumevnosti, rutine, skorajda naravnosti, brez večjih dramatičnih napetosti. (Žilnik in Buden 2013, 133)

Kar opisujeta Žilnik in Buden, je drugačne vrste utopija od pojmovanj utopije, ki jih običajno povezujemo z materialnimi ostalinami Jugoslavije in drugih socialističnih družb: v nasprotju s formami, ki se ohranjajo v sedanjosti kot ruševine modernosti in jih je mogoče zlahka abstrahirati, deteritorializirati, orientalizirati in »vzpostaviti na novo« (Dzenovska 2020, 11; gl. tudi Miljački 2018; Kulić 2018), je bila utopija, ki je izhajala iz kolektivnega življenja v JLA, bolj konkretna in manj nagnjena k abstrakciji. Po celotni socialistični Jugoslaviji raztresene vojašnice JLA, neločljivo povezane z izkušnjo vojaškega roka in njenimi monotonimi, ritualiziranimi in ponavljajočimi se formami, pa tudi z občutki odtujenosti, zatiranja, ujetosti in nadrealnosti, se morda ne zdijo najverjetnejši kraji za utopijo. Kljub temu ima utopično pojmovanje vojske kot modela za (idealno) organizacijo družbe dolgo zgodovino, ki sega od Platonove *Republike* (Plato 2020) do eseja Fredrica Jamesona »Ameriška utopija« (Jameson 2016). Jameson, ki zagovarja univerzalno naborništvo kot model za komunistično preobrazbo ameriške družbe, vidi univerzalno služenje vojaškega roka kot podsistem, »ki lahko deluje na tako pristno revolucionaren način« (Jameson 2016, 19). Po njegovem mnenju bi lahko imelo povezovanje novih utopičnih držav z vojsko in vojaško organizacijo »dvosmerne učinke: lahko služi kot nova oblika družbene artikulacije, saj sodobna

vojska hierarhijo prevaja v diferenciacijo funkcij, lahko pa ima za cilj demokratizacijo same vojske in izumljanje nekega novega odnosa med tistim tujim telesom in širšo družbo« (Jameson 2016, 30). Jameson vidi utopičnost univerzalnega naborništva v njegovi zmožnosti, da ponuja novo družbenoekonomsko strukturo in s tem alternativo obstoječi ureditvi neoliberalnega kapitalizma ter da zagotavlja sistem socialnega varstva (zlasti na področju zdravstva in izobraževanja), ki ga ne omejuje federalna organizacija države. Splošno naborništvo, ki ga predlaga, bi veljalo za »vse od šestnajstega do petdesetega ali, če hočete, šestdesetega leta starosti: torej praktično za celotno odraslo prebivalstvo«. Poudarja, da bi se z univerzalnim naborništvom v sistemu našlo mesto tudi za invalide, »pacifisti in ugovorniki vesti pa bi se lahko ukvarjali z razvojem orožja, skladiščenjem orožja in podobno« (Jameson 2016, 28).

Čeprav jugoslovanski častniki, ki so skrbeli za logistično, psihološko in operativno zelo zahteven projekt vojaškega roka, verjetno niso razmišljali o utopični, v prihodnost usmerjeni agendi, ima Jamesonova utopična vizija univerzalne vojske več skupnih značilnosti s socialistično jugoslovansko vojsko, ki je temeljila na naborništvu: obe se v svoji zasnovi osredotočata na tiste vidike vojske, ki presegajo vojaško učinkovitost, kot sta socialna kohezija in izobraževanje, in obe sta zasnovani kot »miroljubni vojski« (gl. Jameson 2016, 58; v filmu *Jarani/Comrades* Mitka Panova je JLA opisana kot »armada miru«). Poleg tega si obe prizadevata izogniti se logiki federalne organizacije in preseči razdrobljenost interesov, skupno pa jima je tudi univerzalno naborništvo (v primeru JLA omejeno na moške), ki je podlaga za utopično imaginacijo. Izkušnja radikalnih razlik je bila ključnega pomena za to, kako so naborniki doživljali JLA in kako se je spominjajo. Jameson pripisuje enako pomemben pomen dejstvu, da je »vojska praktično edina institucija v sodobni družbi, katere pripadniki so se dolžni družiti z najrazličnejšimi ljudmi na neprostovoljni in neselektivni osnovi, začenši z družbenim razredom kot takim« (Jameson 2016, 61).

Vendar pa se v teh dveh primerih utopija kaže na zelo različna načina glede na razmerje med vojsko in širšo družbo, pa tudi glede na specifične časovnosti. Jamesonova univerzalna vojska je utopični projekt prihodnosti, ki prinaša obljubo brezrazredne družbe in alternative prevladujoči kapitalistični paradigmi. Utopični značaj njegovega projekta, pa tudi drugih vizij univerzalne vojske kot modela družbe, ki so se oblikovale skozi zgodovino, močno zaznamuje stremljenje k prenosu strukture, morale in delovanja vojske kot kolektivne institucije v druge, širše družbene strukture in sfere. Na drugi strani pa je utopični moment JLA umeščen v preteklost, v čas pred politično in družbeno tragedijo, kot obljuba prihodnosti, temelječa na možnosti skupnega življenja radikalno različnih, a enakopravnih in enotnih ljudi, ter kot obljuba družbe, v kateri posameznik in kolektiv nista v konfliktu in država deluje v skladu z željami in potrebami svojih državljanov. Kot tak je ta utopični moment močno in tesno povezan z resnično preteklo izkušnjo, z nečim, kar je obstajalo, kar je bilo mogoče in resnično, ne glede na to, kako dvoumno je bilo in kako nemogoče se zdi danes s časovne distance in za generacije, ki so odraščale v času po jugoslovanski tragediji. Takšnega utopičnega momenta niso prinesle težnje jugoslovanske vojske po prepletanju s širšo družbo in družbenim svetom zunaj vojašnic. Prav nasprotno, vojaški rok je za nekdanje Jugoslovane postal kraj utopije prav zaradi svojega heterotopičnega značaja in odmaknjenosti od običajnega, vezanosti na rutino in uniformnih, ritualiziranih, ponavljajočih se form, ki so tvorile njegov vsakdan. Da bi jugoslovanska vojska postala mesto praktičnega uresničevanja idealov radikalne raznolikosti, enakosti in brezrazrednosti, je morala svoj svet ločiti od običajnega sveta, s to ločitvijo pa je izkušnja vojaškega roka neizogibno postala utesnjujoča in omejujoča, saj je mlade jugoslovanske moške postavila v težaven, pogosto ambivalenten odnos z njihovimi uniformiranimi jazi.[23] S tem težavnim odnosom se ukvarjam v naslednjih poglavjih, pred tem pa predstavim še vsakdanje življenje v vojašnicah JLA in rutine, iz katerih je bilo sestavljeno. Namen teh ponavljajočih se rutin in ritualiziranih form vojaškega življenja je bilo usklajevanje izjemno raznolikih skupin vojakov, ki so nosili uniforme JLA in sobivali v izoliranih, omejenih in omejujočih prostorih vojašnic. Vendar pa to ni bil edini učinek teh rutin in form: iz njih so nastajala tudi pomembna čustva – prijateljstva, naklonjenost in solidarnost med moškimi, ki so si bili med seboj tako različni, da se v »običajnem življenju« verjetno nikoli ne bi spoznali. V sedanjosti ti afektivni učinki delujejo kot opomin na možnost skupnega življenja onkraj etničnih, razrednih ali jezikovnih delitev, možnost, ki je bila ustvarjena v heterotopičnem prostoru vojašnic, a je zdaj za vedno izgubljena, skupaj s številnimi življenji, hišami, družinami, upanji in prijateljstvi, ki so izginili v jugoslovanskih vojnah. Utopični značaj kolektivnega življenja vojaškega roka v JLA se kaže prav v zmožnosti teh čustev, da nenehno opozarjajo na to izgubljeno možnost.

23 O vojski kot sredstvu za pobratenje razredov glej Jameson 2016, 62. Jugoslovanski socializem si je prizadeval približati se idealu družbene enakosti in brezrazrednosti, ne vedno uspešno, vendar pa je njegovo petinštiridesetletno zgodovino zaznamovalo intenzivno in odkrito ukvarjanje z družbenimi neenakostmi, etničnimi napetostmi in konflikti ter poskusi njihovega odpravljanja. Gl. npr. Archer, Stubbs in Duda 2016; Jelača, Kolanović in Lugarić 2017.

3 / Rutina

Spontana organizacija, avtentične oblike interakcije in nehierarhični odnosi se pogosto navajajo kot ključne značilnosti jugoslovanskih partizanskih enot v drugi svetovni vojni. Številni zato partizansko vojsko vidijo kot povsem drugačno od njene naslednice, Jugoslovanske ljudske armade (JLA) – izolirane, konservativne institucije, ki se je močno opirala na disciplino, rutinsko urjenje in strogo hierarhijo. »Narodnoosvobodilna vojska med vojno,« je zapisal Marko Milivojević, »je bila revolucionarna vojska, v kateri so bili na primer vojaški čini uvedeni šele leta 1943. To je bila vojska, ki se je ponašala s tem, da je bila ljudska, za ljudstvo in sestavljena iz ljudstva, kar bi zagotovo odobraval tudi Marx, ki se je zavzemal za ljudsko milico (po vzoru tiste iz Pariške komune leta 1870) kot najprimernejšo obliko vojaške organizacije v komunistični družbi. Po vojni pa so bile Marxove preference in celoten revolucionarni etos NOV hitro pozabljeni, saj je novi režim vzpostavil zelo konvencionalno vojsko in vojaško elito« (Milivojević 1988, 13–14).

Pogled na medvojne zapiske slavnega partizanskega komandanta Konstantina Koče Popovića nam razkrije drugačno sliko od tega polariziranega pogleda na obe vojaški organizaciji ter postavlja pod vprašaj idealizirano predstavo o partizanski vojski kot popolnoma spontani, samoorganizirani in nehierarhični. Popović je izhajal iz premožne beograjske družine. Bil je študent prava in filozofije na Sorboni, pesnik ter ugleden član francoskih in srbskih nadrealističnih krogov. Pridružil se je Komunistični partiji Jugoslavije in se na strani republikancev boril v španski državljanski vojni. Leta 1941 se je pridružil jugoslovanskim partizanom in decembra tega leta prevzel poveljstvo novoustanovljene Prve proletarske brigade (pozneje legendarne Prve proletarske divizije). Popović, izkušen vojak s »ščepcem vojaške genialnosti in sovraštvom do vojne« (Deakin 1971, 103),[1] je imel ključno vlogo v številnih pomembnih bitkah proti silam osi in četnikom, predvsem v bitki na Sutjeski maja in junija 1943.

V Zgodovinskem arhivu Beograda hranijo več beležnic in listov papirja z njegovimi drobnimi, težko berljivimi zapiski, ki jih je pisal po teh bitkah. V zapiskih z naslovom »Intervention impérative« je Popović 27. decembra 1944 zapisal: »Naše enote so se hitro večkratno povečale po številu ljudi in po oborožitvi. Večina vojakov je mladih, častniškega kadra je malo, orožje pa je raznoliko. Vse to zahteva tudi spremembo načina poveljevanja.« Poudarja, da se morajo spremembe začeti od spodaj, »od osnovnih dolžnosti in pravil«, ter navaja dolg seznam stvari, ki jih je treba spremeniti ali uvesti. Med njimi so: vsako jutro postrojitev in klicanje po imenih; stalne vaje in usposabljanje (izmene straže, spoznavanje orožja in njegove uporabe); skupinska in obvezna

1 William Deakin je bil britanski zgodovinar in vodja britanske vojaške misije v Titovem poveljstvu.

jutranja higiena; vsaj enkrat tedensko pregled orožja; red med pohodi in v taborih; dosledno izpolnjevanje ukazov in povelj. Poudarja še, da se mora »poleg intenzivnega dela spremeniti tudi slog poveljevanja: individualno pobudo dovoliti le v okviru strogo določenih nalog«.[2] V zvezek z naslovom »Operacije« je Popović 28. in 29. marca 1945 zapisal pripombe v zvezi s partizanskimi vojaškimi operacijami v Bosni. Opozarja na več pomanjkljivosti, med drugim na to, da je »slog ukazovanja – familiaren – prepričevanje – 'nagovarjanje'; jeza, toda ne vojaška, temveč 'domača'«.[3] Opozarja tudi na ohlapne protokole ter nepismena, samovoljna in nejasna poročila, ki vodijo v napačne odločitve med bojem.[4]

Po koncu druge svetovne vojne je bil Koča Popović med letoma 1945 in 1953 načelnik generalštaba jugoslovanske vojske. Njegovi zapiski iz tega obdobja kažejo, da se je tudi v tem obdobju veliko posvečal vojaški disciplini, konsolidaciji vojske, »realnosti in praktičnosti usposabljanja«, poveljem in protokolom.[5]

Vztrajanje pri strogi disciplini, ponavljanju, rutini in hierarhiji se morda zdi v navzkrižju z nadrealistično poetiko ter teorijo in prakso eksperimentalnih umetnosti, ki se jim je Popović posvečal v letih pred vojno, vendar lahko to razumemo kot posledico nujnosti, tako kot je iz potrebnosti in nujnosti dozorela odločitev izobraženega, dobro situiranega mladega jugoslovanskega umetnika, da se pridruži komunistom in gre v boj. Popović to odločitev opisuje takole:

> Ukvarjal sem se s književnostjo in na neki točki spoznal, kako nekoristna je. Hitro sem spoznal, da je edino, kar bi bilo še vredno poskusiti, neposreden spopad s sovražnikom. Dodati moram, da sem to z ničemer izzvano odločitev sprejel v Franciji. Postal sem komunist in se pred pragom druge svetovne vojne odločil za akcijo. Očiten vzpon fašizma sem videl kot izziv, na katerega se je bilo mogoče odzvati samo na en način: moramo se boriti. Videl sem, da se nevarnost bliža in da se ji moram tudi sam zoperstaviti. Ni imelo smisla pisati nekih napol razumljivih pesmi. Moral sem ukrepati. (Popović v Nenadović 1989, 13)[6]

Koča Popović je bil izurjen, nadarjen in predan poveljnik, ki je disciplino, hierarhijo, stroge protokole in ponavljajoče se rutine videl kot nujne za zmago jugoslovanskih partizanskih enot v drugi svetovni vojni. Po vojni so bili njegovi pogledi na jugoslovansko »redno« vojsko in skrbi, ki jih je imel kot načelnik generalštaba, še naprej povezani z negotovim položajem Jugoslavije na mednarodnem prizorišču, zlasti pa z grožnjo vojaškega spopada z ZSSR, potem ko se je Jugoslavija leta 1948 znebila sovjetskega vpliva.

V sedemdesetih in osemdesetih letih, v obdobju, ki se mu v tej knjigi najbolj posvečam, služenje vojaškega roka v jugoslovanski vojski ni bilo več povezano z neposredno grožnjo vojne in vojaškega spopada, vendar je do takrat JLA izpopolnila načela, pri katerih je med drugo svetovno vojno in po njej vztrajal Popović. Rituali, rutina, stroga hierarhija in natančni protokoli so postali temelji organizacije JLA in sestavni del vsakodnevnega vojaškega življenja. Obenem pa je bil značaj jugoslovanske vojske razlog za vse večje kritike na njen račun v času, ko se je približeval razpad države.[7]

Življenje vojakov JLA je bilo strogo določeno in omejeno s »pravili službe«, ki so natančno določala vsak njegov vidik. Vojska je šla v prizadevanjih, da bi bilo vse podvrženo strogo nadzorovanim in organiziranim postopkom, tako daleč, da je v to vključila tudi precej običajne in vsakdanje predmete. Tako so bili na primer vhodi v vojašnice (*kapija*) označeni s kratico KPS (*kontrolno-propusna stanica* oz. kontrolno-sprejemna postaja). Kratice so se uporabljale za skoraj vse, kar je sestavljalo vojaški vsakdan.

2 »Intervention impérative«, 27. december 1944. »Zapiski Koče Popovića 1922–1953«, mapa št. 3, zapuščina Konstantina Koče Popovića in Leposave Lepe Perović, Zgodovinski arhiv Beograda.

3 *Borec* LXXI/2019. št. 769–771, str. 57.

4 »Operacije«, marec 1945, v »Zapiski Koče Popovića 1922–1953«, mapa št. 3, zapuščina Konstantina Koče Popovića in Leposave Lepe Perović, Zgodovinski arhiv Beograda.

5 Gl. »Za učvršćenje vojske« [Za utrditev vojske], 11. novembra 1945; beležko z dne 11. maja 1947; zapiske za predavanje o disciplini v vojski, 1953; vse v »Zapiski Koče Popovića 1922–1953«, mapa št. 3, zapuščina Konstantina Koče Popovića in Leposave Lepe Perović, Zgodovinski arhiv Beograda.

6 Čeprav se je Popović za to odločil v Franciji, med jugoslovanskimi nadrealisti ni bil osamljen. Kot piše Dubravka Đurić, je »večina nadrealistov po letu 1933 opustila avantgardne poskuse in se usmerila v družbeno angažirano in kritično pisanje, povezano z revolucionarno politiko Komunistične partije Jugoslavije« (Đurić 2003, 76).

7 V začetku osemdesetih let so slovenski kritiki JLA pod vodstvom Janeza Janše, takratnega predsednika Zveze socialistične mladine Slovenije, trdili, da so zaradi vztrajanja vojske pri brezpogojni disciplini in mehaničnem učenju na pamet slovenski častniki premalo zastopani v JLA. Kritiki so se tudi pritoževali, da so bili slovenski naborniki prisiljeni opustiti načela samoupravljanja, čeprav naj bi bilo samoupravljanje temelj jugoslovanske socialistične ideologije. Gl. Miroslav Lazanski, »Anatomija jednog pacifizma« [Anatomija nekega pacifizma], Danas 160, 12. marec 1985, cit. v Dumančić 2023, 103.

Natančno strukturirani, razdelani, ponavljajoči se in redni protokoli, ki so jim bili podvrženi mladi moški iz vseh delov države, so iz njih naredili vojake JLA, enote, v katere so bili združeni, pa so lahko delovale koordinirano in usklajeno. Učinkovito delovanje je prioriteta vsake vojske tako v obdobjih vojne kot miru. Toda rutine, iz katerih je bilo sestavljeno služenje vojaškega roka v JLA, niso bile pomembne le iz strogo vojaških razlogov. V širšem časovnem okviru je v letih in desetletjih jugoslovanskega socializma vse bolj temeljila na rutini tudi sama JLA – njene organizacijske strukture so se konsolidirale, s čimer je bila minimizirana improvizacija in omogočeno usklajeno delovanje heterogenih kolektivov mladih nabornikov. V obdobju posameznikovega vojaškega roka so te rutine strukturirale, pa tudi konstituirale njegovo življenje. Ne glede na to, kako drugačna je bila izkušnja vojaščine od običajnega življenja, od katerega so se poslovili mladi vojaki, ko so oblekli uniforme JLA, so te rutine poskrbele, da ta izkušnja ni bila zgolj običajna v svojem lastnem mikrokozmosu, ampak je bila smiselna tudi zunaj njega.

UČENJE

S ponavljanjem, predvidljivostjo, pogostostjo in intenzivnostjo postopkov se je vzpostavila posebna ekonomija časa, ki se je razlikovala med dvema deloma vojaškega roka v JLA: usposabljanjem (*obuka*) in časom po *prekomandi* (premestitvi v drugo enoto, običajno v drugi vojašnici). *Obuka* je trajala od tri do sedem mesecev, odvisno od rodu vojske, in je bila namenjena izobraževanju nabornikov. To je bilo tudi obdobje, v katerem naj bi ti dosegli visoko raven telesne pripravljenosti. Ob koncu *obuke* naj bi obvladali uporabo orožja, se naučili vseh protokolov poveljevanja in poročanja ter izpopolnili vsakodnevne naloge, kot so postiljanje postelje, pakiranje oblačil in drugih stvari na predpisan način ter opravljanje fizično zahtevnih nalog v vojašnici in na terenskih vajah. Z intenzivnim urjenjem in ponavljajočimi se nalogami naj bi vojaki JLA ponotranjili svet vojske. V drugem delu vojaškega roka so se nato ti že formirani vojaki pridružili enotam, v katerih so opravljali vsakodnevne naloge. Glavna razlika med obema obdobjema vojaškega roka je bila v količini prostega časa in posledično v hitrosti minevanja časa. Med usposabljanjem je bil vsak trenutek dobro načrtovan, glavni cilj vojske pa je bil, da vojaka ne pusti samega ali brez dela. V drugem delu je bilo veliko prostega časa in sproščenih popoldnevov. Če je bila med *obuko* glavna skrb vojakov prilagajanje in iskanje načina, kako s čim manjšimi težavami preživeti intenzivno urjenje, so bila po *prekomandi* njihova prizadevanja v največji meri usmerjena v »umetnost preganjanja časa«.

Ne glede na različno intenzivnost in hitrost minevanja časa v različnih obdobjih pa je struktura, ki je zaznamovala dneve v JLA, ves čas ostala trdna. »Dan je enak dnevu,« je svoj vojaški rok, ki ga je v letih 1986–1987 služil v Titogradu, opisal Oto Luthar. Podobno je poudaril Milan Todorović, programer iz Valjeva v Srbiji, ki je v letih 1987–1988 služil v Jakovu in Beli Crkvi v severni Srbiji: »Dan za dnem je vse popolnoma enako, z minimalnimi odstopanji.«

Ves čas vojaškega roka so morali naborniki vstajati zgodaj zjutraj. Ob 5. ali 6. uri jih je zbudil dežurni častnik, ki je vstopil v sobo in zakričal: *Ustaj, vojsko!* (»Vstani, vojska!«), v nekaterih vojašnicah pa jih je prebudila trobenta. Tako je bilo v Jakovu pri Beogradu, kjer je Milan odslužil prvi del vojaškega roka. Po postiljanju postelj in jutranji higieni, vključno z obveznim vsakodnevnim britjem, so vojaki v Jakovu tekli na vadbeni poligon, kjer so opravili dvajsetminutno telovadbo, v nekaterih vojašnicah pa je telovadba potekala pred jutranjo higieno. Čas med zajtrkom in kosilom je bil namenjen strukturiranim dejavnostim – urjenju, delu z orožjem in pouku. Vsako jutro so prebrali dnevno zapoved (*dnevna zapovest*), v kateri so napovedali dejavnosti za tisti dan. Zvečer je bila na vrsti večerja in za njo skupinski ogled dnevnih novic, nato pa je bilo treba oditi v spalnice na nočni počitek (*povečerje*). Pred začetkom večine teh dnevnih dejavnosti so se morali vojaki postrojiti v vrsto.

Te vsakodnevne dejavnosti so morale potekati brezhibno in usklajeno. Vsakemu najmanjšemu odstopanju od tega je sledilo povelje »*Ostav!*«, kar je pomenilo, da je treba dejanje ponoviti, včasih tudi večkrat, dokler častnik ni bil zadovoljen z izvedbo.

Takoj ko se je vojašnica zjutraj zbudila, je iz zvočnikov zadonela glasba, ki je spremljala večino vsakodnevnih dejavnosti. Izbira glasbe večinoma ni bila »ideološka«, ampak osebna izbira vojaka, ki je bil tisti dan odgovoren za glasbo. Oto se živo spominja nekega jutra, ko so vaje potekale ob zvočni spremljavi *Adagia v d-molu* Tomasa Albinonija, številni vojaki pa so nekatere pesmi in glasbene skupine prvič slišali prav iz teh zvočnikov. Hariz Halilović, ki je služenje vojaškega roka začel leta 1988 v gasilski enoti v Senti, nato pa so ga premestili v vojaško bolnišnico, se je prvih dni spominjal kot nečesa, kar je komaj preživel. »Vsako jutro so pred dviganjem zastave predvajali pesem 'Kako je dobro vidjeti te opet' (Kako lepo te je spet videti) Novih Fosilov, ki se me je dotaknila, ker sem zaradi odhoda v vojsko moral zapustiti svoje dekle (potem me je zapustila, preden sem se vrnil),« se je spominjal.

Vsakodnevno življenje v vojašnicah je bilo polno strogo določenih in performativnih komunikacijskih protokolov. Častnike in nadrejene je bilo treba nagovarjati na predpisan način, vojaki pa so morali prositi za dovoljenje za bese-

do. Tehnična pomenovanja in kratice so se uporabljale za najrazličnejše stvari, vključno z orožjem (na primer polavtomatska puška PAP M59), obroki (SDO in GG9), barvami (SMB), orodjem (RAP), čistili (DRNČ) in vlogami (*požarni*, *četni evidentičar*).[8]

Za uspešno socializacijo v vojsko so morali mladi naborniki obvladati te predpisane protokole. To je od vsakega vojaka zahtevalo določeno mero truda in učenja. Kakor koli so si bili med seboj različni, so bili rutine in rituali, ki so sestavljali vojaški rok v JLA, za vse njih enako oddaljeni od tega, česar so bili vajeni v svojih »običajnih«, vsakodnevnih življenjih. Vsi vojaki JLA – tisti z univerzitetno diplomo in tisti nepismeni, tisti iz odročnih vasi in tisti, ki so odraščali v velikih mestih – so se morali naučiti teh uradnih protokolov. Usvojili so tudi slengovske izraze, s katerimi so duhovito označevali predvidljive vidike omejene realnosti vojaškega življenja. Med izrazi za hrano so bili na primer *cigla* (»opeka«, za trd kos kruha iz suhega dnevnega obroka), *drnč* (jed iz mešanice zelenjave in mesa) in *dečja radost* (»otroško veselje«, kruh in marmelada); različni vojaški rodovi so bili *prašinari* (»prašniki«, pehota) in *plavci* (»modri«, protiletalske enote); za hierarhijo, vzpostavljeno na podlagi časa, preživetega v vojski, pa so se uporabljali izrazi *gušteri* (»kuščarji«) in *fazani* za novince ter *džombe* in *stare kuke* (»stare kljuke«) za vojake, ki so se bližali koncu služenja.

PONOTRANJENJE

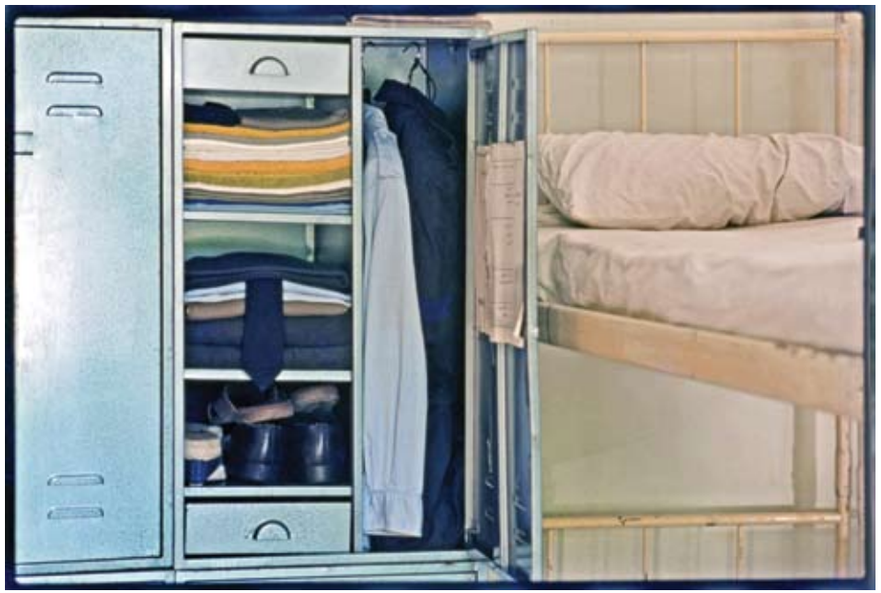
Prehod iz civilnega v vojaško življenje je bil za mlade jugoslovanske moške nenaden in precej dramatičen. Navaditi so se morali na marsikaj: na neudobne uniforme in postelje, na oddaljenost od doma in bližnjih, na smrčanje desetih ali več desetih mladih moških, s katerimi so si delili sobe; na prebujanje ob prvem svitu ob kričanju častnika. Za nekatere med njimi prilagajanje na to novo stvarnost ni bilo enostavno; za druge, ki so že bili vajeni trdega dela in težkih življenjskih razmer, je bilo lahko takšno življenje celo udobnejše. Za vse pa je bilo vojaško življenje zelo drugačno in oddaljeno od tistega, kar so poznali kot normalno, vsakdanje in običajno. Da bi se navadili na to novo življenje – še več, da bi ga sprejeli kot normalno, vsakdanje in običajno – so bili novi naborniki JLA deležni intenzivnega usposabljanja, ki je bilo sestavljeno iz zahtevne fizične vadbe in učnega procesa, ki je v veliki meri temeljil na ponavljanju.

Jutranje vaje, urjenja, pohodi in terensko usposabljanje naj bi izenačili sposobnosti vojakov ter omogočili učinkovito in usklajeno delovanje vojaških enot. To povezavo med strogo organizacijo vojaškega življenja, poudarkom na fizičnem urjenju in telesni pripravljenosti ter delovanjem kolektiva izpostavlja tudi Želimir, ki je služil v tankovski enoti. Po njegovih besedah je bilo »vojaško življenje organizirano tako, da je lahko ta kolektiv funkcioniral relativno racionalno«. Spominja se prvih mesecev svojega vojaškega roka: »Po nekaj mesecih so se enote, ki so jih sestavljali sveži naborniki, fizično povsem uredile. V tankovski enoti smo poleg čiščenja tanka in učenja vseh teh zapletenih operativnih postopkov glede vožnje in natakanja goriva dobivali tudi ukaze za vkopavanje tanka. To je pomenilo toliko kopanja, kot če bi delali temelje za hišo.«

Pomembni dogodki so bili tudi strelske vaje na terenu, vojaški tabori in sodelovanje v širših vojaških ali civilno-vojaških akcijah, namenjenih krepitvi samoobrambnih zmogljivosti države in njenih državljanov (na primer »Nič nas ne sme presenetiti« in vojaški manevri, v katerih so bile enote JLA razdeljene na »rdeče« in »modre«). Na takšnih dogodkih so vojaki naučeno iz vojašnic preizkušali v okoliščinah, ki so bile podobne resničnim. Vojaška strelišča, kot so Pasuljanske livade, Krivolak, Bubanj Potok, Manjača in Slunj, so še vedno pomembne točke na spominskih zemljevidih nekdanjih vojakov JLA.

»Tehnično usposabljanje« v prvih mesecih služenja vojaškega roka je bilo namenjeno spoznavanju orožja, za katerega so bili odgovorni mladi vojaki, in seznanitvi z njegovim delovanjem. Učili so se, kako deluje, in v nedogled ponavljali postopke čiščenja, sestavljanja in razstavljanja. »Avtomatsko puško smo razstavili in sestavili tolikokrat, da smo to lahko naredili z zaprtimi očmi,« se Oto spominja usposabljanja v Titogradu. S ponavljanjem so te postopke utelešali in ponotranjali. Oto dodaja, da je še dolge noči sanjal o sestavljanju in razstavljanju strelnega orožja, tudi po koncu usposabljanja. »Druže poručniče! Vojnik Milan Todorović, poluautomatska puška M59/66, 7,62 mm, broj puške 243789, spremna na pregled!« (*Tovariš poročnik! Vojak Milan Todorović, polavtomatska puška M59/66, 7,62 milimetra, številka puške 243789, pripravljena za pregled!*) je bil stavek, ki ga je Milan ponovil tolikokrat, da ga po lastnih besedah ne bo nikoli pozabil. Spretnosti, ki so jih vojaki usvojili z neskončnim ponavljanjem, sta bili tudi postiljanje postelje, tako da so bili njeni robovi ostri kot rezilo, in zlaganje oblačil v omarico v natančnem vrstnem redu. To je bilo tudi obdobje, v katerem so se vojaki naučili odgovarjati na ukaze in razumeti pomen tehničnih izrazov in okrajšav ter se naučili specifični sleng, ki so ga naborniki uporabljali med seboj.

8 Kratica PAP M59 pomeni »polavtomatska puška M59«. Pri obrokih SDO pomeni »suhi dnevni obrok«, vnaprej pripravljen obrok za na teren, GG9 pa »goveji golaž«. SMB pomeni *sivomaslinasta boja* (»olivno siva barva«), RAP je okrajšava za *rezervni alat i pribor* (»rezervno orodje in pribor«), DRNČ pa je okrajšava za *deterdžentni rastvor za naslage čađi/za nerđajući čelik* (»raztopina detergenta za sajaste obloge/nerjaveče kovine«). *Požarni* je »dežurni«, *četni evidentičar* pa je »zapisnikar enote« oziroma četni tajnik.

Slika 3.1: **Omarica z oblačili, zloženimi in urejenimi v skladu s »pravili službe«.** Fotografija: Franci Virant.

Vsak trenutek vsakdanjega življenja v vojašnicah JLA je bil med *obuko* zapolnjen s telesno vadbo, ponavljajočimi se postopki in nalogami, s katerimi naj bi mladi naborniki hitreje ponotranjili svet vojske. V prvih tednih vojaškega roka je bil njihov edini prosti čas, ko so čakali v vrsti za obrok ali šli v *kantino*. Kot so poudarili številni moji sogovorniki, je imelo to, da so se novopečeni vojaki ves čas z nečim ukvarjali, da so bili njihova telesa in misli zaposleni z nenehnimi ponavljajočimi se nalogami in da je bilo poskrbljeno za to, da niso nikoli ostali sami, tudi drug namen: preprečiti je bilo treba, da bi ti mladi moški »preveč razmišljali« in se predajali obupu in depresiji med drastičnim prehodom iz civilnega v vojaško življenje, ter onemogočiti konflikte, agresijo in provokacije. Mladi naborniki so se na to novo situacijo in radikalno drugačnost od tistega, česar so bili vajeni pred prihodom v vojašnico, odzivali različno, kar je bilo odvisno od njihovih psiholoških značilnosti, pa tudi od njihovih predhodnih življenjskih izkušenj. Pri spopadanju s temi različnimi odzivi se JLA ni zanašala le na intenzivne disciplinske rutine, temveč tudi na dinamiko med samimi vojaki, zaznamovano s skrbjo za tovariše, medsebojno pomočjo in podporo. Zdi se, da je imela pri tej dinamiki pomembno vlogo starostna razlika med naborniki, ki so bili vpoklicani ob dopolnjenem osemnajstem letu ali takoj po končani srednji šoli, ter na drugi strani tistimi, ki so vojaščino opravljali po končanem študiju. Želimir se spominja: »Vse je bilo organizirano tako, da se je ob morebitnih provokacijah vedno našel nekdo, ki se je odzval in jih nevtraliziral. Jaz sem bil na primer star sedemindvajset let in sem se do vseh, ki so bili mlajši od mene in so trpeli zaradi ločenosti od svojih družin, obnašal kot starejši brat. Sem pa zahteval, da me kličejo Tovariš Stari.« Podobno se Oto spominja, da se je poleg vseh izzivov, s katerimi se je soočal med intenzivnim urjenjem na začetku vojaškega roka, »nenadoma znašel še v položaju, ko sem moral za nekoga skrbeti.«

Mladi moški iz mest, ki so bili vajeni udobnega življenja in niso poznali strogega režima napornega fizičnega dela, so se soočali z drugačnimi izzivi kot nepismeni kmetje, Albanci ali Madžari, ki niso znali srbohrvaščine, ali kot mladi moški iz gastarbajterskih družin, ki so prišli na služenje v JLA iz Zahodne Evrope. Kljub razlikam med njimi so bili vsi novopečeni vojaki JLA v enakem položaju: vsi so »začenjali z ničle«, kot se je izrazil Oto. Naučiti so se morali istih protokolov, ponotranjiti rutino, se izuriti v različnih vojaških korakih in do popolnosti izpiliti postiljanje postelje. Cilj vseh teh ponavljajočih se nalog, ritualiziranih praks, fizično napornih vaj ter omejenih in performativnih komunikacijskih kodov je bila organizacija življenja v vojašnici ter zagotavljanje usklajenega in učinkovitega delovanja. Vojaška institucija je skozi takšne forme te dramatično raznolike moške orkestrirala in jih organizirala v obvladljivo celoto. A kot kaže Otova izjava, te rutine niso bile namenjene zgolj organizaciji: obenem so ustvarjale skupni okvir za vse te različne moške. Te ponavljajoče se, omejujoče forme torej niso samo organizirale in usklajevale, ampak so tudi konstituirale življenje znotraj vojašnic – zagotavljale so skupni jezik. Mladi vojaki so se med izvajanjem jasno predpisanih dejanj, nalog in vaj lahko pogovarjali in učili drug o drugem, skrbeli drug za drugega in si pomagali – navsezadnje v prvih dneh vojaščine tako ali tako ni bilo veliko časa za druge vrste interakcij.

HABITUACIJA

Z minevanjem dni in tednov je življenje v vojašnicah postalo nekoliko bolj sproščeno. Naborniki so po slovesni prisegi, s katero so tudi simbolično postali »pravi« vojaki JLA, lahko zaznali prve znake rahljanja strogega in intenzivnega dnevnega režima. Prisega je bila trenutek, ko so se prvič, odkar so oblekli uniforme JLA, srečali s svojimi sorodniki, sorojenci in dekleti, saj so bili na slovesnost povabljeni tudi družinski člani. Za vojake je ta sprostitev pomenila, da so lahko ob popoldnevih malo dlje ostali v kantini in da jim ob nedeljah ni bilo treba na postrojitev. Po prisegi so bili vojakom

dovoljeni občasni popoldanski izleti v mesta, v katerih so služili. Vsakdanje življenje je postalo nekoliko lažje in manj fizično naporno, kar ni bilo le posledica postopnega zmanjševanja intenzivnosti urjenja in usposabljanja, temveč tudi poznavanja in ponotranjenja postopkov, ki so jim bili izpostavljeni. Oto je ta proces internalizacije opisal takole: »Na vse to se navadiš in začneš delati, kar se od tebe pričakuje, ne da bi ti kdo sploh ukazal. Ponotranjiš in vse se ti zdi lažje.«

V prvih mesecih usposabljanja se vojaki JLA niso učili le vsakodnevnih opravil ter privajali svojih teles in duha na logiko vojaškega življenja. Naučili so se tudi znajti in si vsakdan prilagoditi tako, da so bili njihovi vojaški dnevi znosnejši. Naučili so se varovati svoja oblačila in čevlje pred krajo ali najti način, da pridejo do novega dela izgubljene ali ukradene opreme – dragoceno je bilo sklepanje prijateljstev z vojaki, odgovornimi za razdeljevanje opreme, ki so bila v takšnih situacijah v veliko pomoč. Na začetku so za zajtrk, kosilo ali večerjo jedli, kar so dobili, sčasoma pa je kakovost hrane postala neposredno odvisna od tega, kdo je bil odgovoren za kuhanje in razdeljevanje hrane v menzi. Vojaki, ki so bili odgovorni za hrano, so svojim prijateljem priskrbeli boljše porcije. Telefoniranje iz vojašnice je bilo v prvih dneh služenja vojaškega roka praktično nemogoče, sčasoma pa so številni našli način, kako poklicati starše, prijatelje ali dekle: ugotovili so, kje se nahajajo telefoni, kdaj ni v bližini častnikov in kako prebiti blokado, nastavljeno za vojaške telefone. Ta proces učenja je bil odvisen od poznavanja in dobrih odnosov s pravimi ljudmi v vojašnici. Za boljšo hrano, udobnejše čevlje ali telefonski klic je moral mladi vojak pogosto žrtvovati nekaj konzerv *mesnega doručka* ali steklenic piva.

V obdobju po prvih mesecih usposabljanja so bili vojaki običajno premeščeni v drugo vojašnico in drugo enoto, kjer so pridobljeno znanje uporabili v praksi. Dobili so bolj kompleksne naloge, ki so bile pogosto odvisne od njihovih osebnih sposobnosti in želja. Nekateri so postali desetniki in so bili odgovorni za tovariše v svoji enoti. Drugi, zlasti tisti bolj izobraženi, so postali zapisnikarji enote, pisali so dnevna poročila in zapisnike ter sestavljali urnike za čiščenje spalnic, hodnikov in stranišč, za izmene straže in za odhode v mesto, pa tudi za daljše izhode za odhod domov. Za te urnike je bil v svoji enoti odgovoren Oto, ki je zelo pazil, da so bile tako naloge in dolžnosti kot priložnosti za izlet v mesto ali odhod domov porazdeljene enakomerno in pravično.

Takšne odgovornosti so pomembno vplivale na odnose med vojaki – na njihova prijateljstva ter afektivno ekonomijo skrbi, solidarnosti in medsebojne pomoči. Prinašale so tudi privilegije in so bile izjemno pomembne za odnose znotraj vojašnice in vsakodnevno življenje vojakov. Kot mi je opisal Hariz: »Tisti, ki smo imeli pomembne vloge – tisti, ki smo delali v ambulanti, intendanti, tisti, ki so skrbeli za opremo, tisti, ki so delali v kuhinji, kurirji – smo delovali kot sindikat, ki bi mu lahko rekli kriminalen. Imeli smo nadzor. Skrbeli smo drug za drugega in se podpirali. Na primer, nikoli mi ni bilo treba čistiti čevljev – vsakih nekaj dni sem vzel nove.«

Na vzpostavljanje odnosov med vojaki je vplival tudi poseben časovni režim s prostimi popoldnevi in vikendi ter veliko nestrukturiranega časa, ki je zaznamoval drugi del vojaškega roka. Kot se spominja Oto: »To je bil čas, ko si se naučil početi nič.« Pomembno je bilo, da si bil videti zaposlen, sicer so častniki vojakom hitro naložili kakšno nalogo – košnjo trave, grabljenje listja ali čiščenje orožja. Vsakodnevni ritem je bil še naprej strukturiran s strogo načrtovanimi opravili – jutranjo higieno, telovadbo, dnevnimi obroki in ukazi – zmanjšali pa sta se pogostost in intenzivnost teh opravil, zato je vojakom ostajal čas, ki so ga lahko izkoristili po lastnih željah. Veliko je bilo igranja nogometa in šaha, šaljenja in druženja. Nekateri vojaki so ta čas izkoristili za pisanje pisem svojim dekletom, družini ali prijateljem. Vojska je tudi sama zagotavljala infrastrukturo za smiselno uporabo tega prostega časa. Spodbujala je kulturne dejavnosti, na primer igranje v orkestru ali izdelovanje stenskega časopisa: na za to določeni steni v skupnem prostoru so vojaki objavljali svoja besedila in umetniška dela, informacije o življenju v vojašnici ter izrezke člankov iz tiskanih časopisov, posvečenih pomembnim praznikom, osebnostim ali dogodkom iz jugoslovanske in svetovne politike. Vsaka vojašnica je imela svojo knjižnico in številni vojaki se spominjajo služenja v JLA kot časa, ko so brali več kot kadar koli prej. Knjižnica v titograjski vojašnici, kjer je služil Oto, je vsebovala knjige najrazličnejših avtorjev, od Dostojevskega do Karla Maya. Želimir se spominja, da je v knjižnici v vojašnici v Bjelovarju prebral nekaj čudovitih knjig: »Sredi jugoslovanske vojske sem na primer lahko bral spomine Guderiana in Rommela, nemških generalov iz druge svetovne vojne, ki jih je v srbohrvaščini izdala vojaška založba Vojno delo. Fenomenalne, zelo debele knjige.« Oto in njegovi tovariši so dobili tudi dovoljenje, da so lahko skladišče preuredili v kulturni klub. Na steno so obesili portret Iva Lole Ribarja in redno izdajali stenske časopise za svojo enoto. Na poligonu pri Osijeku, kjer je po *prekomandi* preživljal čas fotograf Franci Virant, so vojaki celo pripravili fotografsko razstavo v skupnem prostoru, ki so ga – v skladu s težnjami JLA k označevanju in klasificiranju – poimenovali »kantina in galerija«.

Kot kažejo fotografije iz tega obdobja (glej sliki 3.2 in 3.3), so koščki nenadzorovanega časa, nestrukturirani z dodeljenimi nalogami in dejavnostmi, dopuščali tudi manjše subverzije vojaškega reda in pravil.

Slika 3.2: **Zabava vojakov v prostem času.** Iz arhiva Svanibora Pettana.

Slika 3.3: **Vojaki se fotografirajo ob znaku, ki prepoveduje fotografiranje, Mali Lošinj, 1987.** Iz arhiva Nebojše Šerića Šobe in Dejana Dimitrijevića.

Franci je v objektiv ujel številne utrinke življenja onkraj stroge rutine in protokolov na Poligonu C pri Osijeku. Na eni izmed njegovih fotografij je »prizor s plaže« – skupina vojakov, ki na območju poligona uživajo v soncu pod senčnikom (slika 3.4). Na prvi pogled bi bili lahko ti moški, ki uživajo v sončnem poletnem dnevu, kjer koli, a vojak v ozadju, oborožen in v celoti oblečen v uniformo, ki je v tako ostrem nasprotju z njihovimi skoraj golimi telesi in sproščenimi pozami, priča o tem, da ne gre za »običajen« svet.

Slika 3.4: **Vojaki se sončijo v prostem času.** Fotografija: Franci Virant.

Življenje med vojaškim rokom je potekalo znotraj z bodečo žico obdanih ograj vojašnic JLA. Njegovo tkivo je bilo zaznamovano z omejenostjo in omejevanjem: sestavljeno je bilo iz ponavljajočih se rutin, ritualiziranih protokolov, ukazov, tehničnih oznak, kratic in natančno strukturiranih opravil. Tudi kadar so delovali zunaj teh strogo določenih struktur – kadar so ustvarjali in uporabljali svoj sleng, sodelovali pri nekoliko subverzivnih podvigih, praznovali novo leto in druge praznike, si organizirali svoj prosti čas in urejali prostore, kjer so preživljali te proste ure – so vojaki JLA lahko to počeli samo s temi istimi monotonimi, performativnimi formami, neločljivo povezanimi s stvarnostjo služenja vojaškega roka in ideologijo v njegovih temeljih. Pri tem so imeli na voljo isti omejeni inventar besed, odnosov, oznak in podob.

Vendar pa bi bilo napačno domnevati, da je bilo zaradi omejenih in monotonih form, ki so tvorile življenje v vojašnicah JLA, to življenje neavtentično ali brez smisla. Ponotranjenje ponavljajočih se nalog in rutin med služenjem vojaškega roka v JLA ni privedlo do desenzibilizacije in nezadovoljstva.[9] Vojaško življenje prav tako ni prispevalo k normalizaciji vojne in nasilja kot v primeru ameriške vojaške baze, ki jo opisuje Kenneth MacLeish. Kot piše, tam »spektakularno nasilje tujega bojišča in rutinizirano nasilje vojaškega aparata na različne, kompleksne načine hranita tako drug drugega kot vsakodnevna življenja vojakov in njihovih bližnjih. Ne gre le za nasilje ob soočenju s sovražnikom: kako to nasilje predvideva, sprejema, preprečuje ali zaostruje sama vojska, življenja, ki obkrožajo to nasilje, prerogativi, ki ga spodbujajo, in diskurzi, ki ga delajo razumljivega – vse to določa vsebino in formo življenja v vojni in z vojno« (MacLeish 2013, 12). Vsakdanje rutine služenja vojaškega roka v JLA so ustvarjale nekaj povsem drugega: pomembno so vplivale na to, da so se v ograjenem svetu vojašnic vzpostavili pogoji za nastanek čustev. Te forme – ponavljajoče se rutine, rigidni protokoli ter omejen repertoar besed, predmetov in podob – so delovale kot veliki izenačevalci, saj so ustvarjale strukture, mreže in pogoje, v katerih so zelo različni moški, zbrani v vojašnici in oblečeni v iste uniforme, lahko sodelovali, skupaj živeli in se smejali ter si pomagali, prijateljevali in skrbeli drug za drugega. Kot sem ugotavljala v prejšnjem poglavju, afektivni učinki delovanja teh form niso bili stranski učinek militarizacije jugoslovanskih moških, temveč nedvomno del strategije jugoslovanske vojaške institucije, ki je vložila ogromno truda, sredstev in infrastrukture, da bi združila mlade moške iz vseh delov države in vseh družbenih slojev ter jih izpostavila izkušnji radikalne različnosti in hkratne enakosti. V 4. in 5. poglavju raziskujem kompleksne in večplastne načine, na katere so se te forme – rutine, uniforme in rituali – srečevale s subjektivitetami mladih moških v uniformah JLA.

9 Za razumevanja habituacije, ki se razlikuje od behavioristične modela verig »dražljaj–odziv« gl. npr. Bourdieu 2005; Akrivou in Todorow Di San Giorgio 2014. O razmerju med navadami in afektom podrobneje razpravljam v osmem poglavju.

4 / Uniforma

Takoj, ko so mladi moški prvi dan služenja svojega vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi prestopili prag vojašnice, so bili podvrženi mehanizmom disciplin-iranja in brisanja razlik, ki so jih naredili vse enake – enako podrejene instituciji, v katero so pravkar vstopili, a tudi enake med seboj. Bolgarski politični filozof Ivan Hadžijski je že tik pred začetkom druge svetovne vojne natančno opisal ta mehanizem brisanja razlik v bolgarski vojski – veliko pred Ervingom Goffmanom, ki ga je poimenoval »mortifikacija« (gl. Goffman 1961, 14). V eseju o psihologiji vojaške discipline je Hadžijski poudaril, da je ena od temeljnih značilnosti vojaškega sistema napad na individualnost vsakega posameznika, katerega prvi korak je dosežen z »izbrisom posebnih telesnih značilnosti osebe; vojakom odvzamejo njihove nekdanje družbene in fizične svetove, zamenjajo njihova oblačila in jim ostrižejo lase« (Hadžijski 1970, 222, 226).

Podobno je bilo tudi v JLA, kjer so se mladi moški, ki so prišli v vojašnico iz vseh delov Jugoslavije, v vrsti postopkov, ki so zaznamovali prvi dan vojske, spremenili v vojake JLA. Prvi korak, ki se ga vsi še kako dobro spominjajo, je bilo striženje las. »To je bil zame en tak postopek, kjer te razčlovečijo,« se spominja eden od mojih sogovornikov. Ob koncu dneva je bil novi vojak oblečen v uniformo, v kateri je bil tako samemu sebi kot svojim novim znancem, ki jih je spoznal tistega dne, skorajda neprepoznaven. Kot je o svojem prvem dnevu v JLA zapisal nekdo na spletnem forumu: »Zvečer smo se ostrigli in oprhali ter dobili uniforme. Ko smo se oblekli, se s kratko postriženimi lasmi in v mornariških uniformah nismo mogli prepoznati. Čeprav smo imeli ves prvi dan časa, da se spoznamo, smo na koncu vsi preverjali: 'Si ti tisti iz Zagreba?' 'Si ti iz Beograda?'«

Fotografije vojakov za vojaške izkaznice in osebne mape so bile rezultat tega postopka, ki je mlade moške naredil enake in odtujene. Za mladeniče, ki so pravkar končali srednjo šolo in zapustili kaotični svet mladostništva ali pa so pred kratkim diplomirali na fakulteti, ni bilo vedno lahko vzpostaviti povezave med tem, kdo so, in temi sveže obritimi in kratko pristriženimi moškimi v uniformah, ki so gledali s fotografij majhnega formata na njihovih vojaških izkaznicah. Preskok iz ene resničnosti v drugo je večina vojakov JLA doživela kot dramatičen in radikalen, ne glede na to, kdo so bili v svojih »običajnih« življenjih. Eden od njih je na spletnem forumu zapisal: »Bilo je, kot da bi me nekdo ugrabil s Havajev in me dal v temen vodnjak.« Radosav Majdevac, umetnik in glasbenik iz Globoderja pri Kruševcu v osrednji Srbiji, se nikoli ni navadil na svoj novi jaz brez dolge brade, ki jo je gojil dolga leta pred vstopom v JLA. Bil je nadarjen nastopač, zato so ga pred novim letom 1984 »najeli«, da je v vrtcu za otroke častnikov nastopal kot Dedek Mraz. To so bili zanj najlepši trenutki vojaškega roka, ki ga je služil v Mariboru v letih 1983–84, saj je spet lahko imel brado.

Slika 4.1: **Vojaška izkaznica (vojna knjižica) glasbenika Antonija Pušića, bolj znanega kot Rambo Amadeus.**

Mladi moški so kolektivno življenje vojaškega roka živeli prav v tej drugačni, od sveta odmaknjeni resničnosti. Zaradi uniforme so bili vsi enaki in pogosto le malo podobni samim sebi, preden so vstopili v vojsko. Kot pravi Tom Smith, »se zdi, da [vojaška uniforma] predstavlja jasno in enoznačno pripoved, ki posameznika zasidra v specifično vojaško identiteto in nadomesti vse obstoječe civilne lastnosti« (Smith 2020, 107). Vendar pa ta odnos med vojaškimi in civilnimi subjektivitetami in svetovi za vojake JLA še zdaleč ni bil fiksen in enoznačen. Še več, dvoumnost tega odnosa je bila vgrajena v samo logiko delovanja institucije vojaškega roka: uniforma ter ponavljajoče se, standardizirane rutine, prakse in jezik so delovali kot izenačevalci za skrajno različne moške, zbrane v vojašnicah, obenem pa je vojska računala na razlike med njimi in izkoriščala to, kar so prinesli iz svojih civilnih življenj. V tem poglavju se osredotočam prav na to zapleteno dinamiko med enakostjo in različnostjo.

V MESTIH

Vojaki JLA so redno zapuščali vojašnice in, običajno skupinsko, odhajali v mesta, kjer so se vojašnice nahajale, na pijačo ob koncih tedna ali ko jih je kdo obiskal – starši, sorodniki, prijatelji ali dekleta. Ti kratki izleti v mesto so razkrivali dvoumnost odnosa med jazom iz preteklosti in jazom v vojaški uniformi. Na to dvoumnost ganljivo opozarja kratki film Karpa Aćimovića Godine *O ljubezenskih veščinah ali film s 14441 sličicami*.[1] Godina, slovenski filmski režiser in eden vidnejših predstavnikov jugoslovanskega črnega vala v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, je vojaški rok služil v začetku sedemdesetih let v Ajdovščini. Vodstvo jugoslovanske vojske je izvedelo za njegove režiserske sposobnosti, in po šestih mesecih pehotnega usposabljanja je bil premeščen v beograjski Zastava film, kjer je pomagal pri produkciji propagandnih filmov za vojsko.[2] Ko je v vojaškem časopisu *Front* (Fronta) prebral kratek članek o makedonskem mestu Štip, kjer sta bili velika tekstilna tovarna in vojašnica JLA, tako da je bilo v istem mestu na tisoče mladih žensk in na tisoče mladih vojakov na služenju vojaškega roka, a brez medsebojnih stikov, je prosil za dovoljenje, da bi sam posnel film, v katerem bi se poetično posvetil tej temi.[3] Čeprav je bil Godina že znan kot »težavni« režiser, ki je sodeloval z Želimirjem Žilnikom pri njegovem filmu *Zgodnja dela* in ki je tudi sam delal »subverzivne« filme, kot je *Zdravi ljudje za razvedrilo* (*Zdravi ljudi za razonodu*), so mu vojaške oblasti, ki so si vedno prizadevale prikazati pozitivne učinke prisotnosti JLA v jugoslovanskih mestih, projekt odobrile. To je bil prvi in zadnji film, ki ga je kot vojak JLA posnel za Zastava film. Film je bil prepovedan, Godini pa je grozila zaporna kazen.[4]

1 *O ljubezenskih veščinah ali film s 14441 sličicami (O ljubavnim veštinama ili film sa 14441 kvadratom)*, rež. Karpo Aćimović Godina (Jugoslavija, 1972).

2 Zastava film je bil ustanovljen leta 1948 v Beogradu kot oddelek za proizvodnjo filmov jugoslovanske vojske (Odeljenje za proizvodnju filmova Jugoslovenske armije u Beogradu). Njihova produkcija je obsegala (tudi) kratke izobraževalne filme in reportaže o življenju v jugoslovanski vojski, vendar ni bila omejena nanje. Zastava film je bil največji in najpomembnejši producent kratkih dokumentarnih in igranih filmov v socialistični Jugoslaviji. Po razpadu Jugoslavije je postala dokumentacijski in filmski center Vojske Srbije.

3 »Godina i 18 minuta: KORNET intervju sa Karpom Godinom«, *Kornet*, 16. december 2015, https://www.kornet.rs/2015/02/16/godina-i-18-minuta-kornet-intervju-sa-karpom-godinom.

4 Kljub ukazu predstavnikov JLA, da ga je treba uničiti, je bil film ohranjen in je na voljo na spletni strani https://www.youtube.com/watch?v=cZlm4UIpOPU.

Ko so predstavniki jugoslovanske vojske videli scenarij, so pričakovali film, ki bo poudaril pomen sobivanja in stikov med vojsko in »civilisti« in pozitiven vpliv prisotnosti JLA v Štipu, namesto tega pa so Godinove podobe govorile o ločenosti in osamljenosti v majhnem, odročnem mestu v socialistični Jugoslaviji, pri čemer je bila zvočna kulisa refren »Tisoč vojakov in tisoč žensk, otrok pa ni« (*Hiljadu vojnika na hiljadu žena, a dece nema*) novosadske skupine Laboratorija zvuka braće Vranešević (Laboratorij zvoka bratov Vranešević).

Film se začne z velikim skupinskim kadrom mladih žensk, zaposlenih v tekstilni tovarni. Ena od njih v makedonščini reče: »V naši tovarni je več kot 2.000 žensk, ki imajo zelo malo stikov z vojaki.« Druga nadaljuje: »Med nami, mestnimi dekleti in vojaki ni stikov, ker je to majhno mesto, pojavljajo so govorice in ne spodobi se govoriti z moškim v uniformi. Poleg tega so vojaki do deklet nesramni; ne vejo, kako se obnašati z dekletom. Niso vsi vojaki takšni, a večina je grobih in nesramnih.«

Te besede lepo povzemajo tisto, kar je gotovo občutil vsak jugoslovanski vojak v dragocenih trenutkih, ko je smel zapustiti vojašnico in uživati v trenutkih prostega časa v mestih, kjer je služil vojaški rok: da ga uniforma, ki jo je nosil, zaznamuje in ločuje od sveta zunaj vojašnice, zaradi česar je bil stik z ljudmi iz tega sveta težaven in pogosto nemogoč, vedno pa omejen. Mladi moški so se veselili časa, preživetega zunaj svojih vojašnic. Na teh izhodih so dobili svobodo, po kateri so hrepeneli v vojašnici, a mesta, po katerih so se sprehajali, so jim bila tuja in neznana, uniforma pa jim je onemogočala popoln vstop v »običajni« svet. Tam zunaj so bili vojaki zreducirani na uniformo, ki jih je delala vse enake (ter »grobe in nesramne«), in ujeti v liminalnem prostoru, ki ga je uniforma uokvirjala. Ta omejeni in liminalni prostor je zaobjemal vojašnico, a se je raztezal tudi onkraj njenih ograj.

»Mesto, ki ga nisem nikoli spoznal,« je nekdanji vojak JLA opisal istrsko obalno mesto Pulj, kjer je služil vojaški rok. Vojaki, oblečeni v uniforme in tako jasno ločeni od »navadnih« državljanov, so se držali skupaj, se sprehajali po mestu ali pili pijačo v restavracijah. Ali pa so si čas krajšali z obiskom lokalnega kina. Kraji, ki so jih obiskovali uniformirani vojaki, so bili običajno zaznamovani in so se jih »navadni« državljani izogibali. »Vidiš tistole potko?« me je nekoč vprašal znanec, ko sva se sprehajala po ljubljanskem Tivoliju. »Takrat, v osemdesetih letih, je bila rezervirana samo za vojake JLA. Ostali smo uporabljali drugo potko. Nikoli se nismo mešali z njimi.« Zgodovinar Darko Dukovski podobno piše o Pulju, kjer je bila jugoslovanska vojska močno prisotna: »Kino Istra je bil nekoliko izven središča mesta, v bližini Arene. Puli je pripadal manj kot kateri koli drug kino v mestu, saj so ga obiskovali predvsem vojaki, temu primerno pa je bil prilagojen tudi njegov repertoar« (Dukovski 2011, 249).

Slika 4.2: **Vojaka v Osijeku, 1981.** Fotografija: Franci Virant.

Slika 4.3: **Vojaka pred kinom Papuk v Osijeku, 1981.** Fotografija: Franci Virant.

Prostori, ki so jih naseljevali in kamor so zahajali vojaki – vojašnice, vadbeni poligoni, kinodvorane, restavracije – so bili pogosto vpeti v urbana omrežja jugoslovanskih mest, obenem pa so se nahajali stran od običajnih poti meščanov. Nekatera mesta, kot so Postojna, Pulj, makedonska Bitola ter Bileća v Bosni in Hercegovini, ki so gostila veliko vojašnic in vojakov, ki so v njih služili, so se ob dnevih, ko so imeli vojaki izhod iz vojašnic, njihovim prebivalkam in prebivalcem zdela tuja.[5] Neki Postojnčan mi je povedal, da tamkajšnji prebivalci ob nedeljah niso hodili ven, ker so vse restavracije zasedli vojaki in njihove družine, ki so prišle na obisk. »V teh dneh mesto ni bilo naše,« je dejal. Prebivalci Pulja so imeli zaradi množične prisotnosti vojske pogosto občutek, da jim mesto pripada le delno in občasno. To je veljalo zlasti ob sredah in ob koncih tedna, ko so vojaki dobili dovoljenje, da zapustijo vojašnice. Eden od njih se spominja: »Ko so prišli vojaki, smo se Puljčani počasi umaknili z javnih površin.«

Vendar pa takšne izjave ne kažejo na to, da so mlade vojake dojemali kot vsiljivce v lokalnem okolju. Zaradi splošnega naborništva je večina domačinov poznala koga, ki je služil, služi ali bo kmalu služil vojaški rok v JLA. To je vzbujalo empatijo in številne spodbudilo, da so vojakom v restavracijah in barih »častili« pijačo. Hkrati pa so na te uniformirane mladeniče gledali kot na nekaj, kar je zunaj njihovega »običajnega« sveta. Ta dvojni pogled lahko najbolje ponazorimo z dvema tipičnima podrobnostma iz mest, kjer je imela JLA svoje vojašnice: v kinodvoranah je bil pogosto ločen vhod z oznako »samo za otroke in vojake« (*samo za d(j)ecu i vojnike*). V Vipavi si ljudje še vedno pripovedujejo naslednjo šalo: ko je direktor mestnega kina poklical gospo na blagajni, da bi preveril, koliko ljudi si je prišlo ogledat film, mu je ta odgovorila: »Samo trije, ostali so vojaki.«

Sobivanje med vojsko in mesti je bilo kompleksno in pogosto težavno, vendar nikoli ni šlo za dva popolnoma ločena svetova. Najznačilnejši znak prisotnosti vojske v mestu je bila »domena« (cona), ozemlje, ki je bilo fizično ločeno od preostalega mesta in do katerega je bil dostop omejen. Na katastrskih zemljevidih je bila prisotnost vojske označena s praznimi območji, nedostopnimi in zunaj nadzora javnosti in civilistov (Stilinović idr. 2013).Vendar pa je bila vojska v mestu prisotna na različne načine, ki jih ni mogoče jasno prikazati na zemljevidu: v mestih so bili bloki, v katerih so živeli častniki JLA in njihove družine, ter druge stavbe, ki jih je uporabljala vojska. Vojaki so obiskovali mestne restavracije, plaže, sprehajališča, bare in kinodvorane ter se sprehajali po mestnih ulicah in trgih. Skupaj z domačini so peli v mešanih civilno-vojaških zborih in ob pomembnih državnih praznikih redno obiskovali lokalne osnovne šole. Nekateri prostori, ki so pripadali vojski, kot so vojaški kulturni domovi, so omogočali interakcije med prebivalci mesta in vojsko. Takšne stike so spodbujale tako vojaške kot civilne oblasti. V menzi puljske tekstilne tovarne Arena so bile vsako soboto zabave, ki so jih organizirali v sodelovanju z JLA in njenim orkestrom, »vsaj sto delavk iz Arene [pa] se je poročilo z lokalnimi vojaškimi častniki,« ki so prišli v mesto iz vse Jugoslavije (Bonfiglioli 2020, 48). Včasih sta se civilni in vojaški svet križala na precej presenetljive načine. Leta 1980 je na primer kultna puljska hard rock skupina Atomsko sklonišče posnela album v živo v vojaškem kulturnem domu, ker je imel ta najboljšo akustiko in pogoje za snemanje v mestu.

Občasno so vojaki dobili tudi priložnost, da so na kratko doživeli »običajno« mestno življenje oziroma njegove delčke, in o teh trenutkih pripovedujejo kot o še posebej pomembnih spominih na vojaščino: »V letih 1983 in 1984 sem služil v puljski vojašnici Katarina. Bila je na obali, tik ob vhodu v pristanišče. Bil sem na filmskem festivalu v Areni in si ogledal premierno filma *Variola Vera*.«[6] »Pel sem tudi v mešanem vojaško-civilnem zboru, s katerim smo nastopali po vsej Istri.« Še en vojak JLA, ki je služil v Pulju, se spominja: »Dvakrat sem bil na filmskem festivalu v Areni, kot ljubitelj nogometa pa sem hodil na tekme nogometnega kluba Istra. Kopanje je bilo prepovedano, a spomnim se plaže Verudela; tam sem bil le enkrat. Enkrat so nas častniki poslali v Areno, da bi postavili stole za filmski festival. Takrat nam je Ljubiša Samardžić kupil pivo.«

Nebojša Šerić Šoba, umetnik iz Sarajeva, je drugi del vojaškega roka odslužil v hrvaškem Sinju, večino časa pa je preživel v tamkajšnjem kulturnem domu JLA. Njegov najpomembnejši in nepozaben spomin na ta kraj je trenutek, ko je dobil nalogo organizirati koncert rock skupine Azra. Častniki, ki so mu dali to nalogo, niso imeli pojma, kaj je Azra, za Šobo pa je bila to izjemna priložnost, da v živo sliši eno najpomembnejših jugoslovanskih glasbenih skupin – priložnost, ki bi jo zelo cenil tudi v »običajnem« življenju.

Uniforma je mlade moške ločevala od množice prebivalcev in obiskovalcev mesta ter jim dajala nekatere prednosti, ki so izhajale iz visokega ideološkega vrednotenja vojske v Jugoslaviji, na primer cenejše vstopnice, ločen vhod v kinodvorane in brezplačno uporabo mestnega javnega prevoza.[7] Hkrati pa jih je izključevala iz nekaterih urbanih območij, omejevala in določala njihovo gibanje in dostop do nekaterih krajev ter jim na ta način onemogočala, da bi v celoti bili to, kar so. V nekatere prostore, zlasti takšne, namenjene zabavi mladih, kot so diskoteke, je bil uniformiranim vojakom

5 V večini teh mest je bila na zemljevidih zlahka opazna množična prisotnost vojske v mestnem prostoru. Za Bitolo in Skopje glej Stilinović idr. 2013.

6 *Variola Vera,* rež. Goran Marković (Jugoslavija, 1982).

7 Kot mi je povedal eden izmed mojih sogovornikov: »Po vsej Jugoslaviji so bili vojaki JLA oproščeni plačila vozovnic za javni prevoz, v Pulju pa ne, saj je bilo v tem mestu več vojakov kot civilistov.«

vstop prepovedan: »V Pulju sta bili diskoteki Piramida in Uljanik, vendar smo tja lahko šli le, če smo bili oblečeni kot civilisti. To je bilo med junijem in septembrom 1988; diskoteka Piramida je bila zelo priljubljena, vendar vojaki vanjo niso imeli dostopa.« V mestu Sinj, kjer je istega leta služil Šoba, sta bila le dva lokala, kamor so zahajali vojaki – »lokalna gostilna in picerija v lasti Albanca«.

Slika 4.4: **Vojaka v restavraciji v Osijeku, 1981.** Iz arhiva Francija Viranta.

Uniformirani mladeniči, ki so se v skupinah sprehajali po ljubljanskih promenadah ali po puljskem korzu, skupaj sedeli v restavracijah v mestih po vsej Jugoslaviji in gledali filme v lokalnih kinematografih, so bili zbrani z vseh koncev države. Pod uniformami so se skrivali moški z različnimi izkušnjami, znanji, glasbenim in knjižnim okusom, moški, ki so prihajali iz zelo različnih svetov. Toda uniforma je te svetove in mlade moške, ki so jim pripadali, naredila nevidne; v mestih, kjer so služili, so bili izpostavljeni pogledom mimoidočih, ki so v njih videli le vojake, vse enake. V mestu niso mogli biti anonimni, niso mogli početi stvari, ki bi jih, če ne bi bili v uniformi. Če so vojaški rok služili v obalnih mestih, se niso smeli kopati (plavanje je bilo vojakom prepovedano, razen če je bilo organizirano) in niso smeli hoditi na koncerte priljubljenih glasbenih skupin ali na druge zanje pomembne dogodke. Eden izmed nekdanjih vojakov se spominja: »Eden mojih prvih spominov na vojsko v Pulju je bila smrt pevca skupine Atomsko sklonište Sergia Blažića. Prosil sem za dovoljenje, da bi šel na pogreb, a so me grobo zavrnili. Zaradi tega sem bil zelo žalosten in prizadet.«

Mladeniči, ki so služili v JLA, so uniformo pogosto občutili kot težak oklep, ki jim je preprečeval, da bi bili to, kar so, in s tem povzročal frustracije. Ni je bilo mogoče sneti, saj so civilna oblačila naborniki po pošti poslali domov takoj, ko so se ti preoblekli v uniformo, pri čemer je stroške pošiljanja krila vojska. Toda uniforma je prinašala tudi določeno svobodo. »Domačini vojakov niso marali, ker so veliko pili, nato pa so postali vsiljivi, z vsem, kar prinaša kombinacija alkohola in nostalgije,« se spominja eden od njih. V liminalnem času in prostoru služenja vojaškega roka so si vojaki lahko privoščili vedenje, ki bi bilo sicer neprimerno: gledali so mimoidoče mlade ženske, jim žvižgali in jih nespodobno komentirali. Dekle, zaposleno v tekstilni tovarni, v filmu Karpa Godine takšno vedenje vojakov navaja kot glavni razlog za to, da se ženske niso »mešale« z vojaki.

Z uniformo, ki so jo morali nositi med izhodi iz svojih vojašnic, so vojaki postali predstavniki jugoslovanske vojske. To je bilo po besedah vojaških oblasti razlog za ponos, a je obenem terjalo odgovornost. V televizijski seriji *Ko sem bil vojak* neki častnik novopečenim nabornikom že prvi dan njihovega vojaškega roka pove, da je priporočljivo, da ob obisku mesta ne pijejo alkohola, saj »civilisti, ki vas vidijo v mestu, ne vidijo na primer Vukotića, ampak vojaka JLA.«[8] Proti koncu Jugoslavije, ko so se začeli po državi dogajati različni nasilni konflikti, so številni izmed teh mladih moških še bolj neposredno in dobesedno boleče občutili posledice tega enotnega, nerazlikujočega pogleda, ki so mu bili izpostavljeni zaradi uniforme JLA. Jure Gombač, Slovenec, ki je vojaški rok služil leta 1991 v Splitu, sredi napetosti med JLA in lokalnim hrvaškim prebivalstvom, mi je povedal, da so domačini redno napadali uniformirane vojake, ko so ti šli v mesto, zaradi uniforme, ki so jo nosili: »Nič niso spraševali in vseeno jim je bilo, ali si Hrvat, Slovenec, Bosanec ali Srb – pretepli so te zaradi uniforme.« Po drugi strani pa je lahko uniforma v tistih napetih časih tik pred katastrofo zaradi svoje zmožnosti brisanja razlik nudila tudi zavetje, varnost in prepotrebno anonimnost. V naseljih v Srbiji, katerih prebivalci so bili konec osemdesetih let prejšnjega stoletja večinoma sovražno nastrojeni do Albancev, so se ti v uniformah JLA počutili varneje. Uniforma ni le prikrivala razlik, ampak je imela tudi zaščitno moč, ki je izhajala iz še vedno prisotne avtoritete vojaške institucije. Elmaz se spominja, kako je nekoč sedel v vaški gostilni z nekim častnikom, neki lokalni moški pa ga je takoj, ko je ugotovil, da je Albanec, začel izzivati in žaliti. Lastnik bara je poklical policijo, ki je takoj prišla in aretirala domačina, Elmazu pa se je prišel opravičit celo predsednik krajevne skupnosti.

8 *Ko sem bil vojak* (*Kad sam bio vojnik*), rež. Stjepan Zaninović, TV Beograd/Zastava film, 1969–1970. Citat iz prve epizode, »Dobro nam došli«.

V VOJAŠNICAH

V realnosti, v kateri so se znašli, ko so vstopili skozi vrata vojašnice, izpostavljeni disciplinskim mehanizmom vojaške institucije in podvrženi avtoriteti častnikov, je bil glavni cilj mladih nabornikov, da se prebijejo skozi vojaški rok, da jim čas teče čim bolj gladko in s čim manj napora, težav in trpljenja. Tukaj je razlike brišoča moč uniforme delovala v njihov prid, saj je bilo dobro biti samo eden izmed mnogih, neopazen, ne izstopati, se ne izpostavljati in ne vzbujati pozornosti. Mario, vojak iz Istre, je sredi sedemdesetih let služil v vojvodinskem mestu Senta. 24. oktobra 1974 je poslal pismo v Pulj, kjer sem ga po več kot štiridesetih letih našla skritega med starimi razglednicami na sobotnem bolšjem sejmu. Mario je pisal starejšemu tovarišu, prijatelju in soimenjaku Mariu, v pismu pa je poudaril pomen neizstopanja kot ene ključnih strategij za čim bolj gladko odsluženje vojaškega roka:

> Danes smo se vrnili v vojašnico s 54-kilometrskega pohoda in vojaških vaj. Spali smo v šotorih in vsak dan je deževalo, tako da smo bili dvanajst dni mokri od glave do pet, a na srečo je to zdaj za mano. Ko smo vadili streljanje, sem pazil, da nisem izstopal niti kot najboljši niti kot najslabši strelec, ampak da sem bil v sredini. To je najboljša strategija, saj te nihče ne opazi in se zlahka premakneš drugam. Skoraj sem naredil napako: v prvem krogu streljanja sem bil zelo dober, zato sem moral v drugem krogu namerno zgrešiti tarčo. V trenutku, ko oficir ni bil pozoren, sem v zrak izstrelil dve krogli, zato sem se na seznamu najboljših strelcev pomaknil navzdol. To je bilo veliko bolje.

Želimir Žilnik, ki je bil ob začetku svojega vojaškega roka v Bjelovarju leta 1969 že znan po svojih kritičnih filmih, je ubral enako strategijo za čim manjše vzbujanje pozornosti: »Jaz sem se – seveda – trudil držati povsem ob strani in ne izstopati v ničemer, kar sem počel. Začel sem s to *obuko*, ki je kot nekakšen džoging – veliko teka, marširanja in tekanja naokrog,« se spominja.

Uniforma in ritualizirane rutine vsakdanjega življenja v vojski so zabrisovale individualne značilnosti in zmanjševale razlike med vojaki JLA. To je bilo koristno za vse vpletene. Vojaki so se tako lažje izognili izpostavljenosti represivnemu delovanju vojaške institucije, na drugi strani pa je vojska lahko oblikovala kolektiv, ki je lahko deloval usklajeno pri izpolnjevanju vojaških nalog. Toda razlike, skrite pod uniformo JLA, nikakor niso izginile in so bile prav tako pomembne in koristne za vse vpletene.

JLA kot institucija ni bila slepa za »prtljago«, ki so jo mladi moški prinesli s seboj v vojsko. Različni profili ter ravni in vrste znanja teh mož so bili bistveni za operativno zmogljivost vojašnic, ki so bile v veliki meri samozadostne, saj so večino dolžnosti in nalog – od čiščenja, kuhanja, pomivanja posode in pranja oblačil do gradnje in vzdrževanja – opravljali vojaki sami. Zato so vojaki, izobraženi za peke, kuharje, mizarje, zidarje, voznike ali zdravstvene tehnike in zdravnike pogosto opravili skrajšano osnovno usposabljanje in bili nato hitro razporejeni v enote za opravljanje nalog, ki so bile ključnega pomena za vsakodnevno življenje v vojašnicah. Raznolike veščine, ki so jih vojaki prinesli s seboj v vojsko, so prispevale tudi k sinkretičnemu značaju JLA, ki je odražal tradicijo partizanskega gibanja med drugo svetovno vojno in je bil skladen z vrednotami samorealizacije, ki so bile vgrajene v temelj jugoslovanskega projekta socialistične modernizacije. Po končanem usposabljanju so imeli številni umetniki in kulturni delavci možnost nadaljevati tisto, kar so znali in radi počeli, preden so oblekli vojaško uniformo. Zadolženi so bili tudi za kulturne dejavnosti v vojašnici. Novinarji in tisti s pisateljskim talentom so pripravljali stenski časopis svoje enote. Glasbeniki in tisti, ki so radi peli, so se pridružili orkestrom in pevskim zborom. Vojaki-umetniki so lahko nadaljevali svoje delo in sodelovali na razstavah.

V obdobju med letoma 1966 in 1986 so v galeriji kulturnega doma JLA v Beogradu organizirali vsakoletne razstave z naslovom »Vojaki – likovni umetniki«. V več razstavnih katalogih so se kot nekakšen slogan razstav ponavljale naslednje vrstice: »Nič več livar, sejalec, študent – odkar je vojak. Toda, če je umetnik, ostane umetnik tudi tedaj, ko postane vojak« (Radišić 1973). Te vrstice kažejo na zanimanje vojaške institucije za svoje vojake ter razkrivajo dinamiko med njihovim civilnim in uniformiranim jazom. V katalogu razstave iz leta 1967 se je pojavila naslednja različica tega slogana: »Bili so artileristi, signalisti, pešaki, inženirji, radijski operaterji. A ostali so umetniki.« Vojaki, ki so diplomirali na umetniških akademijah po vsej državi – slikarji, kiparji, grafični oblikovalci – pa tudi nekateri amaterski umetniki so se po končanem osnovnem usposabljanju lahko »vrnili k delu, ki so ga opustili, ko so si nadeli uniformo« (Vojnici – likovni umetnici 1966).[9] Vojska je umetnikom zagotovila vse potrebščine za njihovo delo, njihova glavna naloga pa je bila »ustvarjati umetniška dela, ki obravnavajo življenje v vojski« (Vojnici – likovni umetnici 1974), in »poskrbeti za umetniška pričevanja o vojakih in njihovih vojaških dneh« (Vojnici – likovni umetnici 1966).[10] Reprodukcije slik in grafik ter fotografije skulptur, objavljene v tej seriji

9 O sodelovanju vojakov pri razstavi *Vojnici – likovni umetnici* gl. Knežević in Mijatović ur. 2017, 24. Do polovice šestdesetih let so se lahko vojaki umetniško udejstvovali v svojem prostem času, pozneje pa je to postalo sestavni del njihovih dolžnosti.

10 V katalogu razstave iz leta 1968 je bilo poudarjeno, da bi lahko repertoar razširili tudi na vojno in narodnoosvobodilni boj (Knežević in Mijatović ur. 2017, 24).

katalogov – nekatere realistične, skoraj naivne, druge abstraktne in modernistične – prikazujejo različne vidike vojaškega vsakdana v JLA, hkrati pa odražajo tudi pomembne dogodke v »zunanjem svetu«. Slike prikazujejo vojaka v mornariški uniformi, ki bere knjigo; vojaka, ki piše pismo; vojaka, ki pomaga ranjencem po katastrofalnem potresu v Skopju leta 1963; skupinski portret treh vojakov v uniformah, podnaslovljen *Drugovi* oz. »Tovariši« (slika 4.5); slika vojakov, ki sedijo za mizami restavracije v mestu; skulptura vojaka; skulptura para (ženske in moškega v mornariški uniformi), ki se objemata; slika vojaka in njegovih staršev, ki sta ga prišla obiskat; grafika, ki prikazuje vojaški orkester; slike vojakov iz različnih vojaških rodov med usposabljanjem. Nekatera umetniška dela prikazujejo tudi partizanski boj in vrednote antifašizma, pa tudi svetovne dogodke: v katalogu razstave iz leta 1969 večina del obravnava vojno v Vietnamu.

Slika 4.5:
Danijel Butala, *Drugovi* (Tovariši), 1968.
Povzeto po Vojnici – likovni umetnici 1968, razstavni katalog.

V besedilu na začetku kataloga iz leta 1966 piše, da bi nam morala razstavljena umetniška dela »pomagati, da bolje in bolj človeško razumemo mladega človeka v uniformi« (Vojnici – likovni umetnici 1966), s čimer avtor prepoznava, da uniforma briše individualne značilnosti. Uvodna besedila katalogov velikokrat omenjajo zanimanje za to, kdo so bili mladi moški v uniformah. V enem od njih piše, da je jugoslovanska vojska s tem, ko je vojakom ponudila možnost, da med služenjem vojaškega roka delujejo kot umetniki, »potrdila svojo odprtost do človeške osebnosti in njene ustvarjalnosti« (Vojnici – likovni umetnici 1968). V katalogu iz leta 1972 je to zanimanje izraženo s precej poetično vinjeto: »Vojak – človek in mladost … Človek, neomejen z barvo svojih enoličnih oblačil. Mladost, neomejena z zidovi vojašnice in stražarjem na vhodu. Vojak – prepletena in neomejena človeškost mladih let. Prihaja v novo okolje in s sabo prinaša svoje navade, znanje, navdušenje in spomine – vse, kar se lahko umesti v mlado srce« (Vojnici – likovni umetnici 1972).

Svoje mesto v vojašnicah JLA so našli tudi drugi umetniki. Radosav Majdevac je igral v vojaškem orkestru. Franci Virant je v Osijeku še naprej fotografiral kot »četni fotograf«, slovenski umetnik Dušan Mandić pa je bil v Nišu, kjer je služil vojaški rok v letih 1981–1982, »garnizijski slikar«. Dušanu in Franciju so dovolili, da sta odšla domov po opremo, ki sta jo potrebovala za svoje delo. Franci je lahko na Poligonu C pri Osijeku, kjer je preživel večino svojega vojaškega roka, naredil temnico za razvijanje svojih fotografij. V domu vojske v Osijeku je imel celo razstavo svojih del iz obdobja pred vojaščino.

Najrazličnejša znanja, spretnosti in veščine, ki so jih mladi jugoslovanski moški prinesli s sabo v vojašnice, so imeli za njihovimi ograjami svojo vrednost in so predstavljali dragocen socialni kapital. Hariz Halilović je delal v ambulanti vojašnice v Senti, ker je končal medicinsko šolo. Karpu Aćimoviću Godini in Želimirju Žilniku so omogočili, da sta med vojaškim rokom snemala filme. Želimir se spominja, da ga je po precej dolgem urjenju v tankovski enoti poklical namestnik poveljnika brigade in ga vprašal, ali bi posnel film o vlogi vojske v zgodovini Bjelovarja. Odgovoril mu je, da bi to lahko naredil, a da potrebuje scenarij. Namestniku poveljnika je razložil, kako naj ga ustvari: »Samo zaprite oči in si predstavljajte, kaj bi radi videli v tem filmu.« Imela sta dva osemurna sestanka, na katerih je poveljnik narekoval prizore enega za drugim, Želimir pa si jih je zapisoval. Ko je bil scenarij napisan, je Želimir zahteval, da mu dodelijo šest vojakov, ki bi mu pomagali, saj je snemanje filma skupinsko delo. Častnik je njegovo prošnjo najprej zavrnil, že naslednji dan pa je določil šest vojakov, pri čemer je bil vsak pripadnik drugega jugoslovanskega naroda. Želimir je dobil tudi opremo, ki jo je zahteval, in je naslednja dva meseca delal na filmu. Ko ga je dokončal,

je kot avtorje podpisal svoje častnike, svojo vlogo in vlogo svojih vojaških tovarišev pa je v špici opisal kot »tehnično podporo«. Častniki so bili s končnim izdelkom zelo zadovoljni in so ponosno čestitali drug drugemu. Namestnik poveljnika mu je ukazal: »Vojak Žilnik, jutri ob osmih zjutraj se zglasi v moji pisarni!« Želimirja je skrbelo, da je nezadovoljen z nekaterimi vidiki filma in bo zahteval spremembe, vendar je bilo prav nasprotno. »Žilnik, civilisti lažejo,« je dejal namestnik poveljnika in z mize potegnil debel dosje. »Vse to so laži. V teh dokumentih piše, da si sovražnik naroda, provokator in tako naprej. Toda mi vidimo, da si vesten vojak. Kaj želiš za nagrado?« »Tovariš polkovnik,« je odgovoril Želimir, »rad bi šel domov.« Po kratkem premoru je namestnik poveljnika s strogim glasom izrekel naslednji ukaz: »Vojak Žilnik! *Mirno*! Naročam ti, da moraš jutri ob osmih zjutraj zapustiti vojašnico!«

Slika 4.6: **Franci Virant, vojak in fotograf, 1981.** Iz arhiva Francija Viranta.

Vojaki so status in položaj, ki so ga pridobili v hierarhiji znotraj enote, pogosto izkoristili za doseganje lastnih ciljev in za lastne namene. Zaradi snemanja dokumentarnega filma o Bjelovarju je lahko Želimir večkrat odpotoval v Zagreb na montiranje filma, kjer se je lahko družil s svojimi kolegi in prijatelji iz filmskega sveta. Slovenski filozof Slavoj Žižek je vojaški rok služil v sedemdesetih letih v Karlovcu. Določen je bil za knjižničarja, obenem pa je moral druge vojake poučevati o politiki. Med učnimi urami je predvajal številne hollywoodske filme, kar je svojim častnikom utemeljeval kot najboljši način za razkrivanje »golega bistva ameriškega kapitalizma«.[11] Etnomuzikolog Svanibor Pettan je bil v vojašnici v kosovskem Prizrenu, kjer je služil, zadolžen za kulturne dejavnosti. To mu je omogočalo, da je redno opravljal terensko delo med Romi ter celo uporabljal vojaško opremo za snemanje romske glasbe. Dušan Mandić je bil po opravljeni *obuki* v enoti za komunikacije in telefonijo v Nišu imenovan za vodjo vojaškega kulturnega kluba. Tako je imel veliko časa za branje, pisanje in ustvarjanje umetniških del, ki so bila pozneje vključena v njegovo razstavo *Vojak D.M. Die Welt ist Schön*.

JLA je s tem, ko je dovoljevala, podpirala ali vsaj dopuščala takšne dejavnosti, mladim moškim v uniformah omogočala, da so se približali svojim neuniformiranim jazom, tudi če je to zahtevalo subtilno spodkopavanje strogega vojaškega reda. Bili so pa tudi moški, ki nikakor niso bili pripravljeni sprejeti uniformirane realnosti, ki jim jo je vsiljevala vojska. Borut Telban, diplomirani farmacevt in bodoči antropolog iz Ljubljane, se nikoli ni poskušal sprijazniti ali najti smisla v svoji prisilni prisotnosti v vojašnici na beograjskem Topčideru. Po lastnih besedah je med vojaškim rokom ves čas pogledoval čez ograjo, ki je obdajala vojašnico. Kadar koli se mu je ponudila priložnost, je obiskoval gledališče, koncerte in filme. Večkrat je pobegnil domov v Ljubljano. Poudarja, da v izkušnji služenja vojaškega roka ni bilo ničesar dragocenega ali nepozabnega in ničesar, kar bi mu pozneje koristilo v življenju. Zoran Predin, vodja skupine Lačni Franz in avtor priljubljene pesmi o vojakinji Lidiji, o kateri sem pisala v drugem poglavju, je v začetku osemdesetih let služil v Zagrebu. Po treh mesecih *obuke* se je začel dolgočasiti, zato se je odločil, da bo naredil vse za to, da ga odpustijo iz vojske. Nazadnje mu je to uspelo, tako da se je delal, da ima težave z vidom in psihološke motnje, ter ponaredil zdravniško poročilo. Več tednov je preživel doma v Sloveniji, medtem ko so bili njegovi častniki prepričani, da je hospitaliziran v Zagrebu. Zoran je bil z diagnozo *psychoneurosis nuclearis* »nečastno odpuščen iz JLA«, vendar je bil, kot pravi sam,

11 Urša Matos, »Biografija (kdo je kdaj): Slavoj Žižek«, *Mladina*, 24. oktober 2004, https://www.mladina.si/96679/nar-kdo_je_kdaj--ursa_matos.

»nepopisno vesel, ker sem usodi ukradel sedem mesecev življenja«.[12] Leta 1983 v Mariboru je bil eden izmed Radosavovih vojaških tovarišev podobno odločen, da bo odpuščen iz vojske, tako da se bo »delal norega«. Od prvega dne naprej je vsak večer splezal na drevo in ni hotel priti nazaj dol. Na koncu je »zmagal« in je bil poslan domov.

V nasprotju z Borutom, Zoranom in drugimi, ki so veliko tvegali, da bi bili tako ali drugače odpuščeni iz vojske ali pa sploh ne bi bili vpoklicani vanjo, ter tistimi, ki so sicer morali obleči uniformo, a se niso nikoli zares prepustili realnosti življenja v vojašnici, je večina vojakov JLA vložila veliko časa, energije in čustev v to, da bi bilo njihovo življenje v zaprtih prostorih vojašnic, njihov odnos do drugih moških ter razmerje med tem, kdo so bili in kdo so postali po vstopu v vojašnico, sprejemljivi in smiselni. Posledica teh prizadevanj so bile vezi, spomini in čustva, ki se sramežljivo razkrivajo tako v obdobju po služenju vojaškega roka kot po prelomu, ki ga je prinesel nasilni razpad države, ki naj bi jo ta ista vojska varovala.

Življenje v uniformi, polno ponavljajočih se, fizično napornih in ne vedno smiselnih rutin in ritualiziranih praks, se je mladim moškim pogosto zdelo nadrealistično. Ta občutek nadrealnosti se je še okrepil, ko so v trdno strukturo vsakdanje realnosti vojaščine nepričakovano vdrli fragmenti »običajnega« življenja, nezdružljivi z njo, na primer zvok Albinonijevega *Adagia* med jutranjo telovadbo ali knjige Dostojevskega in biografije nemških generalov iz druge svetovne vojne, najdene v vojaških knjižnicah. Ta občutek nadrealnosti je bil tudi posledica nezmožnosti vzpostavitve povezave med jazom v uniformi in življenjem, ki so ga naborniki živeli pred služenjem vojaškega roka, ter težav, s katerimi so se soočali, ko so poskušali priklicati realnost, ki so jo pustili za sabo. Nebojša Šerić Šoba opisuje odtujenost, ki je bila posledica teh nezmožnosti in težav: »Nekoč me je v Mali Lošinj prišla obiskat mama iz Sarajeva in mi prinesla burek in sirnico. Ob pogledu na to hrano sem se zavedel, kako zelo sem se v vojski oddaljil od samega sebe – od tega, kar sem nekoč bil, kaj sem jedel, kako sem se oblačil. Na to me je spomnilo pecivo iz mojega rojstnega kraja.«

Čeprav bi ta citat lahko nakazoval, da je služenje vojaškega roka povzročalo razdvojenost jaza ter obstoj dveh različnih in skorajda nepovezanih subjektivitet, uniformirane in »nekdanje«, iz obsežne literature o performativnosti in oblikovanju subjekta vemo, da subjekt ne stoji pred ritualizirano izkušnjo in da ni v celoti izoblikovan vnaprej, temveč se konstituira na nove in ne vedno predvidljive

12 Zoran Predin, »Dvojni vid in sveža voda v prahu«, *Dnevnik*, 10. september 2016.

načine (Bell 1992, 217; Butler 1990; Yurchak 2006). Poleg tega močan občutek odtujenosti, ki so ga doživljali med vojaščino, Šobe in drugih vojakov ni privedel do tega, da bi tema dvema jazoma in realnostima, ki jih zasedata, pripisovali kategorije avtentičnosti oz. resničnosti na eni strani ter lažnosti oz. nepristnosti na drugi. Ritualizirane, standardizirane, performativne prakse, ki so sestavljale vojaško življenje, niso zmanjševale njegove resničnosti in avtentičnosti. Uniforma ni delovala kot maska, ki bi pogojevala polarizacijo med osebnim in družbenim jazom mladih moških, med tem, kar so počeli, in tem, v kar so verjeli (Wedeen 1999; Yurchak 2006, 17). Življenje v uniformi *je bilo* življenje; čeprav v monotonih, ponavljajočih se, ritualiziranih oblikah, je to življenje trajalo leto dni ali več, bilo je resnično in polno, porajalo je pomembne družbene vezi, čustva in vse, iz česar je sestavljeno življenje.

Serija portretov mladih vojakov, ki jih je Franci Virant posnel med dolgimi popoldnevi na Poligonu C, razkriva to zapleteno razmerje med uniformiranim življenjem v JLA in subjektivitetami vojakov (gl. slike 4.7, 4.8 in 4.9). Na teh fotografijah so vojaki brez delov uniforme ali v celoti brez nje, s čimer kršijo vojaške postopke in protokole, ki so krojili vsakodnevno življenje v vojašnici. Fotografije so bile posnete na željo mladeničev in nam razkrivajo, kako so si želeli biti videni. Z njimi so vojaki želeli izraziti, kdo v resnici so pod uniformo, ki so jo običajno nosili. Vendar pa te želje po prikazu samega sebe, neomejenega z uniformo, ni bilo mogoče v celoti izpolniti, saj so fotografije še vedno nastajale v ograjenem prostoru vojašnice, s čimer branje časopisov, počivanje in pitje kave neizogibno dobijo določen pridih insceniranosti in se zdijo nekoliko nenormalni v svoji normalnosti ter neobičajni v svoji običajnosti. Po drugi strani pa zaradi teh značilnosti želje vojakov ne ostajajo povsem neizpolnjene: objektiv jih prikazuje kot vesele, igrive, resne ali urejene, s čimer razkriva to, kako si želijo, da bi jih videli, pa tudi tisto, kar vidijo in prepoznajo njihovi vojaški tovariši, tudi takrat, ko so vsi v popolnih uniformah. Implicitna insceniranost teh fotografij nam ne preprečuje, da bi ljudi na njih prepoznali kot takšne, kakršni so; prav tako ne uniforma, ki je pravzaprav omogočala takšno prepoznavanje, saj je skupaj z ritualiziranimi, ponavljajočimi se in standardiziranimi formami, ki so sestavljale vojaški vsakdan, brisala razlike med moškimi, ki so jo nosili.

Slike 4.7, 4.8 in 4.9:
Vojaki JLA, Osijek, 1981.
Fotografije: Franci Virant.

Uniformo z vidika forme običajno razumemo kot nasprotje različnosti. Vendar pa življenje v vojašnicah JLA, opisano v tem poglavju, nakazuje, da gre v odnosu med obojim prej za zapleteno dialektiko in vzajemno konstituiranje kot pa za izključevanje. François Jullien opozarja, da uniform(ira)nega ne gre zamenjevati z univerzalnim; gre za produkcijo forme, in ne logike ali vsebine. Jullien še poudarja, da gre pri standardizaciji, najbolj pozitivni obliki uniformnega, za funkcionalnost (Jullien 2014, 10–11). V primeru jugoslovanske vojske je uniformizacija moških in življenjskih vzorcev dejansko imela vlogo standardizacije: omogočala je učinkovito delovanje institucije, ki je združevala družbeno, jezikovno in kulturno raznolike moške iz vseh delov države. Hkrati pa je bila na zelo pomemben način tesno povezana z univerzalnim. Prav uniforma ter njena sposobnost izenačevanja in brisanja razlik sta omogočili, da so medsebojno prepoznavanje, solidarnost, prijateljstvo in naklonjenost sledili univerzalni, etični logiki, po kateri je bilo pomembno biti *dober človek* in biti prepoznan kot tak. Zaradi te možnosti prepoznati drugega in biti prepoznan kot (dober) človek, ki jo je omogočala uniforma, ne glede na to, kako močne občutke odtujenosti je obenem povzročala, je to začasno uniformirano življenje za nekdanje Jugoslovane zelo pomembno z vidika tega, kdo so in kako gledajo nazaj, na čas služenja v Jugoslovanski ljudski armadi.[13] Procesi, ki so pripeljali do jugoslovanske tragedije, so izbrisali možnosti za identifikacijo onkraj etničnih kategorij. Kljub temu je v postjugoslovanskem obdobju glavna vloga omejenih form, ki so sestavljale vojaški rok v JLA, subtilno opominjanje na možnost reda, vzpostavljenega na univerzalnih, etičnih temeljih, in na prihodnost, ki jo je takšen red obetal.

13 Čeprav se občutki ponižanja in samoponiževanja običajno povezujejo z mortifikacijo in uniformiranjem v okviru obveznega služenja vojaškega roka, ta v pripovedih nekdanjih vojakov JLA nista bila ključna za občutek odtujenosti. Sociolog Nicos Mouzelis v drugačnem kontekstu na podlagi lastnih izkušenj s služenjem vojaškega roka v Grčiji podvomi v univerzalnost mortifikacije in poudari, da v kontekstu grške vojske »procesi mortifikacije niso niti zaznavani niti doživljani kot samoponižujoči« (Mouzelis 1971, 116).

5 / Ritual

Izkušnja služenja vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi ima veliko skupnega z ritualizacijo, razumljeno kot »interakcijo družbenega telesa s strukturiranim in strukturirajočim okoljem« (Bell 1992, 209).[1] Vojaški rok – enoletno obdobje, preživeto stran od običajnega, normalnega življenja, ki je bilo hkrati potrebno za ohranjanje normalnega in običajnega družbenega reda – je deloval in je bil tudi splošno razumljen kot nekakšen obred prehoda, s katerim so fantje vstopili v svet odraslih in postali družinski moški, pri čemer se je socialistična državna ideologija prepletala s tradicionalnimi, družinskimi in patriarhalnimi vrednotami. Spremljale so ga številne prakse, ki so bile same po sebi obrednega značaja: praznovanja odhodov v vojsko, predvajanje pesmi na lokalnih radijskih postajah po naročilu staršev in starih staršev, fotografiranje v lokalnem fotografskem studiu in pošiljanje fotografij v uniformi JLA družinskim članom, prijateljem in sorodnikom. Mladi moški so sodelovali pri teh obredih, ne da bi se nujno v celoti zavedali njihovega pomena in ne da bi jih v celoti ponotranjili skupaj z njihovimi sporočili. Kot pravi MacDougall, ki se pri tem opira na Bourdieuja: to, kar so vojaki počeli s sodelovanjem pri ritualiziranih praksah, »strogo gledano morda nima niti pomena niti funkcije, razen funkcije, ki jo implicira sam obstoj teh praks« (Bourdieu 1990, 18; povzeto po MacDougall 2006, 106).

Ritual je bil kot »strategija za vzpostavljanje razmerij moči, učinkovitih v določenih družbenih organizacijah« (Bell 1992, 209), tudi sestavni del vojske, njenih strogo definiranih razmerij moči in interakcij ter natančno določene organizacije življenja. Vojska kot totalna institucija v veliki meri uporablja formalizirane, rutinirane in nadzorovane prakse. Kot piše Foucault, v vojaški disciplini »množica znakov kaže, celo v pretirani meri, na tesno prepletena razmerja moči, ki so skrbno načrtovana tako, da proizvedejo določeno število tehničnih učinkov« (Foucault 1983, 219). Vojaško življenje kaže številne značilnosti, ki jih Stephan Feuchtwang povezuje z ritualom: zanj so značilni ponavljanje, standardizacija in »ortopraksija«; gre za predpisano in zato zavestno naučeno disciplino, ločeno od vsakdanjega življenja; v svojem bistvu je tudi izraz moči, ki vedno vključuje uveljavljanje avtoritete (Feuchtwang 2010).

V vojašnicah JLA so se ponavljajoče se, standardizirane in formalizirane prakse, ki sem jih podrobno opisala v tretjem poglavju, uporabljale za uveljavljanje in ohranjanje določenih vrst razmerij moči. Vsakodnevna realnost moških, ki so služili v JLA, je bila sestavljena iz visoko organiziranih in strukturiranih praks ter je bila polna situacij, v katerih je »določena forma primerna« in zelo predvidljiva (Bloch 1974, 63). Ta s predvidljivostjo povezana moč form je določala hierarhične odnose med moškimi v

1 Deli tega poglavja so že bili objavljeni pod naslovom »Portraits of Yugoslav Army Soldiers: Between Partisan and Pop-Culture Imagery« (Petrović 2015).

vojašnici, saj je usmerjala dejanja, ne da bi tistim na podrejenih položajih prepuščala veliko (ali sploh kaj) izbire.

Z ritualizacijo in formalizacijo so te forme neizogibno postale toge, reducirane, osiromašene in omejene (Bloch 1974, 63). Restriktivnost kodov, uporabljanih v vojašnicah JLA, ni vplivala le na uradne odnose med nadrejenimi in njihovimi podrejenimi ter ni bila le sredstvo za konstruiranje in ohranjanje okvirov za dominacijo in nadzor, v katerih ritualizirani akterji »vidijo sami sebe le kot tiste, ki se družbeno instinktivno odzivajo na obstoječo situacijo« (Bell 1992, 206). V kontekstu vojaškega roka v JLA, ki je združeval skrajno različne moške, je bil ta omejeni kod nujen medij za komunikacijo med njimi.[2] Poleg tega so ritualizirane prakse, omejen nabor form in restriktivni kodi krojili tudi mikropolitiko vsakodnevnega življenja v vojašnici in razmerja moči med samimi vojaki, ki so temeljila na dolžini njihovega služenja ali dolžnostih, ki so jih opravljali (kot je bilo opisano v tretjem poglavju).[3] Uporabljali so jih tudi v komunikaciji z zunanjim svetom, saj so te forme hkrati odražale realnost vojaškega življenja in tkivo, iz katerega je bila ta realnost zgrajena. V dolgi temporalnosti ritualizirane stvarnosti vojaškega roka, ki je leto dni ali več tesno in intimno združevala zelo različne ljudi, življenje ni bilo zgolj strukturirano s standardiziranimi formami z le malo vsebine, temveč je v vsakdanjih interakcijah med uniformiranimi moškimi tudi proizvajalo takšne forme. Te forme so bile niti, s katerimi so se tkale pomembne vezi med temi moškimi: z uporabo teh form in življenjem skozi njih so sklepali prijateljstva in ustvarjali spomine, si pripovedovali šale ter izražali naklonjenost in solidarnost.

Rutinizacija, formalizacija in repeticija, ki so zaznamovale življenje v vojašnicah, so lahko številnim vojakom povzročale frustracije, zlasti tistim, ki so jim bili v življenju »pred uniformo« pomembni bolj ekspresivni načini vedenja in komuniciranja. Dušan Mandić, umetnik iz Ljubljane, je močno občutil omejenost form, v katerih je potekalo življenje v vojašnici v Nišu, kjer je služil v letih 1981 in 1982. Ko je moral oditi v to mesto na jugu Srbije in obleči vojaško uniformo, je bil direktor ljubljanske galerije ŠKUC (Študentski kulturni center) in že prepoznaven član cvetoče alternativne umetniške scene v Sloveniji. »Odhod v JLA je bil zame precej travmatičen. Leta 1981 sem bil sredi zelo intenzivnega kulturnega življenja v Ljubljani kot neodvisni umetnik in vodja alternativne galerije. Tisto jesen pa sem moral v vojsko. Odšel sem v Niš in tam preživel eno leto,« Dušan pojasnjuje okoliščine svojega vpoklica v JLA.

Odločen je bil, da med služenjem vojaškega roka nadaljuje umetniško udejstvovanje. Vendar pa se je visoko strukturirana in standardizirana narava življenja v vojski izkazala za resen izziv za njegovo umetniško ustvarjalnost. Na predavanju v Ljubljani februarja 1982, ko je bil na rednem izhodu iz vojašnice, je poudaril, da so njegovi pogledi na slikarstvo neposredno povezani z njegovo »družbeno pozicijo, ki je letos zaznamovana z zeleno, sivozeleno barvo vojaške uniforme« (Mandić 2014, 137). Za Dušana sta bila umetnost in umetniško po definiciji »pervertiranje sistema. Seveda ne kakršno koli pervertiranje, pač pa tako zastavljeno, da vnaša novi red z neredom. Tega v vojski praktično ni mogoče izvesti, ker je vse podrejeno PS (pravilom službe)« (Mandić 2014, 137).

Dušan je kljub temu našel način, kako se ukvarjati z umetnostjo tudi med služenjem v JLA, tako da je spodkopaval strogi red, toga pravila in zakone vojske. Kot »garnizijski slikar« je v vojašnici dobil svoj atelje in ogromno platno, na katerega naj bi naslikal spomenik iz treh betonskih obeliskov, ki simbolizirajo dvignjene, stisnjene pesti. Spomenik, ki ga je ustvaril kipar Ivan Sabolić, se nahaja v spominskem parku Bubanj v Nišu in je posvečen več kot 10.000 prebivalcem mesta, ki so jih nacisti usmrtili med drugo svetovno vojno. Dušana ni pretirano zanimala realistična reprodukcija antifašističnega spomenika – to je bila ena izmed zvrsti umetniškega ustvarjanja, od katere so se mladi, alternativni umetniki v osemdesetih letih prejšnjega stoletja želeli distancirati – zato slike ni nikoli dokončal. Namesto tega je svoj status vojaka-umetnika ter razpoložljivi prostor in opremo v vojašnici izkoristil za povsem drugačen umetniški projekt, s katerim je želel razgaliti represivni značaj jugoslovanske vojske in svojo travmatično izkušnjo z njo. Pri tem se je osredotočil prav na visoko strukturirane in ritualizirane okvire in vzorce vojaškega življenja, ki jih je videl kot glavno oviro pri svojem umetniškem delovanju. Uporabil je predvidljive in ponavljajoče se vizualne in jezikovne komponente ter omejen inventar predmetov, ki jih je lahko našel v tem omejenem in omejujočem življenjskem prostoru, ter te elemente na novo osmislil z lastno umetniško intervencijo. V enem od svojih del je uporabil časopisno ilustracijo, ki ji je dodal oznaki »socializem« in »fašizem«, vrsto križev, ki so pozneje postali prepoznavni simbol njegove umetnosti (ter umetnosti umetniških kolektivov IRWIN in NSK, ki jima je pripadal), ter stavka »Smrt fašizmu, svoboda ljudem« in »'Ljubi' te in

2 Tukaj izraz *omejeni kod* ni mišljen v strogo bernsteinovskem smislu, saj je bolj povezan z visoko strukturirano, formalizirano in ponavljajočo se resničnostjo vojaškega roka kot z omejitvami oblik govora, ki so pogojene z družbenim poreklom govorcev. Kljub temu so v omejeni stvarnosti vojašnic JLA velike socialne razlike med vojaki razkrivale omejitve izraznih sredstev, ki so bila na voljo tistim iz nižjih družbenih slojev (zanimiv primer takšnega razkritja je, ko je Dušan Mandić »recikliral« pismo drugega vojaka njegovemu dekletu, o čemer pišem v nadaljevanju). O omejenem kodu glej Bernstein 2003.

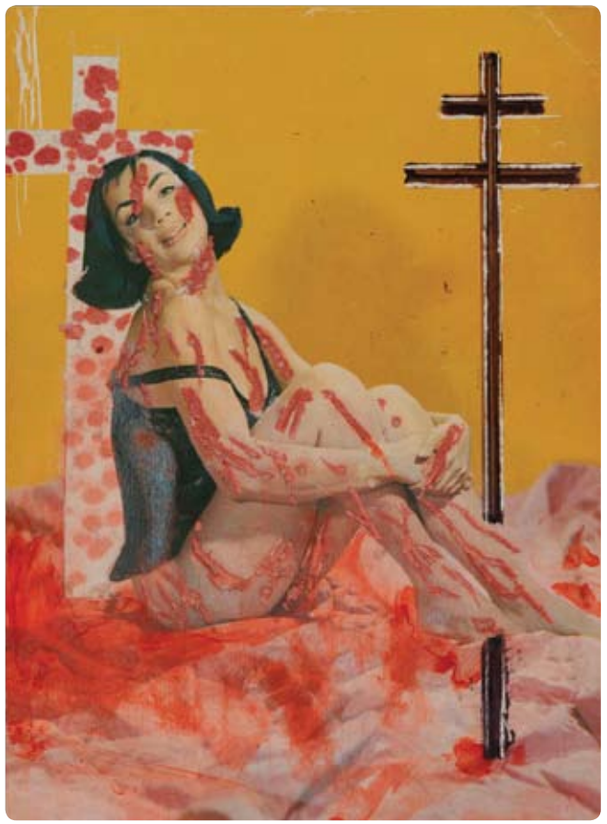
3 Glede mikropolitike gl. Foucault 1980.

'varuje' pred sovražniki, vojak D.« (gl. sliko 5.1). V teh dveh stavkih je Dušan izkoristil dobro znani repertoar pogosto uporabljanih in prepoznavnih fraz in gesel: prvo je bilo eno od osrednjih gesel jugoslovanskega protifašističnega boja v drugi svetovni vojni, drugo pa kombinacija tipične zaključne epistolarne formule ter normaliziranega ideološkega diskurza o vojakih JLA kot varuhih države in njenih državljanov, tropa, ki se pojavi tudi v pesmi o vojakinji Lidiji, obravnavani v drugem poglavju.

Slika 5.1:
Umetniško delo Dušana Mandića, ustvarjeno med služenjem vojaškega roka. © Dušan Mandić

Slika 5.2:
Razglednica z razstave Dušana Mandića *Vojak D.M. Die Welt ist Schön.*
© Dušan Mandić

V nekem drugem umetniškem delu je Dušan s podobno tehniko združevanja različnih, pogosto nezdružljivih, a znanih in prepoznavnih besedil, posredovanih podob ter odlomkov iz kulturnih in ideoloških repertoarjev prikazal performativni značaj, ritualizacijo in omejen nabor izraznih sredstev, ki so sestavljali življenje v vojašnicah. V kratkem pismu, ki ga je Dušanov vojaški tovariš, ki ga je naučil uporabljati pisalni stroj, napisal svojemu dekletu Mariji, je Dušan spremenil eno črko (Marijo je spremenil v Marino) in nanj prilepil znamenito fotografijo iz druge svetovne vojne, na kateri je mlada partizanka Lepa Radić, tik preden so jo fašisti 8. februarja 1943 v Bosanski Krupi obesili na drevesu. Dodal je tudi pornografski detajl iz jugoslovanske erotične revije in čez vse skupaj natisnil križ. To spremenjeno pismo je nato poslal svojemu dekletu (Marini) v Ljubljano. Ker je pismo napisal neizobražen vojak, ki še nikoli ni uporabljal pisalnega stroja, je kratko, vsebinsko skopo ter polno tipkarskih in pravopisnih napak ter šablonskih izrazov, ki nekoliko banalizirajo hrepenenje, ljubezen in naklonjenost, ki jih skuša sporočiti svojemu oddaljenemu dekletu.

Dušan je kupil tudi serijo razglednic s slikami privlačnih deklet, idiličnih domačih prizorov, mladih parov, otrok in dojenčkov z materami – edinih, ki so bile na voljo v vojaški trgovini in v trafikah v Nišu – ter jih preoblikoval »z vehementno slikarsko gesto, včasih tudi s fizičnim posegom v materialno substanco« (Podlesnik 2014, 11). Križe je postavil »na ključna izzivalna mesta ženskega telesa, z njimi satanistično prebada usta in črevesje, prekriva obraze mladih parov, otrok itd.« in s tem je ustvaril »ozračje nelagodja, srhljivosti prizorov« (Podlesnik 2014, 11–12).

Dušan je s svojimi umetniškimi deli, ustvarjenimi leta 1981 v niški vojašnici, izpostavljal ritualizirane, ponavljajoče se, izrazno omejene in ideološko (prekomerno) uporabljane ter banalizirane vzorce in forme, ki so sestavljali življenje med služenjem vojaškega roka, in s tem anticipiral tisto, kar je v zadnjem desetletju socializma postalo zelo pomembna ost njegove kritike. Z umetniškimi deli, ki jih je ustvaril med vojaškim rokom in so bila pozneje razstavljena v Ljubljani pod naslovom *Vojak D.M. Die Welt ist Schön*, Dušan izraža svoj pogled na realnost vojaškega roka v JLA, zaznamovano s pomanjkanjem svobode in represivnimi mehanizmi, ki jim je bil kot vojak izpostavljen. Dušan je s svojo razstavo, v kateri se intertekstualno navezuje na naslov fotografske knjige Alberta Rengerja-Patzscha iz leta 1928 – podobno kot Walter Benjamin, ki je v kritiki naivnega realizma Rengerja-Patzscha dejal, da ta zamegljuje družbeno realnost – želel opozoriti na razkorak med represivno, travmatično realnostjo vojaškega roka in uradnimi reprezentacijami JLA. Na ta način Dušan, izhajajoč iz lastne subjektivne izkušnje, posredno pritrjuje stališču, da sta ritualizacija ter (hiper) normalizacija diskurzov in praks temeljni značilnosti tako vojske in razpadajočega socialističnega sistema kot tudi totalitarnih struktur nasploh. Takšno stališče je vzpostavilo interpretativni okvir, v katerem je bila JLA dojeta kot utelešenje zatiralskega značaja jugoslovanskega socializma.[4]

Dušanova umetniška apropriacija ritualiziranih in standardiziranih form in vzorcev je temeljila na strategiji pretirane identifikacije, ki so jo umetniki začeli v obdobju poznega socializma široko uporabljati.[5] Te strateške uporabe ritualiziranih diskurzov in praks, imenovane tudi imitativno pretiravanje, subverzivno pritrjevanje ali *stiob*, zahtevajo »tako visoko stopnjo pretirane identifikacije z določenim predmetom, osebo ali idejo, na katere se … nanašajo, da je bilo pogosto nemogoče razločiti, ali [je šlo] … za obliko iskrene podpore, subtilno norčevanje ali svojevrstno mešanico obojega« (Yurchak 2006, 250).[6] Predpostavljajo hkratno identifikacijo in distanciranost, neskladnost, spodrsljaj ter razkorak med formo in vsebino, ki porajajo dvoumnost, s čimer onemogočajo jasno opredelitev namenov, stališč in prepričanj tistih, ki sodelujejo v ritualiziranih praksah, ter slednjim zagotavljajo določeno avtonomijo in nadzor nad dogajanjem v visoko strukturiranem kontekstu, zaznamovanem z odnosi dominacije in podrejenosti.[7] Ta zmožnost pretirane identifikacije razkriva pomembno značilnost ritualizacije na splošno: na eni strani »razmerja moči, ki jih vzpostavlja ritualizacija, dajejo moč tistim, za katere se sprva zdi, da so jim podrejeni« (Bell 1992, 197), na drugi strani pa ritualizacija tistim, ki jim daje moč in nadzor, obenem določa meje in omejitve (Bell 1992, 207).

Za (nekdanje) vojake jugoslovanske vojske in za *življenja potem* njihovega vojaškega roka so imela razmerja moči in njihova destabilizacija, ki jih je ritualizacija hkrati omogočala, globoke posledice, ki presegajo zgolj ohranjevanje dvoumnosti, ki zabrisuje meje med dominacijo, podrejenostjo, apropriacijo in uporom. Ritualizacija je vojakom, podvrženim regulativni moči vojaške avtoritete, znotraj vojašnic omogočala aktivno pogajanje s to avtoriteto s pomočjo osebnih spretnosti, lastnih zgodovin in stališč. V obdobju po razpadu vojske in države, ki naj bi jo varovala, se ritualizacija in uniformiranost s svojimi zmožnostmi brisanja razlik kažeta kot sili, ki kljubujeta zoževanju možnosti identifikacije in prepoznavanja nekdanjih vojakov JLA ter reduciranju tega, kdo so, na njihovo etnično pripadnost – procesom, nerazdružljivim od razpada Jugoslavije v katastrofalnih vojnah in nasilju. Ritualizacija ima torej dvojno zaščitno sposobnost: na eni strani je obvladovanje ritualiziranih form vojake JLA ščitilo pred represivno vojaško institucijo in jim dajalo določeno avtonomijo, na drugi strani pa sta ritualizacija in uniformizacija delovali kot mehanizma brisanja razlik, ki sta preprečevala, da bi moške v uniformah JLA prelahko umestili v prevladujoče okvire etnične in razredne pripadnosti ali njune kombinacije, in se tako upirala logiki, ki strukturira življenje po razpadu Jugoslavije.

4 Kot navajam v prvem poglavju, je bilo to stališče tudi eden osrednjih narativov slovenske kritike socialistične Jugoslavije v osemdesetih letih.

5 Slovenski umetniški skupini IRWIN in NSK, katerih član je bil Mandić, sta bili znani po obsežni uporabi pretirane identifikacije

6 O subverzivnem pritrjevanju gl. Arns in Sasse 2015; o *stiobu* gl. Boyer in Yurchak 2010; Yurchak 2003.

7 Gl. tudi Rasa Baločkaitė, »Post-Soviet Mimicry: Grotesque but Empowering«, *New Eastern Europe*, 26. julij 2016, http://neweasterneurope.eu/2016/07/26/post-soviet-mimicry-grotesque-but-empowering; Bhabha 1984; Onyeoziri 2011.

ZAŠČITNA FUNKCIJA RITUALIZACIJE

Na razglednici, ki jo je vojak JLA, podpisan kot Laci, leta 1988 iz črnogorskega obalnega mesta Herceg Novi poslal (najverjetneje) svojima staršema v Kranj, piše: *Kako ste, civili? Samo vi sprovodite akciju 'Ništa nas ne sme iznenaditi,' jer ja baš i nisam neka garancija. Laci* (»Kako sta, civilista? Vidva kar izvajajta akcijo 'Nič nas ne sme presenetiti', ker je bolje, da se ne zanašata name. Laci«).

V tem rahlo ironičnem besedilu se mladenič igrivo (pretirano) identificira s svojo vlogo vojaka JLA, z uporabo performativnega vojaškega jezika svoja starša poimenuje »civilista«, ki naj bi se v okviru programa splošne ljudske obrambe udeležila vsejugoslovanske vaje »Nič nas ne sme presenetiti«, namenjene pripravi vseh državljanov na samoobrambo in zaščito v primeru vojne ali naravnih nesreč; hkrati pa samoironično podvomi o svoji sposobnosti, da bi lahko kot vojak JLA uspešno odigral vlogo varuha naroda.

Kljub šaljivemu in ironičnemu tonu nam način, na katerega je Laci napisal razglednico, ne pove veliko o njem in njegovem odnosu do izkušnje vojaškega roka. Z zatekanjem k intertekstualnim, prepoznavnim izrazom, ki so mu bili na voljo v vojski ter so bili njegovima naslovnikoma znani in berljivi, lahko Laci ohranja dvoumnost ter pušča neodgovorjeno vprašanje o lastnih stališčih, občutkih, prepričanjih in vrednotah.

Enako je veljalo za uporabo katerega koli vzorca iz repertoarja ritualiziranih praks in diskurzov, ki so sestavljali realnost vojaškega roka v JLA. Tako na primer mladi moški, ki so se med vojaškim rokom v JLA dali tetovirati, s to prakso niso razkrili veliko o svojem odnosu do vojske. Za številne med njimi je bil to sestavni del vojaščine, družbeno sprejemljivo vedenje, nekaj, kar so storili brez globljega premisleka o razlogih ali posledicah takega dejanja. Nabor podob in besed, ki so si jih lahko mladi moški za vedno narisali na kožo, je bil precej omejen, predvsem na prevladujoče socialistične in vojaške simbole, prikaze določenih vojaških rodov ali datume in kraje služenja vojaškega roka. Zato teh tetovaž ne moremo z gotovostjo interpretirati kot izrazito osebnih ali jasnih izrazov posameznikovih stališč in prepričanj (Abram 2013). Prav tako ne moremo izključiti možnosti, da so številni jugoslovanski moški dejansko verjeli v ideologijo bratstva in enotnosti ter do te mere sprejeli njene simbole, da so si jih brez pomislekov tetovirali na svoje telo. Ne glede na to, kakšen pomen in funkcijo so imele te ritualizirane in performativne prakse za tiste, ki so v njih sodelovali, teh pomenov in funkcij ne moremo nedvoumno ovrednotiti – tako kot to velja za Lacijevo sporočilo na razglednici. Nikoli ne moremo biti prepričani o odnosu moških do teh praks – ali so jih jemali za samoumevne, ali so jih prakticirali z resnostjo in iskrenostjo, ali so do njih pristopali s subtilnim norčevanjem – ali pa je šlo za kombinacijo vseh teh odnosov.

Ta negotovost glede tega, kako interpretirati dejanja in besede posameznika, je vojakom JLA dajala določeno avtonomijo in jih varovala, ko so bili v uniformi in izpostavljeni represivnemu delovanju oblasti in hierarhije. Prav ritualizirani, omejeni, formalizirani in ponavljajoči se vzorci, ki so vojaški oblasti omogočali nadzor in prevlado, so to oblast hkrati destabilizirali. Takšen učinek ritualiziranih praks ponazarja naslednji odlomek iz filma *Karavla* iz leta 2006.[8] V njem vojak, znan po svojem problematičnem vedenju, pristopi k svojemu nadrejenemu, poročniku, z nenavadno prošnjo, da bi šel peš v Beograd obiskat grob pokojnega jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita:

Vojak: Tovariš poročnik, dovolite, da splezam dol.

Poročnik: Pojdi, splezaj dol.

Vojak: Tovariš poročnik, dovolite, da govorim.

Poročnik: Kaj je?

Vojak: Tovariš poročnik, rad bi šel na Dedinje, da se poklonim Titovi nesmrtni zapuščini.

Poročnik: Daj no? Tudi jaz bi fukal z Vesno Zmijanac, pa ne bo šlo …[9]

Vojak: Tovariš poročnik, mislim, da me niste najbolje razumeli. V čast rojstnemu dnevu našega pokojnega predsednika Tita bi rad šel peš v Beograd na njegov grob.

Poročnik: Spet začenjaš …

Vojak: Tovariš poročnik, ali naj to razumem, da meni, vojaku Jugoslovanske ljudske armade, ne pustite, da bi šel v Beograd in se poklonil ljubljenemu predsedniku Titu ter mu izrazil veliko hvaležnost za vse, kar je storil za bratstvo in enotnost naših narodov in narodnosti ter naše socialistične samoupravne skupnosti kot celote?

8 *Karavla (Karaula/The Border Post)*, rež. Rajko Grlić (Velika Britanija / Srbija / Hrvaška / Slovenija / Makedonija / Bosna in Hercegovina / Madžarska / Avstrija, 2006). Čeprav gre za umetniško »uprizoritev« življenja v JLA, si je ta film prizadeval »avtentično« prikazati to življenje, vključno z jezikom, ki so ga uporabljali v vojski. O *Karavli* in odzivih nanjo podrobneje pišem v sedmem poglavju.

9 Vesna Zmijanac je bila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja priljubljena pevka narodne glasbe.

Poročnik: O čem govoriš, idiot? O čem govoriš?

Vojak: Tovariš poročnik, v čast rojstnemu dnevu pokojnega predsednika Tita bi rad šel peš na njegov grob v Beogradu, da bi mu izrazil veliko hvaležnost za vse, kar je storil za bratstvo in enotnost naših narodov in narodnosti ter naše socialistične samoupravne skupnosti.

Poročnik: Kot celote?

Vojak: Kot celote.

Poročnik: Zafrkavaš? Daj, priznaj, da me zafrkavaš. Ne delaj se norca iz tega, Paunović.

Vojak: Tovariš poročnik, dovolite, da grem.

Ko vojak, ki je sicer znan po kršenju pravil in neupoštevanju avtoritete, pri nagovarjanju nadrejenega častnika izraža prošnjo, se strogo drži formalnih izrazov in predpisane rabe jezika. Na drugi strani pa poročnik z neformalnimi odgovori na zelo formalne nagovore, ironičnimi pripombami in žaljivimi opazkami nenehno poskuša kršiti predpisani jezikovni protokol. Odstopanje od jasno opredeljenih komunikacijskih pravil je privilegij sogovornika, ki je nadrejen po činu, vendar je to mogoče v celoti razumeti le v povezavi z interpretacijsko negotovostjo kot posledico rabe ritualiziranih form in z avtonomijo, ki jo te forme zagotavljajo podrejenemu vojaku, ki nagovarja častnika. Poročnik upa, da mu bo s kršenjem predvidljivosti in ritualiziranosti formalne in visoko performativne komunikacije uspelo spodbuditi sogovornika, da stori enako in tako izstopi iz varnega zavetja, ki ga zagotavljajo fiksne forme. Na ta način bi častnik lahko presodil, ali so vojakove besede iskrene in resne. Dokler vojak ostaja v domeni ustaljenih, ritualiziranih in performativnih form in sledi protokolom, poročnik ne more vedeti, ali vojak res misli to, kar govori.

V nasprotju z vojakom, ki je lahko strateško uporabil ritualizacijo, da je ohranil nejasno razmerje med svojim neuniformiranim jazom in svojim strukturnim položajem, ki ga določa vojaška uniforma, je častnik JLA v položaju, ki ga je Maurice Bloch označil kot posledico uveljavljanja nadzora in moči z ritualiziranimi formami: »Cena, ki jo za to plača nadrejeni, je izguba *svoje lastne* svobode manipulacije« (Bloch 1974, 64; poudarjeno v izvirniku). Častnik si pri svojem obnašanju ne more privoščiti negotovosti in dvoumnosti, saj sta njegova avtoriteta in moč razosebljeni in ne izhajata iz njegove osebe, temveč iz njegovega čina in formalnega statusa (gl. Bell 1992, 211). Kot je ugotavljal Bloch, je taka avtoriteta, vzpostavljena z ritualizacijo, ločena od resničnega sveta (Bloch 1974, 64; gl. tudi Bell 1992, 212). Režiser Želimir Žilnik se spominja dogodka, ki dobro ponazarja Blochovo opazko:

> Enkrat so nas peljali na tankovsko urjenje. Ko smo končali, smo se usedli in igrali karte, saj smo morali več kot pet ur čakati na druge. Kopali smo se v znoju, zato smo slekli uniforme in jih položili na tla, da bi se posušile. Takrat je prišel eden od častnikov – kot vojak je bil perfekten, vendar popolnoma obseden. Začel je kričati na nas: »Odvrgli ste uniforme JLA, ali ste normalni?! Vohuni zdaj gledajo satelitske fotografije in vidijo gole vojake! Pobil vas bom! Ali je to protest proti JLA?« Odgovorili smo mu: »To ni protest, vidite, da smo vsi mokri.« Vendar nas ni poslušal. Rekel nam je: »To, kar ste storili, je vpliv hipijevstva! Samo hipiji se slačijo do golega!« Vse nas je odpeljal tja, kjer je bil poveljnik poligona, da bi mu pokazal, kakšno provokacijo smo zagrešili. Z uniformami v rokah smo morali prehoditi več kot tri kilometre. Toda poveljnika ni bilo tam, prav tako ne drugih častnikov. Nato mi je ukazal, naj vzamem fotoaparat in fotografiram razgaljene vojake. Tako sem naredil kakih deset fotografij njega v uniformi in s pištolo pred tridesetimi golimi vojaki. Nato nam je dovolil, da se oblečemo in vrnili smo se v vojašnico. Čez nekaj dni se je zgodil velik škandal – na poligonu se je zbrala celotna brigada, več kot tisoč vojakov. Prišel je neki general iz Zagreba in nam sporočil: »Tovariši, v naši brigadi se je zgodila diverzija. Major Furčić je prisilil vojake, da so se slekli, in se fotografiral z njimi. Te fotografije so morda že v rokah naših sovražnikov in bodo objavljene v časopisih po vsem svetu, v *New York Timesu*, v *Le Mondu*, da bi pokazali, kako jugoslovanski častniki perverzno slačijo vojake.« Umirali smo od smeha. Ta ubogi major je skušal razložiti, da smo sami slekli uniforme in da je hotel pokazati nadrejenim, kaj smo počeli, in je zato naredil fotografije, a ga je general prekinil: »Vse obveščevalne službe po svetu so jih že videle!« Major Furčić, ki je bil res predan vojak, je bil zaradi te epizode degradiran in kaznovan.

Čeprav pripetljaj majorja Furčića slikovito razkriva, v kolikšni meri so bili častniki JLA odtujeni od »resničnega sveta«, je pomembno poudariti, da je bil častniški kader JLA, ki je v vojašnicah poveljeval zelo raznolikim mladim moškim, zelo tesno vpet v družbeno realnost Jugoslavije. Zelo so morali izpopolniti tisto, kar bi v

sodobnem jeziku imenovali spretnosti večkulturnega komuniciranja. Na njihove sposobnosti je opozoril tudi Želimir: »Večina častnikov je bila v bistvu precej neumnih, a so znali komunicirati z vojaki, iz njih ustvariti povezan kolektiv in poskrbeti, da je vse dobro funkcioniralo. Nekateri med njimi so bili neizobraženi in primitivni, ne pa tudi socialno nevešči. Znali so oceniti lastnosti in močne strani vojakov, opaziti, kdo ima sposobnosti, da kaj popravi, in kdo je po drugi strani malo bolj občutljiv.«

Primer majorja Furčića kaže, kako ritualizacija daje avtoriteto tistim, ki imajo nadzor nad ritualiziranim življenjem, hkrati pa to avtoriteto tudi omejuje. Po drugi strani pa so strukturirane prakse in točno določeni postopki, ki so sestavljali vojaščino in ki so že po svoji naravi krepili hierarhijo ter ohranjali podrejenost vojakov častnikom, hkrati »ščitili« vojake, saj so jim omogočali strateško ohranjanje dvoumnosti lastnega položaja.

Ta zaščitna funkcija ritualizacije se ni končala s koncem vojaškega roka. Nekdanje vojake JLA ščiti tudi po koncu jugoslovanskega projekta, saj preprečuje sploščevanje njihovih biografij in zoževanje tega, kdo so, na eno samo lastnost, obenem pa nas opominja na inherentno povezavo med omejenimi in ritualiziranimi formami ter utopično domišljijo.

Fotografije, narejene v lokalnih fotografskih studiih v mestih, kjer so vojaki služili svoj vojaški rok, so eden izmed arhivov JLA, kjer je ta zaščitna sposobnost še posebej vidna. Verjetno ni dóma v vsej nekdanji Jugoslaviji, v katerem v albumih ali škatlah s starimi družinskimi fotografijami ne bi bilo portreta mladega moškega v uniformi JLA. Na teh fotografijah so moški člani družine, pa tudi sorodniki in prijatelji, saj so jih vojaki pošiljali svojim sorodnikom, družini, prijateljem in dekletom. Pogosto so bile oblikovane kot razglednice z napisom »Spomin iz JLA« (*Uspomena iz JNA*) ali »Pozdrav iz JLA« (gl. sliki 5.3 in 5.4).

Sliki 5.3 in 5.4: **Studijska portreta vojakov JLA Milana Milenkovića in Dragana Josijevića.**

Studijski portreti moških v uniformi seveda niso bili značilni samo za jugoslovanske vojake, prav tako ne gre za »socialistični izum«.[10] Vendar pa so tovrstni portreti običajno nastajali med vojno in so jih vojaki pošiljali svojim družinskim članom s sporočilom, da so živi in zdravi, medtem ko so bili v socialistični Jugoslaviji takšni studijski portreti produkt kulturne prakse, značilne za mirnodobne čase.[11] Ti portreti so imeli svoj pomen znotraj družinskih in sorodstvenih mrež. Označevali so mejnik na življenjskih poteh moških, saj so sporočali, da so mladi moški uspešno opravili iniciacijo v odraslost, ko so se realizirali v vlogi vojakov jugoslovanske vojske. Kot taki so bili ti portreti del ritualiziranih praks, skozi katere so se konstituirali tako resničnost

10 Na spletni strani Skarabej (www.skarabej.com), spletnem muzeju starih družinskih fotografij, so poleg številnih fotografij vojakov JLA objavljeni tudi portreti vojakov z vsega sveta (iz ZDA, Velike Britanije, Nemčije, Japonske itd.), pa tudi portreti, narejeni na območju nekdanje Jugoslavije, vendar v zgodnejših obdobjih.

11 O portretnih fotografijah vojakov na splošno gl. Willis 1999, 118–119. Christine Brocks v svoji študiji o razglednicah iz prve svetovne vojne govori tudi o takšnih s portreti vojakov (Brocks 2008).

kot družbeni pomeni služenja vojaškega roka. Številni vojaki so prvi izhod v mesta, kjer se je nahajala njihova vojašnica, izkoristili za obisk fotografskega studia, fotografiranje in pošiljanje fotografij v ovojnici skupaj s pismom svojim družinam, prijateljem ali sorodnikom. Pri tem se niso nujno v celoti poistovetili z vsemi semantičnimi in ideološkimi vidiki te ritualizirane prakse.

Kot za večino praks, ki so bile sestavni del vojaškega roka v JLA, je bila tudi za študijsko fotografiranje značilna nespremenljivost forme ter zelo omejena variabilnost, standardizacija in ponavljanje. Kljub temu pa je imel posameznik tudi nekaj prostora za subtilne posege v standardizirano podobo. To je bil lahko na primer dvignjen ovratnik plašča, ki je nakazoval »frajerstvo«. Scena je nevtralna, brez kakega posebnega ozadja. Edini izrazit in prepoznaven element fotografije je uniforma JLA, ki služi kot kulisa. Moški, fotografirani v uniformi, uprizarjajo identiteto socialističnega jugoslovanskega vojaka, prav tako kot so taboriščniki v Auschwitzu na fotografijah, ki bi bile lahko posnete tudi v fotografskem studiu, uprizarjali identiteto zapornika koncentracijskega taborišča, ki je imel taboriščno uniformo – »novo in čisto – za izdelavo spominskih fotografij« (Spiegelman 2003, 134; gl. tudi Hirsch 2002, 38). Če so v tem primeru fotografije zelo pretresljive že zaradi samega uprizarjanja identitete zapornika koncentracijskega taborišča, ima uprizarjanje identitete vojakov JLA precej drugačen značaj. Zaradi uniforme JLA kot kulise, nevtralnega ozadja in fiksne drže ter fotografskih konvencij in protokolov je praksa studijskega fotografiranja vojakov JLA izrazito ritualizirana, rezultati te prakse pa uniformni.

Kljub standardiziranosti studijskih fotografij pa je mogoče slediti razvoju njihove formalnosti, ki se je sčasoma povečevala, a se je nato s približevanjem konca Jugoslavije začela razkrajati. Zgodnji portreti vojakov JLA so v veliki meri temeljili na partizanski estetiki druge svetovne vojne, ki se je tik pred tem končala (gl. sliki 5.5 in 5.6). Portrete vojakov je najlažje umestiti v to obdobje po njihovih še vedno nestandardiziranih uniformah, meja med partizanskimi borci in zgodnjimi vojaki JLA pa je pogosto zabrisana. Na neki spletni strani, posvečeni vojaškim spomin(k)om, potekajo številne razprave o tem, ali so na nekaterih fotografijah upodobljeni jugoslovanski partizani ali vojaki iz zgodnjega obdobja JLA. Za zbiratelje je najbolj zanesljiv način za razlikovanje videz njihovih uniform. Kot je eden od udeležencev te razprave zapisal glede fotografije, ki prikazuje skupino šestih moških v uniformah: »V zgodnji jugoslovanski vojski so vojaki nosili dele nemških uniform, ki pa so bile 'denacificirane'. Imam nekaj fotografij, na katerih je to vidno … Toda na tej [konkretni] fotografiji so zagotovo partizani, saj nosijo uniforme zaveznikov in nekateri imajo na kapah še vedno prišite zvezde – to je bilo po letu 1946 precej redko.«[12]

12 Objavljeno 15. aprila 2011, http://www.kolekcionari.com/showthread.php?t=10564 (naslov URL ni več aktiven).

Sliki 5.5 in 5.6: **Zgodnja portreta moških v uniformah JLA.**

Studijske portrete vojakov iz zgodnjega obdobja JLA prepoznamo tudi po drži in dekoraciji, ki sta bili značilni za vse studijske portrete tistega časa: podlaga za najrazličnejše portrete posameznikov, družin, zakonskih parov in vojakov, ki so bili običajno upodobljeni s celotnim telesom, so bili značilni elementi studijske dekoracije, kot so umetno cvetje, zavese ali fotelji. Čeprav so bili razlogi za uporabo teh elementov pogosto tehnični, so vseeno (čeprav nehote) dodatno prispevali k temu, da so bili zgodnji portreti JLA zlahka umeščeni med druge družinske fotografije iz istega časovnega obdobja. Pomembni značilnosti teh zgodnjih fotografij sta bili celopostavni portret in drža fotografiranega vojaka, ki omogoča očesni stik (gl. sliko 5.7).

Slika 5.7:
Zgodnji studijski portret vojaka JLA.

Čeprav je bila partizanska estetika temeljni ideološki element JLA ves čas njenega obstoja, je v primeru studijske fotografije vendarle mogoče trditi, da je podoba vojaka JLA postopoma pridobila določeno stopnjo avtonomije od te podobe – ne z radikalnim odmikom od partizanske tradicije, temveč s formalizacijo in večjo fiksnostjo portretov ter z ritualizacijo fotografske prakse, ki je bila posledica tehnološkega napredka. Drža, izraz in zasnova portreta kot celote so se v obdobju približno med začetkom šestdesetih in začetkom osemdesetih let ustalili. Poleg odsotnosti neposrednega očesnega stika je najbolj izrazita vizualna značilnost teh portretov standardizirana, negovana in tesno prilegajoča se uniforma (glej slike 5.8, 5.9 in 5.10).

Slike 5.8, 5.9 in 5.10:
Studijski portreti vojakov JLA.
Od leve proti desni:
Milovan Milenković,
Vladan Todorović,
Milorad Milenković.

Vojaki, ki so se fotografirali na lastno pobudo, a so obenem še vedno sodelovali v predvidljivi, ritualizirani praksi, umeščeni v določen družinski in širši družbeni okvir, v katerem je bila ta pobuda lahko v veliki meri izpolnitev določenih pričakovanj, niso nujno razmišljali o svoji odločitvi. Subjekti teh fotografij niso imeli veliko izbire glede tega, kako in kje je bil narejen njihov portret, temveč so bili postavljeni

v inscenirano okolje. Samo dejanje fotografiranja je bilo močno pogojeno s konvencijami in ustaljenimi protokoli tistega časa, s čimer se je minimizirala vloga fotografa pri odločanju o rezultatu fotografiranja. Tako minimizirano vlogo fotografa lepo ponazarja prizor iz televizijskega filma *Svečana prisega* (*Svečana obaveza*)[13] iz osemdesetih let: na steni studia je narisan velik znak v obliki črke X, fotograf pa ne stori nič drugega, kot da vojaku naroči, naj gleda v ta znak.

Čeprav je bila studijska fotografija zelo konvencionalna, uniformirana in zaznamovana z repertoarjem prepoznavnih ideoloških simbolov, je vojakom JLA omogočala določeno kulturno umeščanje. Simbolika studijskih portretov ni bila povezana le s partizanskimi podobami in ideologijo jugoslovanskega socializma, temveč tudi z različnimi vidiki popularne kulture, kot je hollywoodski svet zvezdnikov, pri čemer med temi kulturnimi podobami nista nujno vladala hierarhija ali nasprotje. V filmu *Svečana prisega* je prizor, v katerem gre vojak po zaprisegi v lokalni fotografski studio z imenom Hollywood. Tam ga fotograf vpraša, ali želi pozirati kot Marlon Brando ali imeti napis »Pozdrav iz JLA«. Izbere prvo možnost, za katero pa mora plačati več. Celo ti izrazito standardizirani portreti, ki jih jasno zaznamuje uniforma JLA, kažejo na to, na kar opozarja Rafael Samuel: ljudje »modele za osebne portrete črpajo iz drugih medijev, vključno s filmom« (Samuel 1994, 369).

Poleg tega je ta fotografska praksa včasih predstavljala podlago za kulturno razlikovanje med vojaki. Tovrstnih spominkov namreč niso delali vsi – tisti iz mest so jih pogosto imeli za kičaste in znak (podeželske) zaostalosti. Vendar ta delitev nikoli ni bila absolutna, zaradi ritualizirane narave te prakse pa je ne moremo z gotovostjo interpretirati na en sam način. »Fotografiranje v studiu je bilo obvezno. Nekdo je rekel: 'Gremo se fotografirat' in mi smo to naredili,« mi je Oto opisal kontekst, v katerem se je fotografiral s štirimi vojaškimi tovariši, s katerimi je med služenjem vojaškega roka preživel veliko časa – odvetnikom iz Rume, bodočim inženirjem iz Sremske Mitrovice, študentom prava in Dejanom Simićem, kmetom iz osrednje Srbije. Dejan Kršić, znani zagrebški umetnik in oblikovalec ter pomemben akter na alternativni sceni v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, je na svojem profilu na Facebooku objavil svojo studijsko fotografijo iz JLA. Z današnjega zornega kota ne moremo presojati njegovih motivov ali motivov katerega koli drugega vojaka JLA za studijsko fotografiranje v uniformi JLA. Lahko je šlo za iskreno željo, da bi imeli spomin na dneve, preživete v vojski; za izpolnitev pričakovanj staršev doma, ki so nestrpno čakali, da dobijo takšno fotografijo, ali za pritisk vrstnikov; lahko je šlo za izraz solidarnosti z vojaškimi tovariši, ki so se želeli tako fotografirati; fotografija je lahko bila rezultat kakšnega piva preveč ali zgolj šale, posledica radovednosti, dolgočasenja med izhodom v mesto in še veliko drugega.

Najbolj radikalno formalizirani studijski portreti vojakov JLA so tisti, ki se v žargonu JLA imenujejo »fotografije s spominom« (*slike sa uspomenom*). Na teh portretih je portretiranec s svojimi individualnimi značilnostmi, stališči in prepričanji še bolj potisnjen v ozadje. Na njih pride do izraza kulisa, že tako zaznamovana z uniformo JLA, in se materializira kot okvir, v katerem so posamezniki s svojimi posebnostmi zamenljivi. Okvir je resničen, narejen iz kartona ali lesa, z napisom *Uspomena iz JNA* (»Spomin iz JLA« – od tod ime) in risbami iz nabora prepoznavnih simbolov – jugoslovansko zastavo, rdečo zvezdo, letali, tanki in drugim orožjem, Titovim portretom ali drugimi podobami, s katerimi naj bi se mladi moški v uniformah identificirali. Včasih so takšne fotografije nastale tako, da so na že posneti »običajni« studijski posnetek namestili natisnjen okvir.

Fotografija s takšnim okvirjem je bila običajno na voljo v zabaviščnih parkih, turističnih krajih, na sejmih in festivalih in zato nakazuje ludistično vzdušje ter implicira »pojme humorja, ironije ali igre« in opozarja na inherentno dvoumnost besede »poziranje«, »ki ima dvojen pomen – poziranje kot zavajanje in poziranje kot drža telesa« (Appadurai 1997, 4). Tovrstne fotografije služijo kot orodje za »upor proti realističnim pretenzijam fotografije z izkrivljanjem resničnosti ali izmikanjem vsakdanjim kontekstom in okoliščinam« (Appadurai 1997, 4). Na drugi strani pa so kadri, v katerih so bili upodobljeni vojaki JLA, brez kakršnega koli ironičnega, humornega ali igrivega podtona (kar pa ne pomeni nujno, da jim takšnih pomenov ni mogoče pripisati). Niso nakazovali prevare, temveč so poudarjali in izpostavljali kuliso, ki jo je že zaznamovala uniforma JLA (gl. sliki 5.11 in 5.12).

Veselin Gatalo, pisatelj iz Mostarja, je svoje služenje vojaškega roka v Sarajevu opisal v avtobiografskem romanu z naslovom *Slika sa uspomenom* (»Fotografija s spominom«). Avtor pomen naslova razkrije v enem izmed poglavij. Nekega dne njegov vojaški kolega Nazif iz Sandžaka zapusti vojašnico in odide v mesto.[14] Naslednji dan avtorju oz. pripovedovalcu s ponosom in veseljem pokaže fotografijo, ki je nastala v lokalnem fotografskem studiu. Pripovedovalec ironično opiše, kaj je videl: »Na fotografiji je bil on, Nazif. Okoli njega, Nazifa, je bil nekakšen zelen venec v obliki srca, z rdečo zvezdo na vrhu. Spodaj je pisalo JNA« (Gatalo 2009, 72). Nazif navdušeno razla-

13 *Svečana prisega (Svečana obaveza)*, rež. Božidar Nikolić (Jugoslavija, 1986).

14 Sandžak je obmejno območje med Srbijo in Črno goro, na katerem prevladuje muslimansko prebivalstvo.

ga, kako je nastala fotografija: »Glej, to je naslikano, ti pa moraš stati tukaj. Fotograf te slika in po enem tednu jo lahko dvigneš. [Cena je] drobiž. Naredil sem tri fotografije – eno za očeta in mamo, eno za sestro in eno zase ... Temu se reče fotografija s spominom. Samo reci, da hočeš sliko s spominom« (Gatalo 2009, 72). Za pripovedovalca, mestnega fanta iz Mostarja, ki je z ironijo in distanco gledal na večino vidikov izkušnje v JLA, so te fotografije smešne, medtem ko so za Nazifa pomembne in vir ponosa. Za mladeniča iz Sandžaka je bila to verjetno ena od redkih njegovih fotografij.

Sliki 5.11 in 5.12: **Fotografiji s spominom.**

Tudi film *Svečana prisega* vsebuje humoren in ironičen prizor »fotografiranja s spominom«. Zoran je učitelj geografije iz Beograda, ki se v zrelih letih prijavi v vojsko, da bi za nekaj časa zbežal od svojega brezperspektivnega življenja. Spoprijatelji se z Rankom, kmetom iz Vojvodine. Rankov oče, ki je svojega sina že pred davnimi leti zapustil in se mu odrekel, zdaj želi znova vzpostaviti stik z njim, ponosen, da je njegov sin vojak JLA, a Ranko se ne more in noče srečati z njim. Na Rankovo prošnjo se z njegovim očetom sreča Zoran in se pretvarja, da je njegov sin. Oče ne ugotovi, da gre za prevaro. Potem ko že precej popijeta, se odpravita v lokalni fotografski studio, da bi se fotografirala. Fotograf pokaže Zoranu, kako naj drži »spomin«, kartonski okvir z napisom »Spomin iz JLA«, in govori: »Dvigni spomin! Malo ga spusti ... Poravnaj spomin!,« ki so logično nesmiselni, a nujni za želeni rezultat: fotografijo »sina«, vojaka JLA, s katero »oče« ponosno odide. Med fotografiranjem je Zoran vidno zmeden zaradi kombinacije svoje lažne identitete in čudnega odnosa z moškim, ki je prepričan,

da je njegov oče, pa tudi zato, ker je pijan in sodeluje pri fotografiranju, ki bi se mu sam verjetno izognil. Vendar pa niti zmedenost in odtujenost protagonista niti prvotna prevara in zamenjava identitete ne vplivata na rezultat fotografiranja »s spominom«: nastane romantizirana fotografija v daljavo zazrtega mladeniča v uniformi, okoli katerega je okvir z improviziranim dekorjem, ki naj bi fotografijo že v trenutku nastanka spremenil v objekt spomina, v spominek, in jo obdal s patino preteklosti že precej prej, kot bi jo sčasoma dejansko pridobila.[15] V družinskih albumih po vsej nekdanji Jugoslaviji, na bolšjih trgih, v spletnih zbirkah »starih fotografij« in na spletnih dražbah, kjer jih po nizkih cenah ponujajo kot »starine«, je moč najti še brezštevilne druge zelo podobne fotografije.

Povedano drugače: prav ta izrazita ritualiziranost studijskih fotografskih praks, zaradi katere pomen te prakse ni nujno pomemben ali znan tistim, ki se je poslužujejo (ločenost pomena od prakse se v tem primeru še poveča z ločenostjo *spomina* od *fotografije*), je Zoranu in Nazifu, osebama s tako različnimi porekli, osebnimi zgodbami in svetovnimi nazori, omogočila, da sta brez težav »umestila« improvizirane kartonske okvirje. Posledično te uniformne, standardizirane podobe omogočajo zelo različna razumevanja in pomene. Njihova izrazita insceniranost nas opozarja, da se pri teh slikah ne morejo obnesti preproste, enoplastne ali samozavestne interpretacije – to pa velja tudi za druge ritualizirane vidike izkušnje vojaškega roka v JLA. Tako kot uniforme JLA so tudi te fotografije predstavljale okvir, ki je vase sprejemal radikalno različne moške, pa tudi mnogotere smiselne in pomembne odnose, saj se insceniranost teh fotografij nikoli ni izključevala z resničnostjo in pomembnostjo vojaške izkušnje ter s čustvi, solidarnostjo in prijateljstvi, ki so bili sestavni del te izkušnje.

V času po koncu Jugoslavije se fotografije iz časa služenja vojaškega roka v škatlah z družinskimi fotografijami, na spletnih straneh in bolšjih sejmih po vsej nekdanji državi še vedno kažejo kot »kraji epistemološke negotovosti« (Appadurai 1997, 4). Podobno se s to epistemološko negotovostjo sooča gledalec po ogledu zadnjih prizorov filma *O ljubezenskih veščinah ali film s 14441 sličicami* Karpa Aćimovića Godine, obravnavanega v četrtem poglavju. Po vzporejanju skupinskih portretov vojakov in tovarniških delavk sledi prizor, v katerem vojaki v kolonah tečejo po mesecu podobni pokrajini vzhodne Makedonije. Na samem koncu tega kratkega filma kamera pokaže posamezne vojake, enega za drugim, vse v enaki uniformi, vse enake, a v tej enakosti tudi izrazito edinstvene, izmikajoče se kategorijam, po katerih običajno sodimo ljudi – kategorijam razreda, narodnosti, izobrazbe, socialnega kapitala in okusa.

Ko danes gledamo te fotografije, se naš pogled neizogibno prelamlja skozi prizmo katastrofe, ki je raztrgala Jugoslavijo. O ljudeh na njih ne moremo z gotovostjo reči skoraj ničesar, razen tega, da so bili vojaki JLA. Ne moremo določiti njihove izobrazbe, socialnega porekla, etnične pripadnosti ali tega, ali prihajajo iz mesta ali vasi. Ne moremo ugibati, kakšna je bila njihova usoda v tistih katastrofalnih letih, ko je Jugoslavija razpadla, in v obdobju po tej katastrofi – v veliki meri je bila odvisna od njihove etnične pripadnosti, ki je na teh ritualiziranih, uniformiranih fotografijah ne moremo razbrati. Ta nezmožnost ne daje zgolj moči fotografijam, da se zoperstavijo etniziranemu pogledu, ki je v času katastrofe in po njej postal edini način, kako prepoznati druge in biti prepoznan, temveč moške na fotografijah znova povezuje s prihodnostjo, ki bi bila lahko njihova, s prihodnostjo, ki je bila za vedno izgubljena v ubijanju, trpljenju in nasilju devetdesetih let 20. stoletja.

Na teh vseprisotnih, izrazito formalnih fotografijah, na katerih so moški v ličnih uniformah vsi videti mladi in enaki, je zamrznjen utopični trenutek. Izvira iz možnosti, ki jo omogočata uniformnost in istost – videti in prepoznavati druge ter biti prepoznan po svojih moralnih lastnostih, ne glede na etnično, jezikovno ali družbeno poreklo. Ta možnost je izpuhtela z začetkom jugoslovanske katastrofe, ko so forme ter infrastrukture za uniformnost in enakost, ki so ustvarjale možnosti za preseganje okvirov, določenih z identitetnimi kategorijami, začele razpadati, moralne lastnosti pa je nadomestila etnična pripadnost kot podlaga za prepoznavanje in solidarnost, pa tudi kot merilo za življenje in smrt.

15 Kot poudarja Corinne Kratz, realizem ni nujno inherentna lastnost portretne fotografije. Nasprotno, »z razvojem fotografije konec tridesetih let 19. stoletja v Združenih državah Amerike so izjemno realistične značilnosti dagerotipij dojemali kot oviro za portretiranje. Fotografske konvencije, ki so razlikovale med portretom in zgolj upodobitvijo, so se izoblikovale v štiridesetih letih 19. stoletja, pri čemer so se opirale na konvencije o portretih v drugih medijih (Kratz 2002, 118; gl. tudi Trachtenberg 2020, 24–26).

6 / Razkroj forme

Zgodovinar Vladan Jovanović iz mesta Jagodina v osrednji Srbiji še vedno hrani vabilo, ki so ga njegovi starši prejeli iz vojašnice v Kovinu, ko je leta 1987 odšel na služenje vojaškega roka v JLA v enoto, ki je usposabljala voznike. Z dopisnico, okrašeno s stiliziranim portretom vojaka v uniformi, narisanim v zlati barvi, jih je JLA povabila, naj pridejo na slovesno prisego in jim predstavila prve dni sinovega vojaškega roka:

> Spoštovani starši, z veseljem vam sporočamo, da je vaš sin živ in zdrav prispel v našo enoto. Zanj bodo zdaj poskrbeli častniki, ki mu bodo pomagali, da se bo čim prej prilagodil na nove življenjske in delovne razmere. V naši kasarni bo vaš sin imel vse, kar potrebuje, vojska pa mu bo ponudila nova znanja in naredila vse, da bo jutri še bolj spoštovan član naše socialistične domovine, njen varuh in graditelj. Svojega sina lahko obiščete ob sobotah popoldne ter ob nedeljah in praznikih ves dan. Prosimo, napišite sinu, kdaj ga nameravate obiskati, da mu bomo lahko pripravili prepustnico in omogočili odhod v mesto. Svoj prvi obisk izkoristite za pogovor z njegovimi nadrejenimi.

Slika 6.1: **Svečana prisega v jugoslovanski vojašnici.**

Po prevladujočem razumevanju javne in zasebne sfere v socializmu, po katerem je bilo »razlikovanje med zasebnim in javnim usklajeno z diskurzivnim nasprotjem med viktimiziranimi 'nami' in na novo močnimi 'njimi', ki so vladali državi,« medtem ko so »zasebne dejavnosti, prostore in čase ljudje na celotnem območju [socialističnih držav] razumeli kot 'naše' in ne državne« (Gal 2002, 87), je to pismo vojakovim staršem

mogoče zlahka brati kot še en simptom vdora socialistične države v zasebno sfero in njene ambicije po popolnem nadzoru vseh vidikov življenja svojih državljanov. Vendar pa ritualizirani značaj vojaškega roka v JLA in dejstvo, da so bili številni njegovi vidiki skupni različnim področjem družbe – družini in državi, zasebnemu in ideološkemu – kažeta na to, da je bil odnos med državljani in državo prej odnos usklajevanja in sodelovanja kot pa hegemonije in hierarhije. Starši in država (z vojsko kot enim izmed njenih stebrov) so si z medsebojnim zaupanjem delili starševsko vlogo in skrb za mlade moške. Posledično so bili številni rituali, ki so sestavljali vojaški rok, tudi del družinskih registrov; jezikovni vzorci so bili skupni, vrednote pa so se prekrivale.

Konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let, ko se je približeval razpad Jugoslavije in so se vse jasneje zarisovali obrisi prihajajoče katastrofe, je JLA hitro izgubljala svoj sinkretični značaj in se iz vojske miru spreminjala v vojsko vojne. Velik del vodstva JLA se je v konfliktu postavil na srbsko stran. Politične elite niso pustile veliko prostora za univerzalistične, državljanske in moralne vrednote, ampak so vsilile organicistično pojmovanje družbe in etnične identitete kot tistih, ki opredeljujeta družbeno in politično realnost. V Sloveniji in na Hrvaškem, ki sta med jugoslovanskimi republikami prvi razglasili neodvisnost, je JLA postala »največji sovražnik« (Garb in Jelušič 2005, 171). Hkrati so se v osemdesetih letih okrepile zahteve javnosti po možnosti ugovora vesti, zlasti v Sloveniji, kjer je bilo to eno od pomembnih vprašanj, ki jih je izpostavljala civilna družba (Milošević 1988, 99–100; Bebler 1993; Ranković 2024). Služenje vojaškega roka – ki je bilo nekoč čast, državljanska dolžnost, obred prehoda, ki je iz fantov naredil moške, in pomemben socializacijski proces, pa tudi državljanski projekt ter način zagotavljanja podpore in pomoči državljanom v primeru kriz in naravnih nesreč – je za številne začelo predstavljati kršenje pravic in omejevanje svobode in je postalo mehanizem delovanja totalitarnega aparata, ki se mu je bilo treba izogniti. Diskurz »človekovih pravic«, ki se je v obdobju neposredno pred razpadom Jugoslavije uveljavil kot novi konceptualni jezik, je bil eden od pomembnih globalnih simptomov konca hladne vojne. Kot trdi David Scott, je bil ta diskurz uporabljan za legitimizacijo liberalne demokracije kot univerzalnega političnega projekta in kot edine alternative v tranziciji iz režima, ki je bil označen za neliberalnega (Scott 2024, 129).

V takšnih okoliščinah, ko je etnična pripadnost postala edini mogoč način (samo) identifikacije, na socialistično preteklost pa je bilo mogoče gledati le kot na neliberalno ali totalitarno, in ko si je bilo mogoče politično prihodnost zamišljati le na en način – v etnično homogenih nacionalnih državah – so se institucionalne infrastrukture, ki so ustvarjale pomene in vrednote, skupne različnim akterjem jugoslovanskega socializma, razkrojile, zaradi česar so nekatere oblike in možnosti kolektivnosti postale

politično problematične, nelegitimne in nesmiselne. Posledično sta izginila zaupanje in »usklajevanje« starševskih odgovornosti med starši vojakov in vojaško institucijo, ki sta bila značilna za desetletja vojaškega roka v JLA. Ko se je pognalo v tek kolesje oboroženih spopadov in etničnega nasilja, so se številni starši, zaskrbljeni za usode svojih sinov, odpravili v vojašnice, kjer so ti služili, in začeli načrtovati, kako jih zaščititi in rešiti. Tomo Buzov, nekdanji častnik JLA, se je nekega februarskega jutra leta 1993, ko so bile jugoslovanske vojne že v polnem razmahu, vkrcal na vlak iz Beograda, da bi obiskal svojega sina v vojašnici v Podgorici in se prepričal, da je zdrav in na varnem. Dve leti prej, leta 1991, ko sta Slovenija in Hrvaška razglasili neodvisnost, so se številni starši v želji, da bi dobili svoje otroke nazaj iz vojašnic v drugih delih razpadajoče države, organizirali in zahtevali posredovanje civilnih oblasti.[1] Spomladi 1991 je bil v Sloveniji ustanovljen Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov iz JLA. V začetku julija tega leta je več sto staršev iz Srbije, predvsem mater, vstopilo v poslopje skupščine v Beogradu in prekinilo njeno delo ter zahtevalo, da se njihovi otroci, ki so služili v JLA, vrnejo v Srbijo. Nekaj dni pozneje so se ti starši vkrcali na avtobuse in se pripeljali v Ljubljano, saj so bili zaskrbljeni za svoje sinove v na novo osamosvojeni Sloveniji, iz katere se JLA ni hotela umakniti. Slovenski starši so jih pričakali in jim ponudili nastanitev med bivanjem v Sloveniji (Gombač 2005, 80).

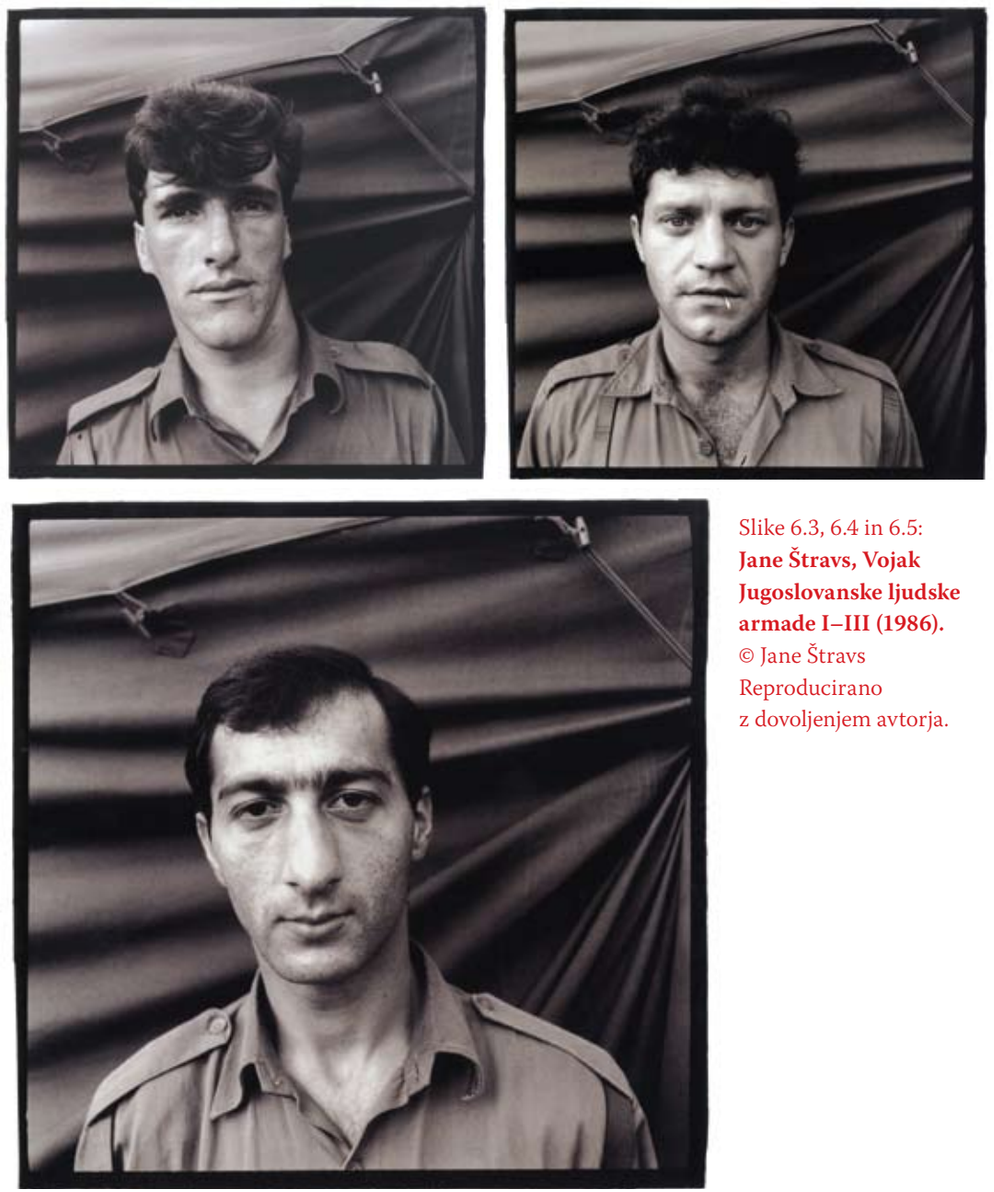
Slika 6.2: **Goran Jevremović, vojak iz Srbije, v ljubljanski vojašnici z mamo, ki ga je obiskala v skrbi za njegovo varnost.** Fotografija je povzeta po časopisu Borba, 13. in 14. julij 1991.

1 Boris M. Gombač, tudi sam oče vojaka JLA, ki je ob začetku vojne služil v Splitu, je v knjigi *Na drugi strani: Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov ob slovenski osamosvojitvi leta 1991* (Gombač 2005) opisal kronologijo delovanja slovenskega Odbora staršev in objavil pričevanja več slovenskih vojakov, ki so v tistem trenutku služili v JLA.

Ta razdružitev države in družine je bila neposredna posledica radikalnega oženja možnosti jugoslovanskih državljanov za obstajanje, medsebojno prepoznavanje in pripadanje; to oženje je potekalo vzporedno z oženjem obzorij političnih alternativ. Z grozečo katastrofo jugoslovanskih vojn v devetdesetih letih 20. stoletja etnična pripadnost ni postala le edini mogoč način identifikacije, ampak je tudi določala usodo posameznika. Ta proces krčenja možnosti opisuje Mila Dragojević, ki je proučevala vzpostavljanje etničnih skupnosti Hrvatov in Srbov med vojno na Hrvaškem v obdobju 1991–1995. Te na novo vzpostavljene okvire pripadnosti opredeli kot »amoralne skupnosti«, pri čemer kot njihovo pomembno značilnost izpostavi dejstvo, da se »povezava med etničnostjo in politično identiteto širi v vsakdanje vidike življenja« (Dragojević 2019, 33). V takšnih skupnostih ljudje »ne dojemajo drug drugega glede na osebne lastnosti ali vloge v skupnosti, temveč najprej upoštevajo etnično pripadnost« (Dragojević 2019, 33). Na delovnih mestih, v javnih prostorih, šolah in na igriščih so se ljudje začeli združevati na podlagi etnične pripadnosti (Dragojević 2019, 33). Ta logika prepoznavanja in organizacije je posameznikom bistveno zožila politična obzorja. Kot poudarja Dragojević, so amoralne skupnosti »kraji, kjer se posamezniki ne počutijo svobodne pri izražanju svojih osebnih stališč, če ta stališča niso skladna s […] prevladujočimi stališči ali narativi [etnične skupine, ki jo dojemajo kot svojo].« V takih krajih »ima oseba z določeno kulturno identiteto avtomatično določena politična stališča in ji ne damo nobene možnosti, da bi razmišljala drugače«.[2]

RAZ-UNIFORMIRANI

Prevladujočo logiko etnizacije, ki je strukturirala življenje in spremljala razkroj socialistične Jugoslavije, je s svojo serijo fotografij pronicljivo prikazal Jane Štravs, slovenski umetniški in modni fotograf ter luciden vizualni kronist alternativne in kulturne avantgarde v Sloveniji osemdesetih let, ki je vojaški rok služil leta 1986 v Beogradu. Jane je posnel več portretov vojakov JLA, s katerimi si je delil čas in prostor v vojašnici.[3] Trije od teh portretov so postali simboli njegovega fotografskega dela iz osemdesetih let in so del stalne razstave Muzeja sodobne umetnosti Metelkova v Ljubljani. Janetovi portreti, na katerih vojaki, oblečeni v ponošene sive uniforme, stojijo pred vojaškim šotorom in gledajo neposredno v objektiv fotoaparata, se močno razlikujejo od splošnih konvencij studijskih portretov JLA in se spogledujejo z žanrom vojne fotografije, s čimer srhljivo napovedujejo konflikt, ki se je zgodil že čez nekaj let (gl. slike 6.3, 6.4 in 6.5).

Slike 6.3, 6.4 in 6.5: **Jane Štravs, Vojak Jugoslovanske ljudske armade I–III (1986).** © Jane Štravs Reproducirano z dovoljenjem avtorja.

2 Sven Milekić, »Amoral Communities: How Ethnic Identity Prevailed in Croatia's War«, intervju z Milo Dragojević, *Balkan Transnational Justice*, 1. november 2019, https://balkaninsight.com/2019/11/01/amoral-communities-how-ethnic-identity-prevailed-in-croatias-war.

3 Te fotografije so ponatisnjene v Štravsovi knjigi *Photographic Incarnations* (Štravs 2003).

Kulisa, drža fotografiranih vojakov, videz njihove uniforme in močan poudarek na njihovih obraznih izrazih kažejo, da se te fotografije nahajajo zunaj performativnih in ritualiziranih norm, ki so prevladovale v desetletjih služenja vojaškega roka v JLA, in da so v nasprotju z njimi. Odstopanje od teh norm naj bi kazalo na spontanost fotografij; te naj bi bile »resnične«, brez romantiziranja in insceniranosti, ki sta močno zaznamovala studijske portrete, obravnavane v prejšnjem poglavju. Obenem se zdi, da portretirance individualizirajo, da jim omogočajo biti to, kar v resnici so, kar sta jim sicer preprečevala uniforma, ki so jo nosili, in ritualizirani značaj vojaškega roka. Tu, na Janetovih fotografijah, so vojaki v vojašnicah, pred vojaškim šotorom in v uniformah JLA, vendar so videti izrazito individualizirani, njihovi obrazi so izstopajoči, prepoznavni in edinstveni.

Če sta stroga uniforma in formalna drža na studijskih portretih povzročali epistemološko negotovost glede tega, kako interpretirati in klasificirati fotografirane moške, ter jim s tem zagotavljali določeno avtonomijo in zaščito, kaj je za portretirance pomenila serija fotografij Janeta Štravsa, ki je odstopala od uniformiranosti in formalizma?

Marina Gržinić poudarja, da je fotografski realizem teh podob zavajajoč. Kot piše, nas Janetove fotografije silijo k opustitvi »zgodnjega in 'nedolžnega' prepričanja, da nas fotografski aparat zgolj sooča z vizualnimi dejstvi, ki so bila 'tam zunaj' zato, da bi jih nekdo objektivno opazil in posnel« (Gržinić 2003, 8). Kot mi je v pogovoru pojasnil Jane, je portrete posnel s širokokotnim objektivom, ki je obraze portretirancev nekoliko deformiral. Zaradi te fotografske tehnike so ti obrazi prepoznavni in zapomnljivi, obenem pa jih je ta tehnika oddaljila od oseb, ki jim pripadajo precej bolj, kot so to storili uniforme, discipliniranje, striženje in ritualizacija vojaškega vsakdana. Na studijskih fotografijah je bila razlika med resničnostjo in upodobitvijo očitna zaradi odsotnosti očesnega stika in strogih fotografskih konvencij. Po drugi strani pa v ritualiziranih okoliščinah vojaščine zaradi te očitne razlike fotografije za portretirane vojake niso postale nič manj »resnične«, tako kot je bila zelo resnična izkušnja vojaškega roka, čeprav je bila ta izkušnja daleč od vsakdanjega, normalnega in običajnega, liminalna in pogosto nadrealistična. Podobno tudi odkrita insceniranost normalnosti v seriji fotografij Francija Viranta, obravnavanih v četrtem poglavju, na katerih so portretiranci v civilnih oblačilih v vojašnici, vojakov ni oddaljila od njihovih fotografiranih jazov.

Vendar pa Janetovi portreti niso povsem odkriti, ko gre za razliko med resničnim in fotografsko uprizorjenim. Ne samo opazovalcem, temveč tudi samim portretirancem zamolčijo insceniranost in deformacijo obrazov s širokokotnim objektivom.

Ti moški nimajo niti avtonomije niti nadzora nad kontekstom fotografiranja in njegovim rezultatom. Trije Janetovi vojaški tovariši po fotografiranju niso nikoli videli fotografij in po Janetovem mnenju jim zagotovo ne bi bile všeč. Zanje te fotografije niso »tiste, ki si jih želijo« (Kratz 2002, 1), za razliko od Francijevih fotografij iz Poligona C, od posnetkov vojakov, na katerih so ti zaigrali boj ali igranje instrumentov stoje na mizi v knjižnici, ali od standardiziranih, insceniranih studijskih fotografij, ki jih številni še vedno skrbno hranijo v družinskih albumih in škatlah za fotografije ter jih pogosto delijo na družbenih omrežjih.

Janetovi portreti vojakov JLA, s katerimi je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Beogradu služil vojaški rok, imajo dve pomembni skupni značilnosti s fotografijami za vojaške izkaznice, ki so bile narejene takoj po tem, ko so se vojaki oblekli v uniforme, kot je fotografija Antonije Pušića alias Ramba Amadeusa (slika 4.1): položaj portretiranca, ki je obrnjen proti fotoaparatu in gleda naravnost vanj, ter odtujenost med fotografirano osebo in osebo na fotografiji. Kot meni John Tagg, so fotografije, imenovane frontalni portreti, pogosto povezane s »kodom družbene manjvrednosti« (Tagg 1988, 36–37) in dokumentiranjem ljudi za različne znanstvene, pravne in medicinske namene. V treh Janetovih portretih vojakov JLA lahko razberemo tako družbeno hierarhizacijo kot poudarjanje razlik.

Morda je prikrivanje insceniranosti teh portretov cena za izražanje edinstvenosti in individualnosti portretiranih moških. Vendar pa je vprašljiva tudi trditev o njihovi individualnosti. Jane mi je pojasnil, da je bil namen serije portretov, da bi vsak od portretiranih moških predstavljal eno od treh »tipičnih« etničnih skupin nekdanje Jugoslavije; moški na slikah 6.3, 6.4 in 6.5 domnevno predstavljajo Srba, Cigana in Albanca – čeprav osebe na fotografijah niso nujno dejanski pripadniki teh etničnih skupin. Osebe na fotografijah so tako »tipizirane« – »identificirane indeksno in pogosto ikonično, prek družbeno prepoznavnih značajev in moralnih stališč« (Weidman 2014, 43). S to umetniško tehniko se Jane približa poskusom sistematizacije fotografskih arhivov glede na fiziognomske značilnosti, ki so bili aktualni v 19. stoletju (Sekula 1986). Ta sistematizacija zahteva, da »značilne individualne lastnosti razumemo v skladu s tipom« (Sekula 1986, 11). A kot je trdil viktorijanec Francis Galton, tip še zdaleč ni »objektivna kategorija«: »Običajno to poteka tako, da izberejo posameznike, za katere presodijo, da predstavljajo prevladujoči tip, ter jih fotografirajo; vendar ta metoda ni zanesljiva, ker je napačna sama presoja. Nanjo bolj vplivajo nenavadne in groteskne kot običajne značilnosti, zato so portreti, ki naj bi bili tipični, velikokrat karikature« (Galton 1883 v Sekula 1986, 7). Tudi v tem primeru je bila deformacija obraza kot posledica uporabe širokokotnega objektiva namenjena ustvarjanju tipa, pri

čemer edinstvenega in individualnega ni mogoče ločiti od groteskнega, karikiranega in slabšalnega.

Uporaba takšne tehnike, s katero naj bi osebe na fotografijah postale predstavniki nacionalnega oz. etničnega tipa, nikakor ne odraža fotografovega lastnega dojemanja teh skupin. Tu je Janeta bolj zanimal pogled gledalca v trenutku, ko je že potekala etnizacija jugoslovanske družbe. Kot poudarja Gržinić, je to zanimanje za pogled gledalca ključna značilnost Janetovega dela, ki »teži k analizi in refleksiji dejanja opazovanja fotografij« (Gržinić 2003, 8). Ne glede na to, kakšen je bil fotografov namen, pa njegova tipologija neizogibno vključuje posplošen pogled in objektivizacijo fotografiranih posameznikov. Poleg tega je tipologija omogočila tudi posploševanje z označevanjem: vsak od treh portretov v seriji je označen kot vojak Jugoslovanske ljudske armade.

Slika 6.6: **Vojaki JLA na vhodu v vojašnico v Ljubljani.** Fotografija: © Tone Stojko. Hrani Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije.

Na ta način so klasificirani, popačeni in (nacionalno oz. etnično) tipizirani portreti postali reprezentacija JLA kot celote ter »vzpostavili in razmejili teren drugega ter definirali tako posplošeni videz – tipologijo – kot kontingentne pojave deviantnosti in družbene patologije« (Sekula 1986, 7). Te Janetove fotografije so postale komentar njegove vztrajne umetniške kritike družbenih in političnih napetosti in izključevanj.

V osemdesetih letih je bil Jane član slovenske alternativne scene, povezane z intelektualnim in civilnodružbenim gibanjem, ki je artikuliralo ostro kritiko jugoslovanskega socializma. Po mnenju Marine Gržinić »Štravsove fotografije iz osemdesetih let reartikulirajo življenje na robovih totalitarne strukture« (Gržinić 2003, 7). V Sloveniji je bila kritika izrazito usmerjena v JLA kot najbolj tog in totalitaren element znotraj te »totalitarne strukture«. Del te kritike so bili nedvomno tudi portreti treh vojakov jugoslovanske vojske. Med protesti v Sloveniji leta 1988 proti vojaškemu sojenju štirim Slovencem, ki naj bi potekalo v srbohrvaščini, se je JLA jasno vzpostavila kot sovražnik in »teren drugega«. To izključevanje je bilo ikonično ponazorjeno na reportažnih fotografijah Toneta Stojka, posnetih pred vojašnico JLA v Ljubljani. Na eni od teh fotografij vojaki stojijo ob vhodu v vojašnico, civilisti pa vanje mečejo cvetje (slika 6.6). Mladi moški v uniformah JLA so postali utelešenje vojske, v kateri so služili. Iz »naših otrok« so postali izključno vojaki sovražne vojske ali v najboljšem primeru otroci nekoga drugega.

Studijske fotografije vojakov JLA, obravnavanih v prejšnjem poglavju, in fotografije Janeta Štravsa, ko jih postavimo ene ob druge, razkrivajo vizualni izraz preobrazbe jugoslovanske vojske, do katere je privedlo rahljanje ustaljenih form in ritualiziranih konvencij v praksah fotografiranja. Razkroj form je vzporedno potekal tudi v vojašnicah JLA, v odmaknjenem, liminalnem mikrosvetu, kjer so se še vedno zbirali mladi moški iz vseh koncev razpadajoče države. Etnične razlike, ki so bile včasih razlog za kako šalo in lahkotno zbadanje, so postale razlog za sovraštvo ali strah. Etnična pripadnost vojakov je postala ključna za njihov položaj in pogosto tudi za njihovo blaginjo in varnost. Elmaz je moral med služenjem vojaškega roka tik pred razpadom Jugoslavije kot edini Albanec v vojašnici pretrpeti številna nadlegovanja srbskega častnika. Pri tem mu nista bila v posebno pomoč niti dejstvo, da je zelo dobro govoril srbohrvaško, niti uniforma, ki jo je nosil. Ta uniforma, ki je več desetletij pomembno prispevala k vzpostavljanju konteksta za moralno prepoznavanje moških, ki so jo nosili, je v letih 1990 in 1991 mlade vojake spravljala v nevarnost. Številni so ostali ujeti v svojih vojašnicah brez hrane in zalog. Številni med njimi so bili poslani na fronto, in številni so bili v tej uniformi tudi ubiti, ko so poskušali zaščititi državo in njeno temeljno načelo bratstva in enotnosti, nad katerim je vse preveč ljudi v »resničnem svetu« onkraj zidov vojašnic že obupalo.[4]

4 Goran Duplančić v avtobiografskem stripu *Vojna* pripoveduje pretresljivo zgodbo o strahu in izgubljenosti, pa tudi o solidarnosti, skrbi in prijateljstvu v življenju vojakov JLA, ki so bili spomladi leta 1991 ujeti v vojašnici v Šentvidu. Gl. Duplančić 2021.

Intermezzo: *Katastrofa*

★

Šestega maja 1991 so hrvaški nacionalisti v Splitu ubili Saška Gešovskega, mladega vojaka iz Kavadarcev v Makedoniji. Bil je eden izmed vojakov, ki so varovali poveljstvo vojaško pomorskega območja, pred katerim je petdeset tisoč protestnikov zahtevalo, da Jugoslovanska ljudska armada (JLA) zavzame jasno stališče glede samooklicane srbske avtonomije na območju Knina. Nekdo je streljal na vojake in pri tem ubil Saška ter ranil še enega vojaka iz Makedonije, Tonija Stojčeva iz Makedonske Kamenice.[1] Saško je znan kot prvi vojak JLA, ki je postal žrtev jugoslovanskih vojn.

★

V istem času je Jure Gombač, vojak JLA iz Ljubljane, služil v 490. bataljonu vojaške policije v Splitu. Vzdušje je bilo napeto, njegova enota pa je bila pogosto napotena v Knin in na druga etnično mešana območja, kjer je obstajala možnost konflikta med Srbi in Hrvati. Zavedal se je, da jugoslovanska vojska ne bo sposobna obvladati resnega spopada in da bodo žrtve te nesposobnosti številni mladi moški, ki služijo vojaški rok, tako kot njegov prijatelj Saško Gešovski, s katerim je bil v isti enoti. Uspelo mu je zapustiti vojašnico in se dobiti s staršema, ki sta skrbno organizirala njegov pobeg in ga odpeljala nazaj v Slovenijo.

★

Tistega maja sem hodila v tretji letnik srednje šole. Novica o tragični smrti Saška, ki je bil le malo starejši od mene in mojih sošolcev, nas takrat na gimnaziji Svetozar Marković v Svetozarevu (danes Jagodina) ni dosegla. Vojna se je zdela nekje drugje, kot da

1 »Med napadi na JLA v Splitu ubili makedonskega vojaka«, *Večerno Delo*, 7. maj 1991. Na naslovnici *Dela* s tega dne je ob članku o smrti makedonskega vojaka v Splitu dnevni komentar Branimirja Nešovića z naslovom »Intermezzo«. V njem avtor opisuje rastoče napetosti na Hrvaškem, situacijo pa vendarle vidi kot »nekakšen intermezzo«, saj se »zdajšnja pat pozicija ne more obdržati«. Danes vemo, da intermezzo ni bil to, kar je avtor upal, da bo. Tudi v naslovu tega kratkega poglavja *intermezzo* nakazuje njegov vmesni položaj glede na narativni tok ostalih poglavij v knjigi, nikakor pa ne sugerira začasnosti in prehodnosti: katastrofa ni in ne more biti vmesno ali prehodno obdobje – njeni učinki močno in trajno zaznamujejo čas po njej. Čeprav v zgornjem naslovu stojita skupaj, sta *intermezzo* in *katastrofa* nezdružljiva.

z nami ni povezana. Toda nekega dne v naslednjem šolskem letu smo stali ob odprtem grobu in se poslavljali od Davida Jakovljevića. David, visok, tih, prijazen mladenič s skodranimi temnimi lasmi, je bil naš sošolec. Rad je imel glasbo in je igral kitaro. Bil je nekoliko starejši od nas ostalih, saj je k nam prišel iz druge šole, ko je tam ponavljal razred in postal eden od dveh fantov v našem jezikovnem razredu. Ko mu ni uspelo dokončati prvega letnika, je obupal, k čemur je prispeval tudi naš razrednik, ki mu je rekel, da je gimnazija zanj preveč zahtevna. Ker je ravno dopolnil osemnajst let, so ga vpoklicali na služenje vojaškega roka. Ubili so ga na Hrvaškem, na območju Karlovca, v uniformi vojaka JLA.

★

Bahrudin Kaletović je bil iz Tuzle in je leta 1991 služil vojaški rok v Sloveniji. Bahrudina je 27. junija, sredi kratkega konflikta, ki se je končal s slovensko neodvisnostjo, posnela televizija YUTEL, edina vsejugoslovanska televizijska postaja, ki je oddajala med letoma 1990 in 1992. Bahrudin, ki je nekje v slovenskih gozdovih ležal ob svoji strojnici, oblečen v zeleno maskirno uniformo, ki naj bi prikrivala njegov položaj, je bil videti izgubljen in obupan. Novinarju je povedal, da kot on razume, vojna med JLA in enotami slovenske Teritorialne obrambe poteka zato, ker se »oni […] *kao* želijo odcepiti, mi pa jim *kao* ne dovolimo. V bistvu pa se mi samo želimo vrniti v vojašnico, nič drugega.«

★

Istega dne zvečer je slovenska Teritorialna obramba s stolpnice na Trgu republike v Ljubljani sestrelila lahki helikopter JLA. Helikopter je eksplodiral in padel v ljubljansko sosesko Rožna dolina. Umrla sta dva pripadnika JLA – Slovenec Toni Mrlak in Makedonec Bojanče Sibinovski. Helikopter je bil neoborožen in je iz vojaške pekarne v Ljubljani na Vrhniko prevažal kruh za vojake, ki so bili ujeti v tamkajšnji vojašnici. Vojaka Teritorialne obrambe, ki sta helikopter sestrelila, sta bila pozneje za to dejanje odlikovana.

★

Tistega poletja leta 1991 so vojašnico JLA 4. julij na Metelkovi ulici v Ljubljani, kjer je vojaški rok služil Goran Jevremović iz Svetozareva v Srbiji, vsak dan obkrožali civilnodružbeni aktivisti in občani, ki so protestirali proti jugoslovanski vojski. Nekaj tednov prej so bile razglašene izredne razmere. Vojaki niso smeli zapuščati območja vojašnice. Da bi preprečili dezerterstvo, so bili slovenski vojaki zaprti v vojašnice. Goran in drugi vojaki so jih morali stražiti, a so bili pravzaprav vsi ujeti. Da so si krajšali dneve in sprostili napetost, so si pripovedovali šale in skupaj igrali namizni nogomet.

★

Jeseni 1991 je moral Saša Ilić, bodoči študent književnosti, v katerega sem bila zaljubljena, za eno leto odložiti začetek študija na beograjski univerzi in oditi na služenje vojaškega roka na črnogorsko obalo. Všeč so mi bile njegove fotografije v mornariški uniformi, ki mi jih je pošiljal skupaj z dolgimi pismi, ki so vsebovala veliko več kot le hrepenenje in obup mladeniča, iztrganega iz svojega sveta. Za razliko od številnih pred njimi Saša in njegova generacija niso mogli ločiti služenja vojaškega roka v JLA od vojne, v kateri je razpadla Jugoslavija. Saša je v svojih pismih pisal o vojaških ladjah, ki so vsako noč zapuščale pristanišče, odplule proti meji s Hrvaško in se zjutraj vračale s praznimi zabojniki streliva, ki jih je moral on skupaj z drugimi novinci (*gušteri*) raztovoriti. Pozneje je pisal o ponavljajočih se potovanjih v Pulj in nazaj z mornariško ladjo, na kateri so prevažali orožje, ko se je JLA umikala iz Hrvaške; o albanskih vojakih, ki so izkoristili vsako priložnost za pobeg iz vojske; o častnikih, ki so jih vojaki morali čez noč začeti naslavljati z »gospod« namesto s »tovariš«. Kljub vsemu, kar sem prebrala v teh pismih, in kljub temu, koliko so mi pomenila, nisem mogla zares razumeti, kaj se dogaja s Sašo in z državo, v kateri sva oba odraščala. Bil je povsem sam. Poleti 1992 sem se z dvema prijateljicama vkrcala na nočni vlak iz Beograda v Bar, da ga obiščem. Za nas je bilo to potovanje zabavna dogodivščina in nismo se v celoti zavedale napetosti in nasilja povsod okoli nas. Saša je bil vesel, da me je videl, vendar se je tudi zelo bal za mojo varnost.

★

Sedemindvajsetega februarja 1993, le pol leta po tem, ko sem se vkrcala na vlak Beograd–Bar, da bi obiskala svojega fanta, ki je služil v razpadajoči vojski takrat že mrtve države, so z istega vlaka odpeljali dvajset moških. Takoj ko je vlak krenil iz Beograda, je sprevodnik v spremstvu oboroženega moškega preveril vozovnice potnikov in jih vprašal po imenih ter si jih zapisal. Čez nekaj ur se je vlak ustavil v Štrpcih blizu Priboja, kjer je kratek odsek železniške proge prečkal ozemlje Bosne in Hercegovine. Na podlagi sprevodnikovega seznama so pripadniki posebne enote *Osvetnici* (»Maščevalci«) Republike Srbske pod vodstvom Milana Lukića ukazali muslimanskim potnikom, naj zapustijo vlak, jih oropali in ubili ter njihova trupla odvrgli v reko Drino. Med ubitimi je bil tudi Tomo Buzov, Hrvat, rojen v Kaštel Novem, upokojeni kapitan JLA, ki je živel v Beogradu. V skrbi za sinovo varnost v tistih nemirnih časih se je Tomo tistega jutra v Beogradu vkrcal na vlak za Bar, da bi ga obiskal med njegovim služenjem vojaškega roka v Podgorici (nekdanjem Titogradu). Tomo je bil odpeljan z vlaka in ubit skupaj z muslimanskimi potniki – ker jih je skušal zaščititi in ni mogel sedeti v tišini.

★

Poleti 1992, ko sem se peljala z vlakom Beograd–Bar, je bil Hariz Halilović v Prijedoru. Iz Sarajeva, kjer je študiral, je v to mesto na severozahodu Bosne prišel iz podobnega razloga, zaradi katerega sem tudi sama potovala v Bar: da bi obiskal svoje dekle. Toda napetost in nevarnost, ki sem ju tisto poletje občutila v Baru, sta bili za Hariza v Prijedoru, ki je bil pod nadzorom srbskih paravojaških enot, veliko bolj resnični. Obtičal je v mestu, a mu je uspelo ubežati usodi tisočev lokalnih muslimanov, ki so bili ubiti. Hariz je bil zaprt v koncentracijskem taborišču Trnopolje, kjer je prevzel vlogo »zdravnika«, pri čemer se je oprl na znanje, ki ga je pridobil na srednji zdravstveni šoli v Zvorniku in med služenjem vojaškega roka v Novem Sadu in Senti v letih 1988 in 1989, ko je delal v vojaški ambulanti.[2] Trnopolje je bilo eno od več kot šeststo taborišč in drugih krajev mučenja in trpljenja, ustanovljenih na ozemlju nekdanje Jugoslavije za pripadnike različnih etničnih skupin. Stavbe, objekti in institucije, ustanovljene v okviru jugoslovanskega projekta modernizacije – tovarne, rudniki, kulturni domovi, šole, muzeji, kinodvorane – so bile spremenjene v koncentracijska taborišča in kraje mučenja (Ivančič, Polan in Stjepanović 2019). Vojaško pristanišče Lora v Splitu, kjer je med zaostrovanjem spopadov vojaški rok služil Jure Gombač, je bilo kmalu po njegovem pobegu iz vojske spremenjeno v mučilnico za zaprte Srbe.

2 Harizove »vojne poti« so opisane v Halilović 2017.

★

Sedemindvajsetega januarja 1993 je 26-letni bosanski Srb Srđan Aleksić na glavnem trgu mesteca Trebinje v Bosni in Hercegovini poskušal ustaviti skupino srbskih vojakov, ki so napadli njegovega muslimanskega prijatelja Alena Glavovića. Vojaki so se spravili nanj in ga tako močno pretepli, da je padel v komo in šest dni pozneje umrl (Moll 2016, 3). Alenu je uspelo pobegniti in nazadnje je odšel na Švedsko. Tam živi z družino; vsako poletje se vrne v Trebinje in obišče Srđanov grob. Srđan Aleksić je postal simbol človečnosti na postjugoslovanskem območju. Njegova najbolj prepoznavna podoba, ki kroži v javnem prostoru, je njegova fotografija v uniformi JLA, ki je nastala, ko je bil star 18 let in je služil vojaški rok (Moll 2016, 20).

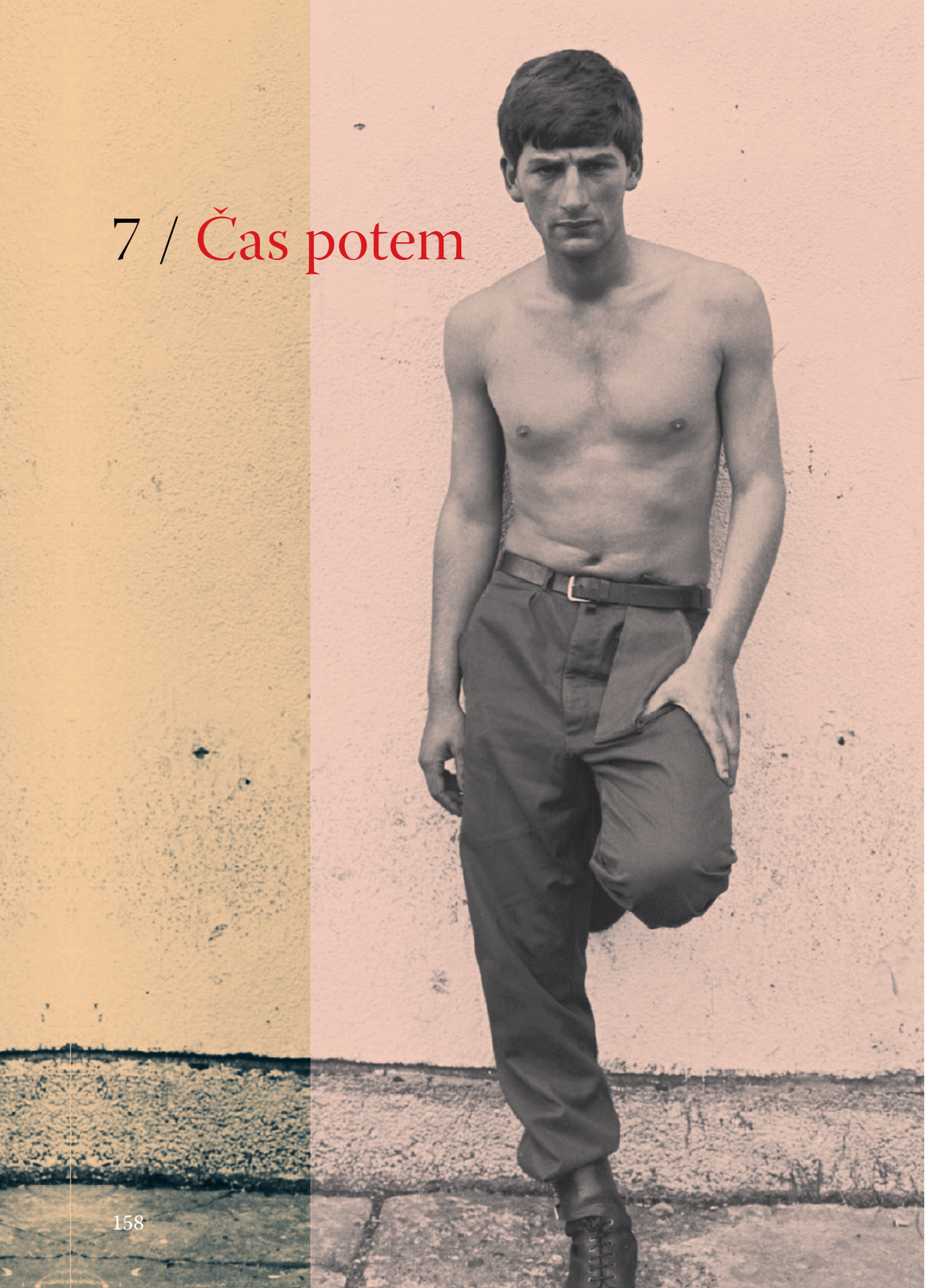
★

Julija 1995 so vojaške enote bosanskih Srbov blizu Srebrenice v Bosni in Hercegovini pobile več kot osem tisoč moških in fantov. V najhujšem vojnem zločinu v Evropi po koncu druge svetovne vojne je Hariz Halilović izgubil večino svojih moških sorodnikov. Tri desetletja po tem na tisoče žrtev še vedno ni identificiranih in dostojno pokopanih. Srebrenica je najbolj boleče vozlišče v gosti mreži vojnih zločinov na območju nekdanje Jugoslavije. Številna množična grobišča še vedno niso bila odkrita.

★

Sedemindvajsetega aprila 1999, mesec dni po začetku Natovega bombardiranja Jugoslavije (ki sta jo takrat sestavljali Srbija in Črna gora), se je Elmaz Jonuzi odločil, da gre v središče kosovske prestolnice Priština po nekaj živil. Mesto je bilo zaradi zračnih napadov in nasilja srbskih paravojaških sil prazno. V središču mesta je bilo odprtih le nekaj trgovin z zelo omejenim izborom blaga. Elmaz je takrat živel z ženo, hčerko in staršema. V mesto je odšel skupaj z dvema sosedoma. Vse tri je ujela skupina srbskih vojakov in jih ločeno odpeljala za stavbe. Vojak, ki je prijel Elmaza, je šestkrat ustrelil v zrak in zakričal: »Beži!« Elmaz je pobegnil. Njegova soseda se nista nikoli vrnila domov.

7 / Čas potem

Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja, po koncu vojn na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini ter pred Natovim bombardiranjem Srbije in nasiljem na Kosovu, se je Mitko Panov, nekdanji vojak JLA, ki je leta 1982 odslužil vojaški rok v Titovem Velesu in odšel v ZDA, da bi se posvetil umetniški karieri, vrnil v domovino s posebnim ciljem: ugotoviti, »kaj se je zgodilo z [njegovimi] vojaškimi tovariši. Ali so spet vzeli v roke orožje? Ali so ga morali uporabiti drug proti drugemu? Komu je uspelo v življenju, kdo pa je ostal ujet v vojnem viharju?«[1] Panov je v iskanju svojih tovarišev, s katerimi je delil leto dni v uniformi JLA, prepotoval opustošene pokrajine in prečkal novo vzpostavljene meje, ki so jih nadzorovale mednarodne sile, ki so poskušale preprečiti nove izbruhe spopadov. To je bilo izjemno mučno potovanje, in težko je gledati dokumentarni film, ki je nastal med njim.[2] Ko je prišel na domove, kjer naj bi živeli njegovi vojaški tovariši, je naletel na požgane hiše, na etnično očiščena mesta in vasi, njegovi prijatelji pa so bili pogrešani, mrtvi, razseljeni ali pa so se uničenega zdravja in uničenih življenj borili za preživetje.

To je tisto, kar je ostalo od Jugoslavije po desetletju nasilnih konfliktov: požgane vasi in mesta, tisoči ubitih, pogrešanih, razseljenih ali izseljenih ter ekonomska izčrpanost in ponižanje tistih, ki so preživeli in ostali. S širše perspektive je bilo to grozljivo desetletje za državljane nekdanje Jugoslavije nekakšen časovni koridor, po katerem so Jugoslovani hodili od časa, ko je bila prihodnost »ne le možna, ampak neizbežna; ne le neizbežna, ampak možna,« do časa, »v katerem se zdi sedanjost prežeta z negibnostjo, bolečino in razdejanjem« (Scott 2014, 4, 6). Kot pravi David Scott, je ta sedanjost čas, v katerem »prevladuje nekakšna izkušnja časovnega *stanja potem* [*afterness*], v katerem sled nekdanjih prihodnosti kot nekakšen ostanek koprenaste zavese prekriva nekaj srhljivo podobnega v neskončnost raztezajoči se sedanjosti« (Scott 2014, 6).

V obdobju po jugoslovanski katastrofi so ljudje obtičali sredi ruševin – ne le ruševin svojih hiš in naselij, temveč tudi sredi ruševin upanja na prihodnost. V »puščavi postsocializma« (Horvat in Štiks 2015), v kateri so se znašli, sta kakršno koli možnost za takšno upanje še dodatno onemogočala dva prepletena in medsebojno poglabljajoča se procesa: »kapitalistična 'tranzicija', katere rezultat je vzpostavitev neoliberalne paradigme, in restavracija etnocentrizma, katere rezultat je vnovična vzpostavitev organicistične nacionalne države« (Dedić 2016, 170). V tej novi realnosti je svet,

1 *Jarani* [Tovariši], rež. Mitko Panov (ZDA/Makedonija, 2000). Deli tega poglavja so že bili objavljeni v prispevku z naslovom »Nostalgia for the JNA? Remembering the Army in the Former Yugoslavia« (Petrović 2010a).

2 *Jarani* [Tovariši], rež. Mitko Panov (ZDA/Makedonija, 2000).

v katerem so živeli jugoslovanski državljani, in vse, o čemer so sanjali in si želeli v socializmu, postal problem, deviacija, njihova navezanost na ta svet pa znak slabosti, nekaj, kar je treba premagati. Takoj, ko je Jugoslavija začela razpadati, so bile biografije nekdanjih Jugoslovanov skrčene na eno samo značilnost: na njihovo etnično in z njo povezano versko identiteto. Postali so Hrvati, Srbi, Albanci, Slovenci, Bošnjaki, Črnogorci; muslimani, katoliki, pravoslavni kristjani. Ubijali so jih, pretepali, izgnali, razselili, jim grozili, jih brisali iz uradnih evidenc ali zapirali v koncentracijska taborišča, ker so bili to, kar so bili. In ker so bili to, kar so bili, so ubijali, pretepali, izganjali, grozili ali požigali hiše.

NEUSTREZNI

Desetletja po svojem koncu jugoslovanske vojne še vedno zaznamujejo družbeno in politično realnost ljudi, ki živijo na postjugoslovanskem prostoru – v nekaterih primerih kot vir nacionalnega ponosa in domoljubja, v drugih kot vir bolečine, travme ali ponižanja, vedno pa kot priročno politično orodje za ohranjanje *statusa quo*. Etnična pripadnost se je normalizirala kot edini mogoči – in predstavljivi – način identifikacije ter pri tem onemogočila vse alternative in izbrisala spomine na mogoče prihodnosti, na katerih so te alternative temeljile. Nekdanji Jugoslovani so tesno ujeti v oklep tragičnih dogodkov in tega, kar jim je sledilo (Hunt 2016, 5). Na socialistično preteklost je zato skoraj nemogoče gledati drugače kot na uvod v krvave konflikte devetdesetih let, na sedanjost pa kot na njihovo posledico. Ta ozki, redukcionistični pogled določa tudi to, kako lahko gledamo na preteklost, in predpisuje, kaj je mogoče in sprejemljivo v sedanjosti. Vpliva tudi na odnos nekdanjih jugoslovanskih moških do njihove izkušnje služenja vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi in na mesto te izkušnje v njihovih biografijah.

Številni nekdanji Jugoslovani so učinke tega zoževanja in krčenja občutili dobesedno na lastni koži. Vladimir Nešković, Makedonec, ki trenutno živi v Sloveniji in tukaj dela kot programer, je v JLA služil konec osemdesetih let, najprej v Zagrebu in nato v Surdulici na jugu Srbije. Kot številni drugi moški, ki so služili vojaški rok v JLA, ima tudi on viden spominek iz vojaških dni: na roko vtetoviran napis »JNA« v cirilici (gl. sliko 7.1). V začetku novega tisočletja je s prijatelji in sodelavci iz Ljubljane pogosto odhajal na bližnjo hrvaško obalo. Vsakič, ko je šel na plažo, si je tetovažo iz JLA prekril z obližem, saj se je bal negativnih odzivov na simbol nekdanje skupne vojske, katere pomen in zgodovina sta se skrčila na dejstvo, da je vojnah v devetdesetih letih 20. stoletja postala instrument srbske strani.

Če je ritualizirani vsakdan vojaškega roka omogočal prakse, ki niso zahtevale temeljitega premisleka o njihovem pomenu, kot je tetoviranje, si v obdobju po jugoslovanski katastrofi nekdanji vojaki JLA ne morejo več privoščiti brezbrižnosti do svojih tetoviranih teles. V tem *času potem* so ta telesa postala zaznamovana, neustrezna, neprimerna, nekaj, česar se je treba sramovati, skriti, zamaskirati. »V JLA je bilo vse super … Samo ta tetovaža me jebe. Sploh ko sem na morju,« je nekdo komentiral na spletnem forumu, na katerim so razpravljali o izkušnjah iz JLA.[3] Številni so posegli tudi po rešitvah, s katerimi so svoje vojaške tetovaže naredili nevidne trajneje, kot je to mogoče z obližem, tako da so jih odstranili ali prepisali. Lastnik nekega salona za tetoviranje je na svojem blogu zapisal, da k njemu najpogosteje prihajajo tisti, ki želijo skriti tetovaže iz preteklosti, »tako imenovane tetovaže JLA. Te so bile narejene s tehniko, ki je bila nekoč značilna za vojsko in zapor: igla in nit – in imaš tetovažo in si frajer.« Dodal je: »Vedno se zelo nasmejim, ko vidim te tetovaže, potem pa se lotim dela in jih prekrijem, tako da so moje stranke zadovoljne, s tem pa tudi jaz.«[4]

Slika 7.1: **Tetovaža Vladimirja Neškovića iz časov, ko je služil vojaški rok v JLA.**

3 Komentar je bil objavljen na forumu spletnega portala *Index.hr*, 4. december 2004, http://www.index.hr/forum/default.aspx?q=t&idf=21&idt=21986&p=3 (naslov URL ni več aktiven).

4 »Prekrivanje starih tetovaža (Cover tattoo)« [Prekrivanje starih tetovaž], Salon za tetoviranje »Zile«, 29. januar 2011, http://ziletattoostudio.blogspot.com/2011/01/prekrivanje-starih-tetovaza-cover.html. Gl. tudi Abram 2013.

Kako močno *čas potem* zaznamuje zgodbe, zgodovine in biografije in jih pri tem pogosto splošči, izbriše ali prepiše, postane še posebej vidno, ko se forme in pripovedne niti, ključne za izkušnjo vojaškega roka v JLA razkrijejo javnosti, na primer v filmih, posnetih po razpadu Jugoslavije.

Konec leta 1996 je na platna kinematografov prišel hrvaški film *Kako se je začela vojna na mojem otoku* (*Kako je počeo rat na mom otoku*) scenaristov Iva in Vinka Brešana,[5] ki je bil posnet v zapuščeni vojašnici JLA pri Šibeniku. Dogajanje je postavljeno v leto 1991, ko je Hrvaška že razglasila neodvisnost od Jugoslavije, a so bile po vsej državi še vedno vojašnice JLA, iz katerih se vojska ni hotela umakniti. Film se začne s prihodom očeta, ki je odločen rešiti svojega sina, zaprtega v vojašnici pod poveljstvom fanatičnega srbskega častnika Alekse. Prebivalci otoka na čelu z lokalnimi pripadniki novoustanovljenih hrvaških obrambnih sil skušajo častnika prepričati, naj se vda in vojake izpusti, a ta njihovo zahtevo zavrne. Očetu, ki se izdaja za visokega častnika JLA, uspe priti v vojašnico ter rešiti sina in nekaj drugih vojakov. Aleksa, razjarjen zaradi prevare, ukaže vojakom, naj začnejo streljati na ljudi, zbrane pred vojašnico. Film, ki je sicer poln šal in prepoznavnih humornih referenc na vojaško življenje, se tako konča tragično.

Film *Kako se je začela vojna na mojem otoku*, ki je nastal takoj po vojni na Hrvaškem, združuje dva medsebojno povezana narativa o JLA, ki sta v zgodnjih devetdesetih letih začela prevladovati. Prvi je zgodba o starših, ki rešujejo svoje sinove iz vojašnic in jih pripeljejo domov; drugi je pripoved o častnikih JLA, ki te prikazuje kot tragične osebnosti, odtujene od »resničnega življenja« in patološko zveste razpadajoči ideologiji jugoslovanskega socializma in njegove vojske, za katero so pripravljeni žrtvovati mlada in nedolžna življenja vojakov, ki so jim bili zaupani. Leto dni pozneje, leta 1997, je izšel slovenski film *Outsider*.[6] Film, ki ga imajo številni za prvi jugoslovanski film po koncu Jugoslavije, častnika JLA prav tako prikazuje v takšnih ideoloških barvah. Časovno je umeščen v zgodnejše obdobje, v Ljubljano ob koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Strogi častnik JLA, ki živi v tujem okolju v etnično mešanem zakonu, pride v hud konflikt s svojim mladoletnim sinom, ki odrašča pod vplivom takratne ljubljanske punk kulture. Konflikt se konča na najbolj tragičen način, s fantovim samomorom.

5 *Kako je počeo rat na mom otoku* [Kako se je začela vojna na mojem otoku], rež. Vinko Brešan (Hrvaška, 1996).

6 *Outsider*, rež. Andrej Košak (Slovenija, 1997).

Te filmske upodobitve častnikov JLA odražajo prevladujoči pogled nanje po razpadu Jugoslavije, posplošen pogled, ki te ljudi vidi kot neposredno povezane z nasiljem in vojnimi zločini, ki so zaznamovali razpad države. Ko je zvezna država razpadla in so bile v državah naslednicah vzpostavljene nacionalne vojske, so nekdanji častniki JLA postali najbolj problematični elementi »nacionalnih teles« teh novih držav (Petrović 2010). Pogosto so bili s temi telesi etnično nekompatibilni, a kot ugotavlja Miroslav Hadžić, jim tudi »ustrezno« etnično poreklo pogosto ni moglo zagotoviti stabilnega položaja v novih nacionalnih vojskah: takoj ko jih niso potrebovali za vojne operacije, so jih razrešili (Hadžić 2001, 179). V nekdanjih jugoslovanskih republikah, ki so v osamosvojitvenih vojnah najbolj trpele, se je negativen odnos do tistega dela častniškega kadra, ki je bil dejansko odgovoren za nasilje in vojne zločine, hitro razširil na vse posameznike, ki so poklicno služili v JLA, in na jugoslovansko vojsko kot celoto.

Takšen pogled normalizira določen narativ o koncu Jugoslavije, v katerem imajo JLA kot institucija in njeni častniki izrazito negativno vlogo. Ta narativ prispeva k organicistični imaginaciji nacionalnih teles, ki prevladuje na postjugoslovanskih prostorih, in utiša zgodbe, kot so tiste o častnikih JLA, ki so storili vse, da bi zaščitili mlade vojake, za katere so bili odgovorni, ali da bi rešili kraje, v katerih so se znašli kot vojaški poveljniki. Ena takšnih je zgodba viceadmirala JLA Dragoljuba Bocinova, po rodu Makedonca, poveljnika vojaške mornarice v Splitu, ki poleti 1991 ni hotel upoštevati ukaza iz Beograda, naj bombardira mesto.[7] Podobna je zgodba admirala Vladimirja Barovića, Črnogorca, ki je kot poveljnik puljske garnizije prebivalcem zagotovil, da dokler bo on poveljnik, nihče ne bo uničeval njihovega mesta in Istre, če pa se bo uničevanje zgodilo, bo to zato, ker ga ne bo več med živimi. Ko je admiral Barović pozneje prevzel poveljstvo nad splitskim vojaško-pomorskim območjem in spoznal, da ne bo mogel preprečiti uničenja mest na jugu Hrvaške, je 29. septembra 1991 na otoku Vis storil samomor. V Intermezzu sem že omenila zgodbo o Tomu Buzovu in njegovem nesebičnem dejanju v Štrpcih, za katero je plačal z življenjem. In tu je tudi zgodba o generalu Vladimirju Trifunoviću, ki je septembra 1991 predal varaždinsko garnizijo hrvaškim oblastem, da bi rešil življenja vojakov, obleganih v vojašnici. To pa niso edine tovrstne zgodbe.

Biografije teh častnikov ne ustrezajo nobenemu izmed nacionalnih narativov, ki so se vzpostavili v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Bili so pozabljeni ali celo preganjani kot vojni zločinci ali izdajalci, pogosto istočasno v pravosodnih sistemih

7 Ljubica Spaskovska, »The Forgotten Soldiers of the Dead Country«, *Balkanist*, 8. februar 2017, https://balkanist.net/the-forgotten-soldiers-of-a-dead-country.

različnih držav naslednic Jugoslavije. Vladimir Trifunović je bil na primer leta 1991 na Hrvaškem spoznan za krivega vojnih zločinov in obsojen na petnajst let zapora. Leta 1994 so ga zvezne jugoslovanske oblasti v Beogradu obtožile izdajstva in obsodile na enajst let zapora, a je bil leta 1996 pomiloščen in izpuščen. Zaradi vojnih zločinov so mu sodili tudi v Sloveniji. Na drugi strani pa velika večina pripadnikov paravojaških enot na vseh straneh konflikta ni nikoli stala pred sodiščem, čeprav so bili številni med njimi neposredno odgovorni za vojne zločine (Vukušić 2022). Po končanih spopadih so bili častniki JLA pogosto prikrajšani za dostojno življenje (Sztandara 2019). V Srbiji številni med njimi s svojimi družinami niso nikoli dobili primernega stanovanja. V Sloveniji je »približno petsto častnikov JLA, od katerih mnogi niso aktivno več služili in so se poročili s Slovenkami,« pristalo med »izbrisanimi«, ko so slovenske oblasti leta 1992 iz uradnih evidenc izbrisale približno petindvajset tisoč stalnih prebivalcev Slovenije. Ti ljudje so se soočili z zelo resnimi težavami glede svojega pravnega statusa in življenja v samostojni Sloveniji (Blitz 2006, 462; gl. tudi Kogovšek in Petković ur. 2010).

Normativna prizma, skozi katero je opredeljena izkušnja služenja v JLA (tako izkušnja častnikov kot nabornikov), pomeni, da je na sedanjost mogoče gledati izključno v povezavi z nasiljem, s katerim je razpadla Jugoslavija. To se še posebej jasno odraža v še eni filmski upodobitvi vojaškega roka v JLA, že omenjenem filmu *Karavla*, ki je leta 2006 prišel na kinematografska platna po vsej nekdanji Jugoslaviji. Podlaga za scenarij, ki sta ga napisala hrvaški pisatelj Ante Tomić in hrvaški filmski režiser Rajko Grlić, ki je film tudi režiral, je bil Tomićev roman *Nič nas ne sme presenetiti* (*Ništa nas ne smije iznenaditi*), ki je izšel leta 2003.[8] Naslov romana je dobro znana fraza iz besednjaka JLA in jugoslovanskega socialističnega žargona, tista, ki jo je Laci hudomušno napisal na razglednico, ki jo je leta 1988 poslal iz vojske v Kranj (gl. peto poglavje). Roman, umeščen v leto 1983, prikazuje običajen vsakdan na majhni mejni stražnici (karavli) na jugoslovansko-albanski meji. Še ena generacija vojakov čaka na konec služenja vojaškega roka, pri čemer jim z nadlegovanjem na vse mogoče načine krajša čas poročnik Imre Nadj. Nadj ima zdravstvene težave in se z njimi obrne na edinega zdravnika med vojaki, Sinišo Siriščevića, Hrvata iz Splita, ki poročniku pove, da ima sifilis. Poročnik noče, da bi za to izvedela žena, in poskuša najti izgovor, da ne bi šel domov, zato razglasi izredne razmere, češ da albanska vojska pripravlja napad na Jugoslavijo. Edini, ki lahko zapusti karavlo, je Siniša, ki odide v bližnje mesto po zdravila za poročnika in obvesti njegovo ženo, da ga naslednje tri tedne ne bo doma. Siniša ima ljubezensko razmerje z ženo poročnika Nadja, medtem ko njegov najboljši prijatelj Ljuba Paunović, mestni fant iz Beograda, oznani, da se želi peš odpraviti v Hišo cvetja, mavzolej v Beogradu, kjer je pokopan Tito, da bi počastil obletnico njegovega rojstnega dne – čeprav v resnici zgolj išče način za pobeg iz vojske, kar mu na koncu tudi uspe. Siniša se po končanem služenju vojaškega roka vrne v Split in roman se konča z njegovimi prvimi koraki nazaj v »normalno« življenje, ki ga je pustil za sabo pred enim letom.

Za Tomićev roman, v katerem ni dramatičnih preobratov in tragičnih razpletov, običajno ne bi pričakovali, da bo pritegnil in zadržal pozornost širše javnosti zaradi dogajanja, kompleksnosti likov in globine pripovedi. Kljub temu je roman pridobil širok krog bralcev po vsej nekdanji Jugoslaviji in postal izjemno priljubljen – preveden je bil v slovenščino in makedonščino (tednik *Vreme* ga je objavljal v nadaljevanjih), v Srbiji pa je bil izdan v cirilici. V zagrebškem gledališču Kerempuh so po Tomićevem romanu uprizorili tudi gledališko igro.

Roman je bil za nekdanje Jugoslovane tako privlačen zaradi avtentičnega prikaza vsakdanjega življenja med služenjem vojaškega roka v JLA – v njem je lahko delčke svojih izkušenj našel vsak nekdanji vojak. Zaradi humorja in spominov na vzdušje v socialistični Jugoslaviji je bil roman zanimiv tudi za tiste nekdanje Jugoslovane in Jugoslovanke, ki niso doživeli vojaščine. Roman se izogiba dramatičnosti, portretiranju herojev ter moraliziranju in samocenzuri, ki običajno zaznamujeta pripovedi o jugoslovanskih izkušnjah po razpadu Jugoslavije, ter namesto tega obuja vzdušje, značilne šale, rituale in šablonski jezik, ki so ga uporabljali v JLA. In prav ta preprosta, a avtentična podoba je glavna kakovost besedila.

Film *Karavla* je to vzdušje, ritualizirane jezikovne vzorce in vsakodnevna opravila vojaškega roka v JLA uspešno prenesel s papirja na platno. Pa vendar se v več pomembnih pogledih razlikuje od romana. Zdi se, da je bil namen vseh sprememb pri adaptaciji romana za scenarij konkretizacija zgodbe in njena tesnejša povezava s tragičnim razpadom Jugoslavije. Pripoved je časovno pomaknjena v leto 1987, bliže razpadu Jugoslavije, in film naj bi bil alegorija jugoslovanske tragedije. Kot je povedal režiser Grlić:

> Pred vsako naravno katastrofo, pa naj bo to običajna poletna nevihta ali popolna kataklizma, vedno nastopi trenutek popolne tišine. To je trenutek, ko se vse ustavi, pa tudi trenutek, ko nihče noče govoriti o tem. To se dogaja v naravi, družbah, pa tudi v celotnih civilizacijah. *Karavla* je komedija, ki se

8 »Synopsis«, *The Border Post*, http://www.borderpostmovie.com/synopsis.php (naslov URL ni več aktiven). Scenarij filma je izšel v knjižni obliki skupaj s Tomićevim romanom: gl. Tomić 2003; Grlić in Tomić 2006.

dogaja prav v takšnem trenutku. Film, ki se sprašuje, kdo so bili ti ljudje, ki se bodo čez nekaj mesecev spremenili v vojake, begunce, žrtve in kriminalce. Kako so živeli? Kaj so si pravzaprav želeli? Kakšen je bil vsakdan, ki je povzročil vojno, in kdo so bili tisti, ki se jim je vojna tako hitro in tako zlahka vcepila v zavest?[9]

Glavna razlika med pripovedmi filma in romana je v tragičnem koncu filma: spopad med vojakom iz Beograda in poročnikom (v filmu ta lik ni Madžar, temveč Bosanec), ki se v romanu konča brez hujših posledic, se v filmu spremeni v pokol – srbski vojak ubije bosanskega poročnika, poleg njega pa umre še veliko drugih ljudi, med njimi poročnikova žena. Ta očitna referenca na nasilni propad države, ki ji glavni junaki v filmu služijo kot vojaki, naj bi sama po sebi preprečila vsakršen pridih nostalgije – kot je poudaril eden od kritikov, mora biti film alegorija, saj bi bil sicer nostalgičen, kar pa nikakor ni dobro.[10] Tudi javne razprave o filmu v postjugoslovanskih družbah so se osredotočile na njegove alegorične vidike. Vsebina teh razprav spominja na prevladujoče uradne narative, ki krožijo po razpadu Jugoslavije, in na film ne zmore gledati drugače kot skozi nacionalno oziroma etnično prizmo. V Sloveniji so se pojavili očitki, da so Slovenci v filmu premalo zastopani. V Srbiji je bila kritika usmerjena v to, kako so bili prikazani »predstavniki« različnih narodov, film pa je bil dojet kot protisrbski, saj je srbski vojak prikazan kot prevarant, provokator in prepirljivec, bosanski častnik kot žrtev, medtem ko je hrvaški vojak predstavljen v pozitivni luči, kot intelektualec in zapeljivec, ki ga po koncu vojaščine čaka svetla prihodnost. Na Hrvaškem pa so nekateri v filmu videli protihrvaško naravnanost, saj naj bi »Hrvaško vračal v njeno lastno preteklost.«[11]

Kljub takšnim negativnim odzivom je bil film med nekdanjimi Jugoslovani sprejet z velikim navdušenjem in je bil izjemno priljubljen: v prvih dveh tednih predvajanja je bil najbolj gledan film v vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah hkrati (še en rekord, ki ga je film postavil v postjugoslovanskem obdobju), prvo predvajanje v sarajevski dvorani Zetra pa si je ogledalo 7.500 gledalcev.

9 Rajko Grlić, »Director's Statement«, *The Border Post*, http://www.borderpostmovie.com/directors_statement.php (naslov URL ni več aktiven).

10 Željko Luketić, »Rajko Grlić: Karaula«, http://www.mikrokino.net/osvrt_arh.asp?counter=15#100 (naslov URL ni več aktiven).

11 Vesna Milek, »Kodak je prefin trak za politiko«, intervju z Rajkom Grlićem, *Delo, Sobotna priloga*, 15. april 2006, 24.

S čim je film *Karavla* pritegnil tako veliko zanimanje ljudi po vsej nekdanji Jugoslaviji? Zdi se, da so ljudje, podobno kot pri Tomićevem romanu *Nič nas ne sme presenetiti*, pričakovali, da bodo na platnu videli vsakdanje življenje v JLA, slišali njegov jezik, se nasmejali značilnemu humorju in vsemu, zaradi česar je pripovedovanje vojaških zgodb tako pomembno in potrebno. Zdi se tudi, da so se tega dobro zavedali tudi avtorji in producenti filma. Čeprav so zatrjevali, da je film alegorija nasilnega uničenja države, je ta alegorija prisotna le v zadnjih petnajstih minutah filma.[12] Preostanek filma je pravzaprav zabavna zgodba o vsakdanjem življenju v JLA, v kateri bo večina nekdanjih Jugoslovanov prepoznala delčke svoje preteklosti. To je prav nasprotno od filma *Zbogom, Lenin! (Good Bye, Lenin!)*[13] o vzhodnonemškem socializmu, ki prikazuje vsakdanje socialistične predmete in prakse, prepoznavne in razumljive nekdanjim vzhodnim Nemcem, s čimer izključuje zahodne Nemce in poudarja delitev na Vzhod in Zahod – čeprav so ga hvalili, da »v smehu združuje vzhodnjake in zahodnjake« (Berdahl 2010). Na drugi strani *Karavla* prikazuje prepoznavne podrobnosti in reference na skupno preteklost nekdanjih Jugoslovanov, s čimer veliko bolj ustvarja občutek solidarnosti med njimi, kot da bi jih delila z vztrajanjem pri tragičnem koncu njihove skupne zgodovine. Alegorični in tragični razplet filma se zdi nekoliko neprimeren in nenaraven zaključek te vesele in sproščene zgodbe: novinar Andrej Gustinčič je zapisal, da je »konec filma s prelivanjem krvi, ki naj bi bilo simbol krvavega uničenja Jugoslavije, v neskladju s preostalim dogajanjem – je kot podaljšana šala, ki ji je pripet tragični konec.«[14]

Avtorji filma, ki so prejeli finančno podporo državnih institucij naslednic Jugoslavije in ki so film hkrati posneli za občinstvo, katerega številni člani so izkusili socialistično Jugoslavijo, so se soočili s težko nalogo, saj so morali upoštevati tako »uradno« sprejemljive narative o jugoslovanski preteklosti kot tudi znanje, izkušnje in občutke ljudi, ki jim ta preteklost pripada. Zaradi umestitve nasilnega konflikta kot nujnega okvira za filmsko zgodbo o JLA je bil ta filmski projekt bolj »izdelek industrije spomina« (Van Dijck 2007, 13) kot poskus javnega prikaza in s tem legitimizacije izkušenj in spominov na služenje vojaškega roka v JLA. V takšnem okviru so bili ti spomini in izkušnje neizogibno arhaizirani oziroma, z besedami Raymonda Williamsa, postavljeni v službo prevladujočih ideologij sedanjosti (Williams 1985, 122) in zato

12 Željko Luketić, »Rajko Grlić: Karaula«, http://www.mikrokino.net/osvrt_arh.asp?counter=15#100 (naslov URL ni več aktiven).

13 *Zbogom, Lenin! (Good Bye, Lenin!)*, rež. Wolfgang Becker (Nemčija, 2003).

14 Andrej Gustinčič, »Brez nostalgije in ljubezni«, *Delo, Sobotna priloga*, 23. april 2006, 28.

nezmožni izpodbijati ali načeti logiko *časa potem*, ki omejuje obzorja posameznikov in jih reducira na njihovo etnično identifikacijo. Da je bila lahko v postjugoslovanski sedanjosti zgodovina JLA javno pripovedovana skozi izkušnje posameznikov, so morali biti ti posamezniki predstavniki (etničnih) tipov – ta proces je preroško napovedal že Jane Štravs s fotografijami moških, s katerimi je služil v JLA, predstavljenimi v šestem poglavju.

Tudi pri javnih slovesnostih v spomin na žrtve vojn v devetdesetih letih ter obsojanju storilcev v javnem diskurzu in kolektivnih podobah so etnične identitete moških, njihove usode v katastrofi in njihove vloge v vojnah umeščene v samo eno, točno določeno in nesporno razmerje z uniformo JLA. V Sloveniji in na Hrvaškem je JLA interpretirana izključno kot agresor, čeprav so v desetletjih pred letom 1990 v njej služili tudi Slovenci in Hrvati. Desetdnevna vojna med JLA in Teritorialno obrambo je postala osrednja referenca v diskurzih o nacionalni suverenosti. Slovenec Anton (Toni) Mrlak, pilot JLA, ki je nameraval prestopiti na slovensko stran, a je bil sestreljen in ubit, ko je s helikopterjem nad Ljubljano prevažal kruh za vojake, ujete v vojašnici JLA, ima v teh diskurzih pomembno mesto kot slovenska žrtev. Ime Makedonca Bojančeta Sibinovskega, drugega vojaka JLA, ki je bil ubit v helikopterju, ni omenjeno skoraj nikoli.

Kapitan Tomo Buzov, hrvaški častnik JLA, katerega vojska je razpadla in ki so ga v Štrpcih odpeljali z vlaka in ubili, ker je skušal zaščititi muslimane, je bil »nikogaršnja žrtev«, saj ni ustrezal nobenemu nacionalnemu okviru: kot častnik JLA, ki je živel v Beogradu, Hrvat med Muslimani, ki so jih ubili Srbi, ni mogel biti del nobenega skupnega »mi«. Kot je zapisal Boris Dežulović: »Tomo Buzov se ne tiče nikogar: statistično ni bil Bošnjak, da bi se ga spominjali skupaj z drugimi Muslimani; na Hrvaškem so ga imeli za izdajalca in častnika agresorske vojske.«[15]

Tomo Buzov je bil javnega priznanja in spoštovanja deležen zelo pozno, skoraj dve desetletji po vojnem zločinu v Štrpcih. V njegovem rojstnem kraju Kaštel Novi na Hrvaškem so jeseni 2015 postavili spominsko ploščo z napisom: »V spomin na človeka, ki ni mogel molčati. Enega izmed tisočih.«[16] Aprila 2016 so podobno ploščo postavili na vhod stanovanjskega bloka, v katerem je z družino živel v Novem Beogradu.

15 Boris Dežulović, »Jedan od tisuću« [Eden od tisočih], *Slobodna Dalmacija*, 9. december 2014.

16 Tako je Buzova v sodnem procesu opisal eden od sopotnikov na vlaku Beograd-Bar. *Mož, ki ni mogel molčati* (*Čovjek koji nije mogao šutjeti*, Hrvaška / Bolgarija / Slovenija / Francija 2024) je tudi naslov filma Nebojše Slijepčevića o Tomu Buzovu, ki je bil leta 2024 v Cannesu nagrajen z zlato palmo za najboljši kratki film.

Pod portretom in imenom Tome Buzova je napis »V spomin na človečnost in pogum ljudi, ki so živeli na tem naslovu.«

Mestne oblasti v Splitu ostajajo gluhe za številne pobude za postavitev plošče, ki bi obeleževala spomin na smrt Saška Gešovskega, prvega vojaka JLA, ki je padel v jugoslovanskih vojnah, ko so 6. maja 1991 pred poveljstvom JLA nanj streljali iz množice protestnikov. Medtem pa je bil ta protest v uradni spomin na Hrvaškem zapisan kot »pomemben datum v zgodovini Splita, pa tudi v zgodovini domovinske vojne.«[17] Na dan, ko je bil Saško ubit, je Eugen Jakovčić iz Splita služil vojaški rok v vojašnici Goce Delčev v Skopju. Spominja se vsake sekunde tistega dne:

> Mama me je panično poklicala iz Splita. Z njo sem govoril v telefonski govorilnici na pošti v vojašnici. V joku mi je povedala: *Ubili malog Makedonca* (»Ubili so malega Makedonca«). Moj poveljnik vojašnice, polkovnik Ivan Terzić, pa nas je postrojil in jasno in glasno rekel: »Med nami so tovariši iz Splita. Da jih ne bi slučajno kdo grdo pogledal, sicer boste strogo sankcionirani.« Pozneje me je poklical v svojo pisarno in skupaj sva pila viski in jokala. Tistega majskega dne v vojašnici v Skopju sem se prvič zavedel, da prihaja nekaj strašnega.

V obdobju po uničenju Jugoslavije, zaznamovanem z logiko etnične pripadnosti kot edinega temeljnega načela družbenega in političnega življenja, ni prostora za priznanje in spomin na častnike JLA, ki so se bali za življenja mladih moških, za katere so bili odgovorni, in ki so storili vse, da bi jih zaščitili. Ti častniki so skupaj s številnimi mladimi moškimi, ki so umrli v uniformi JLA med spopadi v devetdesetih letih, postali »pozabljeni vojaki mrtve države«.[18]

ODVZETE BIOGRAFIJE

Leta 2015, ob dvajseti obletnici genocida v Srebrenici, kjer so srbske sile pobile več kot osem tisoč bosanskih moških in fantov, je novinarka Dženana Halimović začela zbirati fotografije žrtev. Njen cilj je bil številkam dati obraze, saj so se pri obrav-

17 Tako je maja 2021 protest opisal splitski župan Andro Krstulović Opara v uvodu v okroglo mizo ob trideseti obletnici dogodka.

18 Ljubica Spaskovska, »The Forgotten Soldiers of the Dead Country«, *Balkanist*, 8. februar 2017, https://balkanist.net/the-forgotten-soldiers-of-a-dead-country.

navi množičnih pobojev po jugoslovanskih vojnah imena spremenila v številke in vzorce DNK. »Zdi se, da je človeška, osebna dimenzija izginila, z njo pa tudi vsakršna sled osebnosti,« je Halimović zapisala v svoji obrazložitvi zbirke portretov moških, ubitih v Srebrenici.[19] S spletno galerijo je želela povrniti izgubljeno osebnost in biografije ljudi, ki so bili skrčeni na številke, in nas spomniti, da je »na vsaki od tisočih slik človek z zgodovino. In s prihodnostjo, ki jim je bila odvzeta.«

Obiskovalec bo med premikanjem po tej na videz neskončni, a še vedno nepopolni galeriji s tisoči fotografij moških različnih starosti na njih prepoznal številne vojake JLA. Tu so fotografije za vojaške izkaznice, studijske fotografije mladih moških v uniformah JLA, na katerih imajo prepoznavno držo, ki smo jo videli v petem poglavju, s pogledom, obrnjenim stran od fotoaparata, pa tudi fotografije, posnete v bolj neformalnih okoliščinah. Fotografije v uniformah JLA so pogosto edini vizualni spomin na moške, ubite v Srebrenici. Izstopajo v množici drugih, precej raznolikih fotografij moških različnih starosti, boleče zamrznjene v nekem drugem času. Obljubo prihodnosti, zapisano na teh uniformnih fotografijah, je brutalno izbrisalo grozljivo nasilje, ki so ga zagrešili drugi moški, med katerimi so številni v družinskih albumih na svojih domovih prav tako hranili svoje fotografije v uniformah JLA.

Kulturni teoretik Damir Arsenijević v dejstvu, da so od žrtev genocida v Bosni ostale samo fotografije iz JLA, vidi posledico nemogočih konstelacij, ki sestavljajo družbeno realnost *časa potem*: »Ves ta čas,« piše, »se življenje po genocidu nadaljuje takole: na tej fotografiji ženska drži uokvirjeno sliko. Na sliki so trije liki: ženska, mladenič v uniformi in mlado dekle. Mladenič v uniformi je njen pogrešani mož. Njegova podoba, ki jo drži v rokah – njegova najljubša slika – je tista, kjer nosi uniformo Jugoslovanske ljudske armade, iste vojske, ki ga je odpeljala, ubila in pokopala v skrivnem množičnem grobišču« (Arsenijević 2010a, 217).

Arsenijević nas opozarja, da je povrnitev »normalnega« življenja po genocidu in travmi nemogoča. Kot prikaže tudi drugje, to nemožnost pridno še naprej ohranjajo lokalne politične elite, ki vsiljujejo etnično hegemonijo kot edino logiko političnega življenja (gl. npr. Arsenijević 2010). Toda Arsenijević obenem perspektivo zoži na dogodek in tisto, kar mu je sledilo, tako da enači vojsko, v kateri so v času jugoslovanskega socializma služili milijoni moških, s silami, ki so te moške v devetdesetih letih ubijale. Če bi ti moški lahko spregovorili, jih večina verjetno ne bi postavila tega enačaja.

19 Dženana Halimović, »Srebrenica: Svaka fotografija je neispričana priča «, *Radio Slobodna Evropa*, julij 2015, https://www.slobodnaevropa.org/a/srebrenica-svaka-fotografija-je-neispricana-prica/27114650.html.

Ta enačaj jim namreč odvzame njihove lastne biografije, v katerih so morda imele pomembno mesto izkušnja vojaškega roka v JLA in fotografije v uniformi kot materialni spomini na to izkušnjo. V tej uniformi so preživeli leto dni ali več svojega življenja, obiskali kraje daleč od svojih domov in spoznali prijatelje, ki so jim bili pomembni še dolgo po tem, ko so odšli iz vojske. Navsezadnje so sodelovali pri političnem projektu, ki je bil diametralno nasproten temu, kar je prišlo po njem. Dejstvo, da so njihovi morilci verjetno imeli enake studijske fotografije, da so nosili isto uniformo in gojili podobne spomine na čas svojega vojaškega roka, še ne pomeni, da so njihove biografije, nasilno prekinjene v genocidu, nesmiselne ali absurdne. Zaradi tega edine fotografije teh mož niso manj dragocene za tiste, ki ostali za njimi. Življenje med ruševinami, ki jih je za sabo pustilo nepredstavljivo nasilje, utripa drugače.

Med temi ruševinami se za identifikacijo človeških ostankov, ekshumiranih iz množičnih grobišč, pogosto uporablja tehnologija DNK. Številne mrtve in pogrešane žrtve jugoslovanskih vojn so bile identificirane zaradi ujemanja DNK z njihovimi bližnjimi, ki še vedno živijo, pogosto razpršeni po vsem svetu, preseljeni v oddaljene kraje in tuje države. Hariz Halilović piše o Fatimi, ki zdaj živi v St. Louisu v Missouriju in je leta 1995 v Srebrenici izgubila dva sinova in moža. Njihovi posmrtni ostanki so bili identificirani na podlagi ujemanja DNK, zato je Fatima dvakrat, leta 2004 in 2006, iz St. Louisa odpotovala v Bosno, da bi se udeležila skupinskega pokopa na spominskem pokopališču v Srebrenici (Halilović 2014, 241). Fatima je upala, da bo dobila kaj, kar je pripadalo članom njene družine in je bilo morda najdeno na mestih, kjer so bili ekshumirani, pri čemer je imela v mislih »moževo žepno uro, poročni prstan in ustnik za cigarete ter srebrno ogrlico, ki jo je nosil njen mlajši sin,« pa tudi »osebne izkaznice, ki so jih imeli v žepih, ter oblačila, ki so jih imeli na sebi, prav tiste jakne in hlače, ki jih je med vojno krpala in šivala« (Halilović 2014, 241–242). Vendar je morala sprejeti uradno razlago, da so ti materialni ostanki dokazi, ki jih bo uporabilo Mednarodno kazensko sodišče za nekdanjo Jugoslavijo (ICTY), in da »bodo nekega dne vsi ti predmeti vrnjeni v Bosno, nato pa bodo sorodniki morali identificirati vsak predmet, ki bo morda postal del zbirke muzeja genocida ali pa ga bodo vzeli preživeli sorodniki« (Halilović 2014, 242). Toda leta 2009 je Fatima izvedela, »da so uradniki ICTY uničili materialne dokaze, najdene v množičnih grobiščih genocida v Srebrenici,« kar so utemeljili s suhoparno, hladno, birokratsko razlago, da je to »standardni postopek, če se predmeti ne uporabljajo več kot dokazi med sodnimi postopki ZN in če predstavljajo tveganje za javno zdravje« (ibid., 242).[20]

20 Gl. tudi Kristin Deasy in Dženana Halimović, »After Hague Destroys Srebrenica Evidence, Survivors Feel Pain of Lost Memories«, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 3. september 2009, https://www.rferl.org/a/1814205.html.

Fatima v svoji dnevni sobi v daljnem St. Louisu hrani uokvirjeno fotografijo svojega moža, »oblečenega v olivnozeleno srajco in titovko z rdečo zvezdo na glavi, uniformo Jugoslovanske ljudske armade« (Halilović 2014, 237). Stoji poleg fotografije obeh sinov, ki ju je izgubila v Srebrenici. Ti dve fotografiji sta za Fatimo edini materialni spomin na izgubljena sinova in moža. Po njenih besedah »ti dve fotografiji sem vnašata delček starega doma. Brez njiju bi se počutila kot popolna tujka v tem tujem svetu« (Halilović 2014, 242). V družbeni resničnosti, ki sta jo razdejali vojna in genocid v devetdesetih letih, fotografija Fatiminega moža v uniformi JLA ni simptom nemožnosti normalnosti, ampak prej nasprotno – edini opomin, da je bila normalnost nekoč mogoča in resnična.

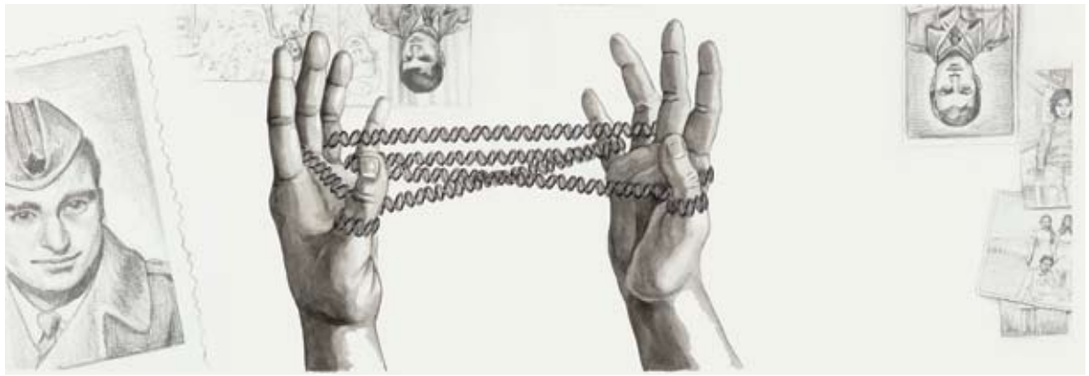
Portreti mladih moških v uniformah JLA, ki vizualno označujejo pomembne točke v biografijah moških na območju nekdanje Jugoslavije, lahko dejansko delujejo kot sponke, ki povezujejo preteklost in sedanjost, razdvojeni v katastrofi devetdesetih let, in tako znova vzpostavljajo normalnost v krajih, ki jih je raztrgal in ohromil konflikt. Istega leta, ko je Dženana Halimović ustvarila spletno galerijo fotografij moških, ubitih v Srebrenici, je bila v sarajevskem Zgodovinskem muzeju Bosne in Hercegovine na ogled manjša razstava o Srebrenici. Poudarek razstave je bil na ohranjenih ali obnovljenih vezeh med ljudmi v Srebrenici, ki služijo kot temelj za vnovično vzpostavitev »normalnega življenja« v tem mestu. Razstavljene so bile večinoma fotografije iz družinskih albumov, številne med njimi pa so bili že znani individualni ali skupinski portreti moških v uniformah JLA. V enem od okvirjev so bile fotografija očeta in sina ter dve manjši fotografiji majhnih otrok – tretje generacije družine. Takšna kombinacija fotografij jasno izpostavlja kontinuiteto in kaže Srebrenico v optimistični luči, saj poudarja trdoživost življenja v tem kraju, ki so ga tako hudo zaznamovali množični poboji leta 1995, ko so življenje izgubili vsi moški člani preštevilnih muslimanskih družin. »Vezni člen« v tem razstavljenem okviru, sin starejšega moškega in oče obeh otrok, nosi uniformo JLA (gl. sliko 7.2).

Fotografski portreti moških v uniformi vojske, ki je ni več, krožijo v postjugoslovanskem prostoru – znotraj družin, med sorodniki, prijatelji, kolegi, med generacijami, sledeč lastni logiki ljubezni, spomina in pripadnosti. Niti omejitve uniforme in standardizirane drže, niti normativni diktat *časa potem*, zaradi katerih so ti portreti neustrezni, ne vplivajo na pogled tistih, ki v njih vidijo svoje očete, dedke, sinove, prijatelje, kolege, brate, bratrance, može in ljubimce.

Slika 7.2: **Fotografije, razstavljene v Zgodovinskem muzeju Bosne in Hercegovine, Sarajevo, avgust 2015.**

Februarja 2016 je umrl moj oče. Po štiridesetih dneh smo se v skladu s tradicijo družina, sorodniki in prijatelji zbrali okoli še svežega groba na majhnem vaškem pokopališču v osrednji Srbiji. K meni je pristopil starejši moški, ki sem ga bežno poznala iz vasi, ki sem jo zapustila v začetku devetdesetih let, ko sem odšla na študij v Beograd. Proti meni je iztegnil obe roki, v katerih je skrbno držal studijsko fotografijo mojega očeta v uniformi jugoslovanske vojske. Fotografijo sem poznala: enako sem imela v eni od škatel, v kateri sem hranila stare družinske fotografije. Tudi moje tete in strici so prikimali v znak prepoznavanja: tudi oni so imeli enako črno-belo fotografijo, posneto v fotografskem studiu v hrvaškem Karlovcu, kjer je moj oče leta 1966 preživel prvi del vojaškega roka. Verjetno jo je poslal svojim staršem, stricem in tetam, bratrancem in sestričnam, sosedom in prijateljem. To je ena od prepoznavnih podob mojega očeta, ki bo zdaj, ko ga ni več, ostala v spominu mnogih ljudi. Na črno-beli fotografiji z nazobčanimi robovi je on, mlad in nežen, v uniformi, s pogledom, usmerjenim stran od objektiva.

Slika 7.3: **Ilustracija iz knjige Samire Kentrić: *Balkanalije.*** © Samira Kentrić

Fotografija, ki mi jo je tistega sivega marčevskega dne leta 2016 na pokopališču dal stari vaščan, je bila ena od fotografij vojakov JLA, ki so nastale v lokalnih fotografskih studiih, prav tako kot fotografije, ki so ostale za moškimi, pobitimi v Srebrenici. Te fotografije ostajajo pomembne za portretirane moške, pa tudi za ljudi, ki jim ti moški nekaj pomenijo: za njihove družine, prijatelje in sorodnike. Nekaj let po očetovi smrti sem od strica prejela več črno-belih fotografij svojega očeta. Odločil se je, da te fotografije raje preda meni, kot da bi ležale med starimi fotografijami v škatli v njegovi kleti. Edina fotografija njegovega brata, ki jo je želel obdržati, je bila tista iz časov, ko je bil v JLA.

Slovenska umetnica Samira Kentrić v svojem avtobiografskem grafičnem romanu *Balkanalije* navaja, da je njena mati svojega moža in njenega očeta prvič videla na takšni fotografiji. Zaljubila se je v moškega v uniformi JLA, kar tej prepoznavni vojaški fotografiji daje ne le pomen, temveč tudi usodni značaj. S takšnim mestom v družinskih zgodovinah se te uniformne fotografije in uniformirani moški na njih upirajo silam, ki sploščujejo biografije ter polna, pestra in celovita življenja reducirajo na posamezne niti, odvzemajoč jim pomen in čustva.

SPOZNATI, KDO SI

Te podobe mladih moških v uniformi JLA, trdno umeščene med druge fotografije, ki jih hranijo in varujejo njihovi bližnji, so pogosto vse, kar ostane od ljudi, izgubljenih v temi vojne, in edini dokaz, da so ti ljudje kadar koli zares bili. Ko je Mitko Panov začel iskati svoje vojaške tovariše, je poslal več pisem na naslove, ki so mu jih zapisali v notesnik, preden so po koncu služenja vojaškega roka odšli iz Titovega Velesa. Veliko pisem, ki jih je poslal v Bosno in Hercegovino, se je vrnilo nedostavljenih. Ko je obiskal te domove, ni za te moške slišal nihče. Kot da so njihove fotografije iz JLA edini dokaz, da so resnično obstajali. Te fotografije so tudi opomin na možnost življenja v drugačni resničnosti, pa čeprav zaprti za ograje vojašnic, in na to, da si je bilo mogoče iz tega omejenega prostora zamišljati drugačno prihodnost od tiste, ki je prišla.

Na strani skupine na Facebooku, na kateri nekdanji vojaki JLA objavljajo fotografije in podatke o tem, kdaj in kje so služili vojaški rok, ter poskušajo izvedeti, kje so danes njihovi vojaški tovariši, je bila objavljena fotografija dveh veselih mladih moških. Stojita med posteljami v vojašnici. Oblečena sta v civilna oblačila, na postelji na levi pa je torba s spakiranimi stvarmi, kar nakazuje, da je bila fotografija posneta zadnji dan njunega služenja vojaškega roka. Lastnik fotografije, eden od obeh moških na njej, je ob njeni objavi poleti 2019 zapisal naslednje: »Jaz Srb, on pa Musliman … Bila sva kot brata!!! Zadnje minute v vojašnici v Kranju, junij 1990.«

Med številnimi naklonjenimi komentarji in čestitkami za prijateljstvo se najdejo tudi takšni, ki opozarjajo na sporno naravo te etnične (in verske) identifikacije v objavi pod fotografijo.[21] »Dobri ste, jaz takrat nisem niti vedel, kdo je kdo, pa me tudi ni zanimalo. Niti sam nisem vedel, kdo sem,« je zapisal eden od članov skupine. Drugi je poudaril, da v takšnih objavah ne bi smeli navajati etnične pripadnosti nekdanjih vojakov, saj ta vprašanja povzročajo preveč sovraštva in trpljenja. »Ni pomembno, kdo si, ampak kakšen človek si,« je zapisal drugi. »Vsi smo bili ljudje, imeli smo se radi, se spoštovali in skupaj prepevali,« je dodal član skupine iz južne Srbije.[22]

Ta nit sporočil (in še številne druge na strani te skupine na Facebooku) opozarja na možnost (samo)identifikacije na podlagi načel morale, kreposti, pravičnosti in časti – možnost, ki so jo državljani v socialistični Jugoslaviji in njeni vojski imeli, a so jo s prevlado etnizirane logike v veliki meri izgubili. Interpretacije in identifikacije, ki so predstavljale alternativo etničnim, od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej povzročajo precejšnje družbeno nelagodje. Osnovni namen uniforme – narediti vse enake – se kaže kot problem, saj ti moški, tako mrtvi kot še živi, *morajo biti*

21 Leta 1971 so bili muslimani razglašeni za konstitutivni narod socialistične Jugoslavije. Gl. Knežević 2001, 140.

22 Gl. skupino na Facebooku Pronađi drugove iz bivše JNA [Najdi tovariše iz nekdanje JLA], https://www.facebook.com/groups/1426107641004634/permalink/2440166496265405.

videni kot različni – kot Hrvati, Muslimani, Srbi, Albanci, Makedonci, Črnogorci, Slovenci, Madžari – ker na tem razlikovanju temeljita resničnost in logika, ki kroji družbeno, gospodarsko in politično življenje.

Mitko Panov je Jugoslavijo zapustil prezgodaj, da bi bil izpostavljen temu postopnemu procesu razlikovanja. Ko je potoval po opustošenih pokrajinah nekdanje Jugoslavije, da bi posnel svoj dokumentarec, in ko je poskušal izslediti svoje vojaške tovariše, ki jih je uniforma JLA nekoč naredila vse enake, je moral ugotoviti, kdo so postali, potem ko so zapustili vojašnico. Mitko jih je poznal po imenih in vzdevkih ter si jih zapomnil zaradi njihovih sposobnosti, smisla za humor, športnih dosežkov, talentov in marljivosti. Toda medtem so postali opredeljeni s svojo etnično pripadnostjo. Ta logika etnizacije ni zaznamovala zgolj njihovih usod, ko je nekatere med njimi poslala v smrt, druge pa v izgnanstvo, temveč je odločilno vplivala tudi na Mitkove možnosti, da najde svoje prijatelje, zlasti v etnično očiščeni Bosni. V Zenici je iskal Borisa, vendar je ta, tako kot večina lokalnih Srbov, zapustil mesto in se ni nikoli več vrnil. V Drvarju je upal, da bo našel Marinka. Vprašal je policista za pot do Marinkove vasi, vendar ga je ta za več ur zadržal na policijski postaji, saj mu je bilo sumljivo, da Mitko sprašuje po Srbu na območju, kjer po vojni prevladujejo Hrvati. V Doboju je poskušal najti Dina, vendar se ga ni nihče spomnil. Mitko ni vedel, kateri narodnosti je Dino pripadal, kar je bilo ključno za to, ali bi bil lahko še vedno tam ali ne. Kot mu je pojasnila ženska, ki jo je srečal v bloku, kjer je Dino živel pred vojno: če je bil Dino musliman ali Hrvat, potem ga v Doboju zagotovo ni več.

Etnična pripadnost je postala tako vseobsegajoče in neizogibno odločujoča za realnost in možnosti vseh v nekdanji Jugoslaviji, da tudi meni ni preostalo drugega, kot da se v tej knjigi podredim tej logiki etnizacije in da nekdanjim jugoslovanskim vojakom, o katerih pišem, sistematično pripisujem nacionalne oziroma etnične kvalifikatorje. Glede na to, kdo so bili, so ti vojaki živi ali mrtvi; se jih spominjajo ali pa so jih pozabili; so morali zapustiti svoje domove ali pa so v njih ostali; so bili mobilizirani in so se znašli v jarkih ter napadali ali branili mesta in vasi; so se skrivali v kleteh in zakloniščih in poskušali preživeti obstreljevanje. Ker te usode niso bile stvar izbire, se pri razmišljanju in pisanju o moških, ki so jim bile te usode namenjene, ni mogoče izogniti logiki etnične pripadnosti. Tisti trenutek v Kranju leta 1990, ko sta se dva prijatelja fotografirala, tik preden sta odšla domov na različna konca Jugoslavije, je bil zadnji trenutek, ko je bilo o tem, kdo sta, mogoče razmišljati zunaj logike etničnosti in ko to, kdo sta v smislu etnične pripadnosti, ni bila edina pomembna identifikacija. Odsotnost alternativ pri razmišljanju o tem, kdo smo, je le še en simptom življenja v času po katastrofi, v sedanjosti med ruševinami mogočih prihodnosti.

8 / Forma in življenje

Čas potem je singularen, negiben in tesnoben. Zamrzne sedanjost, sploščuje biografije, zožuje pogled na preteklost in omejuje obzorja prihodnosti. V *času potem* so načini bivanja nekdanjih Jugoslovanov omejeni na njihovo etnično pripadnost, njihovo stvarnost pa določa tesna vzročna povezava med dogodkom in *stanjem potem*. Reducirani so na navidezno jasne kategorije žrtev in storilcev in ujeti v daljnosežne posledice vojn v devetdesetih letih. Toda forme, iz katerih je bila sestavljena izkušnja vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi – vse tiste rutine, rituali, predmeti, fotografije, imena najboljših prijateljev, kraji, šale, fragmenti šablonskega jezika in njihova *življenja potem* v postjugoslovanskem prostoru in onkraj njega – imajo sposobnost destabiliziranja sedanjosti in opozarjanja na izgubljene alternative. Zmožnost teh form, da kljubujejo *času potem* v njegovi negibnosti, singularnosti in površinski gladkosti ter da postavljajo pod vprašaj nespornost kategorij, v katerih je ta *čas potem* strukturiran, je tesno povezana z afektivnimi vezmi solidarnosti, prijateljstva, skrbi in naklonjenosti med vojaki, zbranimi z vseh koncev Jugoslavije – zelo različnimi, a enakimi zaradi uniforme, ki so jo nosili, ter ritualov in rutine vojaškega življenja. Da so se lahko te vezi vzpostavile in da so bile pozneje sposobne vznemirjati, prevpraševati in destabilizirati negibnost *časa potem*, so morali uniformirani moški na služenju vojaškega roka te forme, iz katerih je bilo sestavljeno življenje v vojašnicah JLA – performativne, ritualizirane, enolične forme, ki so bile oddaljene od tega, kar so dojemali kot »normalno« in smiselno življenje, in so pogosto povzročale občutek nadrealnosti in absurdnosti – vzeti in sprejeti *kot življenje*. Da bi bile te performativne, pomensko omejene forme sposobne proizvajati afektivne sile, ki povzročajo nemir med ruševinami v času po Jugoslaviji, so morale biti same napolnjene z afektom; postati so morale *oblike življenja*.

Pri teoretiziranju afekta, ki je dandanes priljubljen predmet akademskih raziskav, je forma pogosto puščena ob strani (Brinkema 2008, xv; Wetherell 2012, 13). Podobno kot etika, politika in estetika se tudi samo življenje neizogibno pojavlja v določeni obliki oz. formi in »mora biti udejanjano v konkretnem partikularnem« (Brinkema 2008, xv). Toda forme so pogosto obravnavane kot nezdružljive z univerzalnostjo, predkulturnostjo in intenzivnostjo afekta ter njegovo zmožnostjo, da se izmika jasni artikulaciji. Kot poudarja Margaret Wetherell, je afekt za številne poseben zaradi svojih »dramatičnih in turbulentnih lastnosti ter svoje naključnosti, kaotičnosti in spontanosti« – te lastnosti pa so nasprotje jasno določenih in ponavljajočih se form, kot so vzorci, navade in rituali, ki naj bi disciplinirale in otopile čustva (Wetherell 2012, 13). Vendar pa številni raziskovalci opozarjajo, da takšne forme omogočajo tudi »potencial telesa za novo, za spremembe in ustvarjalnost« (Black-

man 2013, 186), in prepoznavajo zmožnost vzorcev, navad, rutin in ritualov, da »z akumulacijo in ponavljanjem 'manjših' afektivnih odzivov, interakcij, gest in navad« (Pedwell 2021, 116) vodijo v družbeno preobrazbo.[1] Kljub temu trdno strukturirane, ponavljajoče se, ritualizirane kolektivne forme in rutine, ki so precej enolične in nastajajo v kontekstu močne državne institucije – kot so te, ki jih obravnavam v tej knjigi – ostajajo ločene od afekta, solidarnosti in drugih politično pomembnih angažmajev, ki jih skozi prizmo ontološkega obrata vidimo kot fluidne, bežne, omrežene in spremenljive. Na drugi strani pa se te kolektivne forme in rutine tesno povezujejo s koncepti vladanja, nadzora in dominacije, s hegemonskimi razmerji moči, s totalitarnimi družbami in z represivnimi konteksti (Wedeen 1999). Študije državnih socializmov 20. stoletja veliko pozornosti namenjajo ponavljajočim se in ritualiziranim formam politike, jezika, kulture in ideologije. Vedno večji razkorak med formami ideološke reprezentacije in njihovimi dobesednimi (semantičnimi) pomeni je razumljen kot simptom neizogibne implozije socializma in kot pojasnilo, kako je sploh mogoče, da tistih, ki so socializem živeli, njegov propad ni presenetil, čeprav se jim je do takrat zdel večen (Yurchak 2006, 3). Te forme socialističnega življenja so bile večinoma povezane z negativnim polom binarnih opozicij med resnico in lažjo/disimulacijo, represijo in svobodo, zatiranjem in odporom, uradno kulturo in kontrakulturo, totalitarnim jezikom in jezikom ljudstva ter javnim jazom in zasebnim jazom (Yurchak 2006, 5). Aleksej Jurčak v svoji študiji ideoloških oblik poznega socializma prepričljivo razgradi te binarne kategorije, ki socialističnemu subjektu pri njegovem stališču do hegemonske ideologije in države dopuščajo le dve medsebojno izključujoči se možnosti: »resnično« podporo ali »simulacijo« podpore (Yurchak 2006, 25). Po Jurčakovem mnenju ti binarni modeli predpostavljajo, da je pomen v govorčevi glavi popolnoma določen že pred dejanjem govorjenja. Vendar je odstopanje med formo in pomenom vsebovalo tudi element nepredvidljivosti (Yurchak 2006, 21; gl. tudi Yurchak 2003, 482).

V Jurčakovi analizi sta bila odnos subjekta do form hegemonskega diskurza komunistične ideologije in do pomenov, vpisanih v ideološko izvedbo in reprezentacijo, ter njegova oz. njena uporaba teh form poglavitno umeščena na področji znanja in interpretacije. S tem, ko se sprašuje, »kako so sovjetski ljudje dejansko interpretirali živeto ideologijo in realnost socializma,« nas Jurčak usmerja k »znanju, ki je vedno že tudi delno, kontekstualno in aktivno proizvedeno« ter dialoško, k znanju, ki »ne upošteva le 'semantičnih' (dobesednih) pomenov, ki naj bi jih predstavljal ideološki diskurz, temveč tudi 'pragmatične' pomene, ki se porajajo v diskurzu kot dejavnosti, odvisni od konteksta« (Yurchak 2003, 485).

To znanje in interpretativna orodja, ki jih je zagotavljalo, so socialističnim subjektom omogočali, da so se soočali tako z ideologijo kot z realnostjo poznega socializma v okoliščinah vse večjega razkoraka med formo in pomenom, v katerih je »preslikavanje form ideoloških reprezentacij na druga področja postalo bolj smiseln sestavni del vsakodnevnega življenja kot upoštevanje dobesednih (semantičnih) pomenov, vgrajenih v te reprezentacije« (Yurchak 2003, 481). Za takšno preslikavanje oziroma kopiranje, ki je postalo znano kot »pretirana identifikacija« (angl. *overidentification*), je bilo potrebno obvladovanje hegemonskega diskurza in ritualiziranih protokolov njegove uporabe. Socialistični subjekti so pretirano identifikacijo uporabljali v konkretnih pragmatičnih kontekstih, na način, ki se je najbolj skladal z njihovimi potrebami in interesi. Nekaj primerov takšne strateške rabe smo videli v petem poglavju.

V vojašnicah jugoslovanske vojske, kjer so milijoni mladih moških po leto dni ali več služili svoj vojaški rok, so bile številne prakse, ki so konstituirale življenje, odkrito ločene od njihovega dobesednega pomena. Na več področjih je bila ta ločitev nujna za samo delovanje vojske. Življenje v vojski je bilo sestavljeno iz performativnih, malo-številnih jezikovnih obrazcev in ritualiziranih, ponavljajočih se rutin. Jurčak išče odgovor glede okoliščin, ki so omogočile propad socialističnega sistema in zaradi katerih je bil ta propad hkrati do samega konca nepričakovan, v vpetosti socialističnih subjektov v hegemonske diskurze komunistične ideologije, sama pa se sprašujem, kako so omejene in hegemonske forme diskurza in drugih praks, iz katerih je bilo sestavljeno življenje v vojašnicah JLA, v obdobju po jugoslovanski katastrofi pridobile zmožnost destabilizacije sedanjosti in opominjanja na izgubljene alternative. Da bi odgovorila na to vprašanje, hegemonske, standardizirane in ritualizirane forme obravnavam zunaj okvira »znanje – interpretacija«, ki implicira strateško pozicioniranje subjekta v odnosu do teh form ter določeno stopnjo njegove oz. njene distance do njih in nadzora nad njimi. Namesto tega se sprašujem o afektivnem delovanju teh form, o čustvenem tkivu, ki so ga proizvajale v kontekstu, v katerem subjekt ni bil v položaju distance in nadzora, ki je potreben za interpretacijo in strateško uporabo, temveč v položaju sprejemanja ritualizirane, performativne izkušnje vojaškega roka, ki je trajala leto ali več, *kot življenja samega*.

Da bi poudarila različne učinke delovanja ritualiziranih, hegemonskih in monotonih form v odvisnosti od tega, kako se je uniformirani subjekt postavil do teh form, v tem poglavju obravnavam življenje predpisanih, predvidljivih, omejujočih in omejenih form, ki so sestavljale služenje vojaškega roka v JLA, v arhivih, ki sta jih med

1 O razmerju med vzorci, navadami, rutinami in rituali na eni strani ter družbeno transformacijo na drugi strani gl. tudi Candiotto in Dreon 2021; Akrivou in Todorow Di San Giorgio 2014.

svojim služenjem vojaškega roka ustvarila dva umetnika, Dušan Mandić in Franci Virant. Nato se posvečam moškim prijateljstvom, sklenjenim v JLA, kot najpomembnejšemu afektivnemu tkivu, ki je oblikovalo življenje v vojašnicah in ki so ga na drugi strani oblikovale formalizirane, standardizirane in ponavljajoče se forme, iz katerih je bilo to življenje sestavljeno.

O VOJAKIH IN UMETNIKIH

Jane Štravs, leta 1986 iztrgan iz Ljubljane in njenega intenzivnega alternativnega življenja »na socialnih, kulturnih in umetniških marginah socializma« (Gržinić 2003, 7), ki ga je opazoval in interpretiral skozi objektiv svojega fotoaparata, ter zaprt za ograjami beograjske vojašnice JLA, realnosti vojaškega roka ni mogel sprejeti kot življenje. Forme, ki so tvorile to realnost, je videl kot nasprotje življenja, kot vsiljene, omejujoče in kot izgubo svobode. Jane je realnost življenja v uniformi JLA doživljal kot totalitarizem jugoslovanskega socializma v zgoščeni obliki, isti totalitarizem, ki ga je umetniško razkrival in kritiziral s svojimi fotografijami. Kot vojak JLA se je zatekel k umetnosti kot strategiji preživetja – v njej je videl način, kako ostati to, kar v resnici je, kljub represivnim mehanizmom, ki jim je bil neprostovoljno izpostavljen. S tem, kar je počel kot umetnik-fotograf v vojašnici, se je skušal povezati s svetom, ki ga je zapustil, ko je prestopil njena vrata. Zaradi tega se Janetove fotografije vojakov JLA, ki sem jih obravnavala v šestem poglavju, zlahka vključijo v njegov širši umetniški opus portretov iz osemdesetih let, katerega cilj je bil ponuditi vpogled v življenje »na robovih totalitarne strukture« (Gržinić 2003, 7). Tja so spadali tudi ljubljanska underground scena, zakotni klubi, galerije, koncertni odri, pa tudi vojašnice JLA. Tako kot Jane v Beogradu se je tudi Dušan Mandić v Nišu, kljub vlogi »garnizijskega slikarja«, posvečal svojemu izrazito navzven usmerjenemu umetniškemu projektu, ki je bil tesno povezan z alternativno umetniško politiko ljubljanske galerije ŠKUC, in ne z vojašnico na jugu Srbije. Dušan je umetniška dela, ki jih je ustvaril v letu dni, preživetih v vojski, poslal svojemu dekletu v Ljubljano. Ta dela so bila prikazana na razstavi *Vojak D.M. Die Welt ist Schön*, ki si jo je bilo prvič mogoče ogledati v galeriji ŠKUC oktobra 1982, takoj po Dušanovi vrnitvi iz vojske, nekaj mesecev pozneje pa še v Beogradu. Po več kot treh desetletjih, leta 2014, so bila dela znova razstavljena, tokrat v Mestni galeriji Ljubljana, tri leta pozneje pa še drugič tudi v Beogradu.

Prva stvar, ki jo zagleda obiskovalec razstave *Vojak D.M. Die Welt ist Schön*, je sopostavitev portreta mladega vojaka JLA in podobe latinskega križa. Portret je narisan, križ pa je iz kovine, na katero so nanesene plasti oljne barve, pri čemer pa sta oba preoblikovana tako, da sta fotografirana in projicirana na steno galerije (gl. sliko 8.1). Ob instalaciji je besedilo s pojasnilom, da sta obe podobi, križ in vojak, simbola mogočnega ideološkega državnega aparata – simbol tisočletnega katolištva in simbol mlade, a močne ideologije jugoslovanskega socialističnega sistema. V besedilu je še navedeno, da

> razstava tematizira družbeno situacijo s stališča subjekta (avtorja razstave) do (Jugoslovanske) ljudske armade, v osnovi represivnega aparata države, ki izhaja iz tradicije narodnoosvobodilnega gibanja. Hkrati razstava opozarja na premestitev subjekta: s pozicije, v kateri navidezno obvlada situacijo, v kateri živi in deluje, v pozicijo, ko se znajde oblečen v uniformo JLA in je od tega trenutka naprej le še koleščk v mehanizmu državnega totalitarnega stroja.[2]

Slika 8.1: **Dušan Mandić pred svojo instalacijo *Vojak in križ,*** Mestna galerija Ljubljana, 2014.

2 Citat iz besedila ob instalaciji *Vojak in križ*.

Iz takšne formulacije in tudi iz samega naslova razstave je očitno, da ima razstava izrazito samorefleksiven značaj. Čeprav je v besedilu zapisano, da je »v času prejšnjega socialističnega režima takšna usoda doletela vsakega moškega državljana«, je v središču te razstave avtorjev poseben položaj, na katerega je v veliki meri vplivala njegova biografija do trenutka, ko je odšel služit v JLA, kjer je bil prisiljen »zamenjati osebno svobodo za nesvobodo, civilne obleke za uniformo, čas in delo, posvečeno umetnostnem ustvarjanju v Galeriji ŠKUC v Ljubljani za čas 'prestajanja zaporne kazni'«.[3]

Čeprav je razstava v veliki meri samorefleksivna, pa vojak, upodobljen ob projekciji kovinskega latinskega križa, ni Dušan Mandić. Gre za anonimnega vojaka, ki predstavlja simbol oziroma posplošen označevalec položaja, ki ga obravnava razstava. Distanca med avtorjem in vojakom JLA, ki je predmet avtorjeve umetniške refleksije, ter odsotnost enačaja med njima, čeprav razstava govori o avtorjevi lastni izkušnji v JLA, izhajata iz potrebe po vnovični vzpostavitvi nadzora nad seboj in svojim mestom v svetu, ki ga je Dušan po svojem mnenju izgubil, ko si je nadel uniformo JLA. Želel je ostati umetnik, ki ga vojska in njen svet nista spremenila, čim bližje svetu alternativne kulture in umetnosti v Ljubljani, ki mu je pripadal in ga je moral ob odhodu v vojsko zapustiti. Želel je ohraniti svoj glas, nespremenjen pod vplivom vojaške institucije. Enako je veljalo za Janeta Štravsa in njegov fotografski opus iz časa služenja vojaškega roka v JLA.

Oba umetnika sta si prizadevala postaviti se nad položaj, v katerem sta se neprostovoljno znašla. Zaradi takšnega umetniškega pristopa sta morala ustvariti distanco do drugih vojakov, s katerimi sta si delila vojaški vsakdan. V njunih umetniških delih vojaki, ki jih upodabljata, ne nastopajo kot to, kar so, ampak kot tipi, simboli in/ali orodja za posredovanje posebnih umetniških in političnih sporočil. So instrumenti v umetniškem procesu, in pogosto so bili postavljeni v interpretativni kontekst, s katerim se verjetno ne bi identificirali.

Da bi s svojim umetniškim sporočilom izpostavila represivne učinke JLA, sta morala Jane in Dušan prezreti, prikriti in prikrojiti druge učinke te institucije, tiste, ki so bili rezultat prostora in časa, ki sta si ga delila z drugimi moškimi, ki so nosili enako uniformo. Odnos med Janetom in tremi moškimi, ki jih je fotografiral, ali med Dušanom in mladeničem, čigar portret je razstavljen ob latinskem križu, je omejen na odnos med umetnikom in njegovim umetniškim subjektom. Prikriva, da so tako umetnika kot njune subjekte poenotili uniforme v zaprtem prostoru vojašnic, v katerih so živeli, in rituali, iz katerih je bilo sestavljeno vojaško življenje; ter ne prikaže nobenih afektivnih vezi, ki so se morda stkale med njimi med služenjem vojaškega roka.

3 Citat iz besedila ob instalaciji *Vojak in križ*.

Približno v istem času kot je bil Dušan v vojski v Nišu, je v vojašnico v Somboru na severu Srbije prišel še en slovenski umetnik, fotograf Franci Virant. Po kratkem usposabljanju je bil premeščen v Osijek in je večino vojaškega roka preživel na vadišču Poligon C. Kot »uradnemu« fotografu enote je bilo Franciju dovoljeno fotografirati, zato je med služenjem vojske naredil veliko fotografij, pogosto na željo svojih vojaških kolegov. Leta 2011 je imel v galeriji Mikado v Ljubljani razstavo z naslovom *Poligon C 1980/81*. Petindvajset fotografij, ki jih je izbral za razstavo, prikazuje vsakodnevno življenje na poligonu – vojake na straži, v prostem času ali med rutinskimi opravili. Ker je bilo vadišče ločeno od glavnega dela vojašnice, so bili vojaki popoldne, ko so častniki odšli domov, sami, zato na številnih fotografijah niso oblečeni po predpisih: pozirajo napol goli, oblečeni v spodnjo majico ali s copati na nogah. Kljub temu je na teh fotografijah videti prepoznavne vzorce in forme: na nekaterih mladi moški v uniformah pozirajo s strojnicami in drugim orožjem. Med njimi so tudi zelo formalni portreti, ki močno spominjajo na fotografije za vojaške izkaznice, o katerih sem govorila v četrtem poglavju, ali na studijske fotografije, ki sem jih obravnavala v petem poglavju. Vse te različne fotografije so bile narejene na željo samih vojakov. V nasprotju s serijo fotografij Janeta Štravsa so se vojaki, ki jih je fotografiral Franci, nedvomno identificirali s svojimi fotografskimi jazi, na to identifikacijo pa nista vplivali niti formalnost in insceniranost fotografij niti odsotnost obeh značilnosti. Tako kot roman Anteja Tomića *Nič nas ne sme presenetiti* tudi te fotografije nimajo nobene ambicije, da bi kazale na neko širšo resnico. Moški na njih niso simboli, predstavniki tipov, ki bi potrjevali to širšo resnico. Vsi imajo imena, kraje, iz katerih prihajajo, in svoje, edinstvene zgodbe. Njihova imena, kraji in zgodbe so neločljivo povezani z njimi. Franci se je med najinim pogovorom v ljubljanski galeriji spomnil vseh in je z veliko naklonjenostjo govoril o spominih, ki so si jih delili oziroma bi si jih morda lahko delili, saj ni vedel in se ni niti upal pozanimati, kaj so z mladimi moškimi, ki so se mu leta 1981 smehljali v objektiv med poziranjem na odročnem poligonu blizu Osijeka, naredile vojne v devetdesetih letih in posledični razpad skupne države.

Za razliko od Dušana Mandića in Janeta Štravsa je Franci Virant dolgo čakal, preden je razstavil fotografije, ki jih je posnel v času svojega vojaškega roka v JLA. Po lastnih besedah s temi fotografijami ni ustvarjal umetnosti, temveč je »beležil življenje«. In na teh precej standardiziranih fotografijah pozornost opazovalca bolj kot njihova »umetniška kakovost« pritegne življenje, ujeto na njih. To življenje – ki so ga živeli mladi moški, za katere zaradi njihovih uniform ne moremo vedeti, ali so bili Srbi, Hrvati, Muslimani, Albanci ali Madžari, ali so prihajali iz velikih mest ali odročnih vasi – se na razstavljenih fotografijah v svojih oblikah razkriva kot oddaljeno,

nepovratno in nepopravljivo. Kraj, kjer so takšne oblike življenja obstajale in jih je ujel Francijev objektiv, Poligon C, je bil v vojni močno poškodovan. Vojaška enota in življenje, prikazana na fotografijah, sta bila mogoča le za ograjami Poligona C.

Ena od fotografij prikazuje del Francijeve enote, skupinski portret mladih moških, ki je bil verjetno narejen nekega poletnega popoldneva (gl. sliko 8.2). Nekateri vojaki niso v uniformah in imajo na sebi le malo oblačil; morda so pravkar odigrali nogometno tekmo. Nekateri imajo na sebi dele uniforme, medtem ko so drugi popolnoma oblečeni, verjetno zato, ker so bili takrat na dolžnosti. Takšna neenotnost v oblačenju je bila mogoča zaradi oddaljenosti in odmaknjenosti kraja, kjer so služili; v vojašnicah, kjer so bili častniki stalno prisotni, bi takšna fotografija težko nastala. Kljub različni stopnji uniformiranosti so vsi ti mladi moški dan za dnem opravljali ista rutinska opravila, odštevali dneve, hrepeneli po svojih domovih, dekletih in življenjih, ki so jih pustili za seboj, ter sanjali o trenutku, ko se bo življenje znova začelo. A kljub temu je bilo tudi življenje na Poligonu C življenje, smiselno življenje, v katerem so se mladi moški družili, se šalili, skrbeli drug za drugega, si zaupali svoje skrivnosti, igrali nogomet in se smejali.

Slika 8.2: **Del enote Francija Viranta na Poligonu C pri Osijeku, 1981. Franci je tretji z leve v prvi vrsti.** Iz arhiva Francija Viranta.

Franci je kazal na svoje vojaške tovariše na fotografiji in jih takole opisal:

> Prvi z leve v zgornji vrsti je Branko Dujmović. Dobil je značko Vzorni vojak in je bil resnično izjemen človek. Drugi z desne je Duje iz nekega mesta blizu Omišalja. Bil je odličen kolega in je eden od tistih, ki bi jih rad obiskal. Potem je tu Dino iz Prijedora. Nikoli se ni tuširal. Prvi z leve v spodnji vrsti je Franjo Pečnik iz Maribora. Bil je elektroinženir in je skrbel za radar. Tu pa je vojak Mijatović, romski gastarbajter, ki je prišel služit v JLA z Dunaja. Moral sem narediti deset njegovih portretov za vse njegove sorodnike. Nekoč je eden izmed njegovih sorodnikov prišel na obisk v Osijek in s sabo pripeljal medveda, ki nam je zaplesal na dvorišču vojašnice. Za nastop seveda niso hoteli nobenega denarja. Mitrović je bil izredno lepo vzgojen, dober harmonikar in odličen tovariš. Vsi ti so bili v moji enoti, vmesna klasa, avgusta 1980.

S podobno fotografijo, narejeno v približno istem času, se je začelo tudi dolgoletno iskanje vojaških kolegov Mitka Panova, ki ga spremljamo v njegovem dokumentarnem filmu *Tovariši*. Tudi film se začne s to fotografijo. Na njej je Mitkova enota, zbrana v vojašnici v Titovem Velesu tik pred novim letom 1982, dobro razpoložena množica mladih moških v uniformah, ki se veselo smehljajo s steklenicami piva v rokah in gledajo v različne smeri, nekateri naravnost v objektiv, drugi stran od njega. Kamera se sprehaja po obrazih teh mladih moških, vsakem posebej. Začne z avtorjem, nasmejanim temnolasim fantom na sredini fotografije, z nežnimi brčicami nekoga, ki se je komaj začel briti. Medtem ko se kamera za trenutek ustavi na vsakem izmed veselih obrazov, nam jih njegov glas predstavlja:

> Ta, ki stoji nad mano, je Zoran. Klicali smo ga Zuba, ker mu je manjkal sprednji zob. Zraven njega je Srđan, ki je bil najhitrejši tekač v enoti. Nad njim je Kadri iz majhne hribovske vasi na srbsko-kosovski meji. Na vrhu slike stojijo Džigi, četni pavliha, Miško, rock zvezda, in Nehad, mladinski prvak v pingpongu. Na njuni desni stoji Slavko, ki je bil najtišji fant v enoti. Nato so tu moji bosanski tovariši: Dragan, ki se je v vojski prvič obril, Mustafa, ki je bil najbolj vesten med nami, in Pejo, ki se ga spominjam kot najbolj glasnega.[4]

4 *Jarani* [Tovariši], rež. Mitko Panov (ZDA/Makedonija, 2000).

Ob pogledu na moške na Francijevem skupinskem portretu in na fotografiji na začetku Mitkovega dokumentarca si je težko predstavljati, da njihova življenja zaznamuje kontinuiteta, ki je bila v trenutku nastanka teh fotografij samoumevna. Prelom v devetdesetih let prejšnjega stoletja je odprl preveč možnosti, od katerih so bile nekatere precej temačne in strašljive. Toda te mlade moške je v trenutku, ko so se fotografirali, po koncu vojske čakalo življenje s svojimi brezmejnimi obeti; in takrat, na začetku osemdesetih let, se je prihodnost zdela mogoča, postavljena v znane koordinate, zlahka si jo je bilo predstavljati in se je veseliti. Ti mladi možje so bili tam skupaj, skupaj so doživljali rutino vojaščine ter se kljub velikim razlikam med seboj spoznavali in spoprijateljili. Njihova prijateljstva so temeljila na moralnih lastnostih, saj so bile v tem skupnem, zamejenem prostoru, polnem ritualiziranih, ponavljajočih se praks, te lastnosti veliko pomembnejše kot to, kdo je kdo v etničnem smislu ali iz katerega kraja je prišel služit v JLA. Kljub žanrskim in genealoškim razlikam je na teh fotografijah mogoče prepoznati isto utopično iskrico alternativnih identifikacij in mogočih prihodnosti, ki se skriva v močno formaliziranih studijskih portretih mladih moških v uniformah JLA. Tam je, naš pogled usmerja k številnim možnostim, nekaterim doživetim, drugim namišljenim in želenim, ki so bile uničene v jugoslovanski katastrofi in izbrisane v desetletjih, ki so sledila.

NEMOGOČA PRIJATELJSTVA

Vojaki JLA, ki so izkušnjo služenja v vojski sprejeli kot življenje, prežeto z ritualiziranimi in ponavljajočimi se formami, pogosto s pridihom nadrealnosti, so v vojski sklepali prijateljstva. Prijateljstvo je osrednjega pomena za ideološko podstat večine moških skupin in institucij, kot je vojska. Na prijateljstvu med moškimi, ki običajno velja za »plitvo in pragmatično« (Ibson 2006, 4), »odvisno od skupnih vrednot in podobnosti med prijatelji«, temeljijo znani koncepti »bratstva med ljudmi« in politične solidarnosti (Kingston 2009, 7). Skupaj z drugimi moškimi vrednotami, kot so telesna kondicija in moč, disciplina in samoobvladovanje, ga gojijo v institucijah, za katere sta značilni ritualizacija vsakdana in posledična hiperestetika, kot so internati, verski redovi in vojska (MacDougall 2006, 97–98). Kot pravi David MacDougall, ki je proučeval življenje učencev v internatski šoli Doon v Indiji, je cilj moškega prijateljstva, ki se vzpostavlja znotraj določene družbene estetike ter z vsakodnevnimi rituali in uprizoritvami, ohraniti povezanost nove generacije indijskih voditeljev (MacDougall 2006, 100). Po njegovem mnenju lahko internat obravnavamo kot »poligon«, na katerem se dečki izoblikujejo v politične subjekte, ki naj bi si poleg znanja delili tudi interese, cilje in stališča.

Na podoben način lahko na jugoslovansko vojsko gledamo kot na poligon za oblikovanje jugoslovanskih moških. Vendar pa je bila ta izkušnja zaradi univerzalnega značaja služenja vojaškega roka bolj drastično ločena od običajnih oziroma zaželenih življenjskih poti mladih moških, kot bi bila v internatski šoli: ta je bila skrbno izbrana z namenom usmerjanja življenjskih poti in povečanja možnosti fantov za svetlo prihodnost. Obvezno služenje vojaškega roka v JLA pa je bilo na neki način bolj motnja, neizbran, četudi pričakovan in obvezen enoletni premor na poti v prihodnost in njene obete. A kar je še pomembneje, ti mladi moški, zbrani v vojašnicah JLA in izpostavljeni vojaškim rutinam in ritualom, so bili veliko bolj raznoliki kot skrbno izbrani dijaki internatskih šol, ki so jim uniforme zagotavljale določen status in označevale določeno družbeno poreklo. V nasprotju s tem so uniforme JLA in vojaški mehanizmi delali vse jugoslovanske moške radikalno enake v svoji raznolikosti. Ta dejstva pomembno vplivajo na kompleksnost povezav, ki so se vzpostavljale med moškimi v JLA, in na načine, kako se te povezave navezujejo na prihodnost.

V z bodečo žico ograjenih prostorih jugoslovanskih vojašnic so vezi med mladimi vojaki vsekakor bolj temeljile na podobnih življenjskih izkušnjah in kulturnih afinitetah kot na skupnem geografskem izvoru ali etnični pripadnosti. Podobna starost, izobrazba in interesi, enak glasbeni okus, podobne družinske razmere – vse to so bili temelji za prijateljstva. Tako je bilo tudi v primeru Branislava Kovića in Ivice Krajine, ki sta se spoprijateljila med služenjem vojaškega roka v Pirotu na jugu Srbije leta 1984 in o katerih vnovičnem srečanju po štiriintridesetih letih so leta 2019 poročali srbski mediji. Branislav se spominja, da sta leta 1984 ravno končala srednjo šolo in da sta bila »še otroka«: »Nisva bila navdušena nad tem, da so nama takoj po koncu šole odvzeli svobodo in nama postrigli lase in da sva se znašla v ograjeni vojašnici. Zbližala sva se zaradi enakega pogleda na svet in podobne energije – poslušala sva isto glasbo in zanimale so naju iste knjige. Eno leto sva bila nerazdružljiva in bila skupaj v dobrem in slabem.«[5]

Božidar, prometni inženir iz Zagreba, se je spoprijateljil z Đurom iz predmestja Beograda, tudi zaradi številnih podobnosti med njima: oba sta šla v vojsko po diplomi leta 1977 in sta bila starejša od večine nabornikov v njuni vojašnici v Postojni. Kot se spominja Božidar, je bilo od osemsto na novo prispelih nabornikov le pet univerzitetnih diplomantov. Za razliko od drugih, ki so takrat služili leto in pol, sta z Đurom

5 »Srbin i Hrvat, ratni drugovi iz JNA, sreli se posle 34 godine: Nekada su delili dobro i zlo, bili nerazdvojni, a sada ih je život opet spojio« [Srb in Hrvat, vojaška prijatelja iz JLA, sta se srečala po 34 letih: Nekoč sta si delila dobro in slabo, bila sta nerazdružljiva, zdaj pa ju je življenje spet združilo]. *Telegraf*, 29. september 2018, https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2995369-srbin-i-hrvat-ratni-drugovi-iz-jna-sreli-se-posle-34-godine-nekada-su-delili-dobro-i-zlo-bili-nerazdvojni-a-sada-ih-je-zivot-opet-spojio-foto.

zaradi univerzitetne izobrazbe služila le eno leto. Ob prihodu v vojsko sta bila že poročena. Njune družinske razmere, želje, načrti za prihodnost, razmišljanja in skrbi so se precej razlikovale od okoliščin osemnajstletnih nabornikov in so bile podlaga za prijateljstvo med njima. Božidar se z naklonjenostjo spominja Đura in dni, ki sta jih skupaj preživela v postojnski vojašnici: »Moj četni starešina je bil odgovoren za hrano in oskrbo. Đura mu je bilo ime in je bil iz Srbije. Postal je moj najboljši prijatelj. Visok je bil dva metra in vsi so imeli do njega nekoliko strahospoštovanja. Bil je tudi poročen, v vojsko je prišel pozno in je že imel majhnega otroka.«

Umetnika Nebojša Šerić Šoba in Dejan Dimitrijević sta se oba rodila leta 1968 – Šoba v Sarajevu v Bosni in Hercegovini, Dejan pa v Pančevu v Srbiji. Spoznala sta se na avtobusni postaji v Pulju na poti v vojašnico v Malem Lošinju, kamor sta odhajala na služenje vojaškega roka. Še preden je avtobus prispel do Malega Lošinja, sta že bila prijatelja. Takoj ko sta izmenjala nekaj besed, sta se »ujela« zaradi skupnih interesov in ljubezni do umetnosti. Med *obuko* se je njuno prijateljstvo še utrdilo, nato pa so ju za preostanek vojaškega roka poslali v različni mesti – Nebojšo v Sinj, Dejana pa v Split. Po koncu vojske sta oba diplomirala na umetniških akademijah in ohranila stike ter si občasno dopisovala. Z razpadom Jugoslavije so se vezi med njima pretrgale. Oba sta preživela vojne in mobilizacijo ter se v naslednjih letih večkrat selila. Znova sta se srečala leta 2015 v New Yorku, skoraj trideset let po služenju vojaškega roka v Malem Lošinju.

Številni moški, kot so Božidar in Đura, Nebojša in Dejan ali Dušan Mandić in jedrski fizik iz Beograda, s katerim se je spoprijateljil med vojaščino v Nišu, so postali prijatelji zaradi skupnih značilnosti in interesov, ki so jih prinesli s seboj v vojašnico. Toda vojaški rok v JLA, ki je združeval skrajno različne moške in s ponavljajočimi se, ritualiziranimi rutinami izoblikoval njihove izkušnje, je omogočil še drugačno vrsto prijateljstva, »nemogoča« prijateljstva, ki onkraj kasarniških zidov ne bi bila verjetna: prijateljstva na podlagi naklonjenosti, ki izhaja iz vzajemne skrbi, zaščite in solidarnosti. Izobraženi vojaki so pisali pisma za nepismene. Telesno bolje pripravljeni so ščitili šibkejše pred nadlegovanjem starejših vojakov ali v spopadih z lokalno mladino, ki so včasih izbruhnili med odhodom v mesto. Božidar je Albanca iz svoje enote naučil srbohrvaščine in mu pomagal prepričati njunega poveljnika, da mu je dal dovoljenje za dvotedenski odhod domov. Dušan je nekega tovariša naučil uporabljati pisalni stroj. Filozof Boris Buden se spominja prijateljstva z Jetonom s Kosova. Čeprav nista govorila niti istega jezika, sta našla način za zabavno druženje med prostimi popoldnevi, ko jima je bilo dovoljeno zapustiti vojašnico in oditi v središče Beograda.[6]

6 Boris Buden, »Jeton i ja u JNA« [Jeton in jaz v JLA], *Leksikon YU Mitologije*, http://www.leksikon-yu-mitologije.net/jeton-ja-u-jna.

V Radosavovi enoti je bil neki mladenič, ki so ga zaradi njegove izobrazbe in zelo debelih očal imenovali »Intelektualec«. Vedel je vse o orožju in fizikalnih zakonitostih streljanja, a med strelskimi vajami ni nikoli zadel tarče. Vsak od njegovih tovarišev je zato v tarčo izstrelil po en naboj, da je tudi on dosegel zadovoljiv rezultat. Ko je Elmaz v letih 1988–1989 služil vojaški rok v srbskem Kragujevcu, sta bili takšni zaščita in skrb ključnega pomena in tesno povezani s prijateljstvom. Obkrožen s štirimi najtesnejšimi vojaškimi prijatelji se je Elmaz, Albanec v uniformi JLA, počutil varnega in zaščitenega tako za zidovi vojašnice kot zunaj njih, v mestu. »Ko sem bil s temi štirimi tovariši, sem se počutil varnega in sem vedel, da se mi ne more zgoditi nič slabega,« mi je povedal, ko sva z okna kavarne v zgornjem nadstropju enega od novozgrajenih kosovskih nakupovalnih središč opazovala mrežo prištinskih ulic in stavb. Ko se je njegov vojaški rok v Kragujevcu leta 1989 bližal koncu, so se na Kosovu začeli protesti proti represiji srbskih oblasti, ki so v pokrajini uvedle policijsko uro, Elmazov vojaški rok pa so podaljšali za petintrideset dni. Teh petintrideset dni se spominja kot izjemno težkih: »Komaj sem preživel. Vsi prijatelji so šli domov, prihajali so novi naborniki, počutil sem se nezaščitenega in v stalni nevarnosti.«

»V moji enoti v Mariboru je bil neki Kamenko, fant iz Kakanja,« se spominja Radosav. »Spal je nad mano. Vsako noč mu je med spanjem padala odeja in je začel drgetati. Ves čas vojaškega roka sem ga pokrival.« »Pazila sva drug na drugega,« je bila ena prvih stvari, ki mi jih je Hariz Halilović povedal o svojem prijateljstvu z Đurico. Ko sva se prvič srečala, je bil Hariz v zgodnjih štiridesetih letih. Zdaj je profesor socialne antropologije v Avstraliji, in intervju o njegovih izkušnjah v JLA sva improvizirano naredila leta 2010 med večerjo na konferenci v Edmontonu. Ob pivu sva se zabavala ob njegovih zgodbah iz vojske. Spominjal se je različnih prigod in se pri tem trudil, da bi se spomnil izrazov in specifičnega besedišča zadnjega desetletja vojaške institucije socialistične Jugoslavije. Na koncu mi je nekoliko oklevaje povedal zgodbo o svojem vojaškem tovarišu Đurici, kmetu in nadarjenem harmonikarju iz osrednje Srbije, nedaleč od kraja, kjer sem se rodila tudi sama. Hariz, ki je bil zaradi dokončane srednje zdravstvene šole razporejen v vojaško ambulanto, je Đurico dal v karanteno in mu postavil diagnozo »sum na garje«, ki je zahtevala strogo izolacijo od drugih vojakov in ga tako rešila pred nočno stražo, ki se je je hudo bal. »Moj Đurica!« je tiho rekel Hariz. »Starši so imeli samo njega in so mu prinesli harmoniko. Ni mogel opravljati nočne straže, ker ga je bilo strah, zato sem ga dal v izolacijo. Do štirih popoldne smo mu prinašali hrano, ko so častniki odšli, pa je šel ven.«

Slike 8.3, 8.4, 8.5 in 8.6: **Studijske fotografije in neformalni posnetki vojaških kolegov.**

Na prijateljstva med moškimi, ki so se spletla v JLA in so bila zaznamovana z normami vojaške institucije, sta močno vplivali zaprtost in liminalnost kraja, kjer so nastajala. Kot taka ne spadajo v kategorijo »idealnega prijateljstva« oziroma »prijateljstva v najčistejši obliki«, ki se zgodi med »neobremenjenimi ljudmi, ki začutijo spontano naklonjenost drug do drugega in se tako spoprijateljijo« (Carrier 1999, 21). Ti vojaki niso mogli svobodno odločati o tem, kje bodo, ali izbirati, s kom bodo preživljali čas v zaprtem, ograjenem prostoru vojašnic. A po drugi strani se vezi, ki so se vzpostavile v središču povsem moške institucije, v institucionaliziranem, ritualiziranem in normativnem okolju, zdijo skoraj kot zgled »tipičnega« moškega prijateljstva, ki naj bi bilo površinsko, brez intimnosti in čustev ter močno odvisno od družbenih norm in ki se kaže v formalnih in togih odnosih, ki niso sposobni preseči in izpodbijati obstoječega reda (Kingston 2009). Omejitve teh moških prijateljstev se kažejo tako v njihovem dometu kot v jezikovnih in čustvenih izraznih sredstvih. Zdi se, da se te omejitve kažejo tudi na številnih fotografijah iz časa JLA kot vizualnih spominih na ta prijateljstva. Te odražajo ritualizirane forme vsakodnevnega življenja v vojašnicah. Prevladujoča značilnost tako studijskih fotografij kot fotografij, posnetih v vojašnicah, je performativnost: na studijskih fotografijah moški pozirajo, stojijo obrnjeni drug proti drugemu ali gledajo stran od fotoaparata; na drugih fotografijah se objemajo in v objektiv gledajo na prepoznaven način, tako kot se s svojimi prijatelji fotografirajo šolarji ali soigralci v športnih ekipah; ali pa preprosto stojijo drug ob drugem. Ritualizacija in performativni značaj tako studijskih fotografij kot spontanih posnetkov potrjujeta to, kar v svoji knjigi o ameriški tradiciji »moških« fotografij trdi John Ibson: da razlika med studijskimi in spontano narejenimi posnetki ni tako bistvena, kot se zdi in kot naj bi izhajalo iz samih definicij obeh vrst fotografije. »Čeprav po definiciji spontana fotografija naj ne bi bila posneta v dejanskem studiu, je vseeno narejena v določenem kulturnem kontekstu – 'kulturnem studiu', ki ima prav tako svoja pričakovanja in omejitve« (Ibson 2006, 119).

Standardizacija, predvidljivost, performativnost ter procesi rutinizacije in ritualizacije, ki so zaznamovali življenje v vojašnicah po vsej socialistični Jugoslaviji, so vplivali tudi na prijateljstva, sklenjena med služenjem vojaškega roka v JLA. To je razvidno tako iz vizualnega gradiva kot iz jezikovnih vzorcev, ki spremljajo to gradivo. Na hrbtni strani vojaških fotografij, pa tudi v nekaterih knjigah in drugih predmetih iz vojske je najti posvetila vojaškim tovarišem. S svojo izrazito formulaičnostjo in zelo omejenim besediščem – prepoznavnimi kombinacijami besed in izrazov, kot so »iskreno«, »iz srca«, »v spomin«, »za spomin na vojaške dni« – neizogibno asociirajo na Bernsteinov koncept omejenega koda, v katerem sta »besedišče in z njim temeljna

struktura, ne glede na stopnjo kompleksnosti, popolnoma predvidljiva« (Bernstein 2003, 59). Na boljšem sejmu v Novem Beogradu sem našla veliko, bogato ilustrirano monografijo o jugoslovanski vojski,[7] ki je bila nekoč last nekega Ivana, vojaka JLA. Na prvi strani izvemo, da mu jo je podaril vojaški tovariš, čigar podpis je nerazumljiv, in mu ob tem napisal naslednje posvetilo: »Iskreno in iz srca Ivanu, od prijatelja iz vojaških dni v Mariboru 1983.« Ta knjiga o JLA, ki jo je vojak v znak prijateljstva podaril svojemu tovarišu, s šablonskim in razosebljenim posvetilom, napisanim v prepoznavni, precizni, »tehnični« pisavi, ki so jo v mladosti izoblikovali številni moški, ponazarja omejenost izkušnje vojaškega roka v socializmu in skopost izraznih sredstev, ki so jih imeli na voljo tisti, ki so ga služili. Ali kaže tudi na površinskost, togost in čustveno plitkost prijateljstev, sklenjenih v JLA?

Po mnenju Marka Kingstona se lahko »resnično«, »ustvarjalno« prijateljstvo med moškimi vzpostavi le v marginalnih prostorih, ki omogočajo moško intimo, čustva in naklonjenost (Kingston 2009). V vojaškem kontekstu velja, da je globoko in pomena polno prijateljstvo mogoče v ekstremnih razmerah vojne, nasilja in trpljenja. Michel Foucault je vztrajal, da so bile čustvene vezi, ki so se spletle med moškimi v jarkih prve svetovne vojne, ključnega pomena za to, da so se lahko borili, preživeli in živeli naprej tudi po ekstremnih dogodkih:

> Med prvo svetovno vojno so moški živeli popolnoma skupaj, eden na drugem, in zanje to ni bilo nič, dokler je bila prisotna smrt in je medsebojno zvestobo in podporo pogojevala igra življenja in smrti. In če odštejemo nekaj pripomb o tovarištvu in bratstvu v duhu ter nekatera zelo parcialna opažanja, kaj sploh vemo o čustvenih vrenjih in viharjih občutkov, ki so se dogajali v tistih časih? Le čudimo se lahko, kako je tem moškim kljub vsemu uspelo zdržati v teh absurdnih in groteskih vojnah in peklenskih masakrih. Nedvomno s pomočjo neke čustvene tkanine. Ne mislim, da so vztrajali pri borbi zato, ker so bili drug drugemu ljubimci; toda čast, pogum, ohranitev trezne glave, žrtvovanje, zapuščanje jarka s poveljnikom – vse to je zahtevalo zelo intenzivno čustveno povezanost.[8]

7 *Oružane snage Socijalističke federativne republike Jugoslavije* [Oborožene sile Socialistične federativne republike Jugoslavije]. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Narodna armija, n.d.

8 Michel Foucault, »Friendship as a Way of Life« [Prijateljstvo kot način življenja], *Caring Labor*, 18. november 2010, https://caringlabor.wordpress.com/2010/11/18/michel-foucault-friendship-as-a-way-of-life.

Slike 8.7, 8.8, 8.9 in 8.10: **Vojaški tovariši na Poligonu C pri Osijeku.** Fotografije: Franci Virant.

Kot ugotavlja Tom Smith, je mirnodobni vojaški rok običajno spregledan kot prostor mogočega vzpostavljanja prijateljstva, intimnosti ali celo hrepenenja med moškimi (Smith 2020, 200). Zdi se, da to velja tudi za prijateljstva, sklenjena med služenjem vojaškega roka v JLA, osrednji moški instituciji v socialistični Jugoslaviji. Ta prijateljstva, nastala s pomočjo istih ritualiziranih, ponavljajočih se in pomensko zoženih vzorcev kot realnost služenja vojske v celoti, se ne zdijo zmožna ustvarjati smiselnih vezi ali destabilizirati fiksiranih hegemonskih odnosov. A kot nas opozarja Foucault, je vojska z vidika čustev, ki jih poraja med moškimi, zbranimi v ograjenem prostoru, v vsej svoji ideološki in družbeni togosti protislovna institucija: odnosi, ki temeljijo na naklonjenosti, solidarnosti in prijateljstvu, to vojaško institucijo »hkrati ohranjajo in jo destabilizirajo« (Foucault 2010). »Ti odnosi,« piše Foucault, »zaobidejo vojaško institucijo in vnašajo ljubezen tja, kjer naj bi obstajali le zakon, pravila ali navade« (Foucault 2010). To, kar se je vzpostavljalo v omejenih in liminalnih prostorih vojašnic JLA, odmaknjeno od običajnega življenja, ni bila le navidezno trdna kategorija moškega tovarištva, ki ga tako močno propagirajo vojske po vsem svetu – površinskega in jasno uokvirjenega z mejami »prave moškosti«. Prav liminalnost vojaškega sveta je omogočila nastanek veliko mehkejše in subtilnejše čustvene tkanine. To fino čustveno tkanino je bilo mogoče ujeti v objektiv fotoaparata v obdobjih, ko ni bilo urjenja, vadbe in ideološke vzgoje. Izrazito normativni prostor izključno moške institucije vojaškega roka je bil hkrati eno redkih okolij, v katerih so bili takšni izrazi naklonjenosti in prijateljstva med moškimi, kot jih vidimo na fotografijah iz arhiva Francija Viranta (gl. slike 8.7, 8.8, 8.9 in 8.10), sploh mogoči in družbeno sprejemljivi.

John Ibson, ki piše o zgodovini odnosov med moškimi v ameriški kulturi in odkritem izražanju čustev med moškimi na fotografijah, zarisuje jasen razvoj skozi čas, kjer je bilo takšno izražanje čustev pogosto v zgodnjem obdobju fotografije, »od dagerotipov, ambrotipov, fotografskih vizitk in ferotipov, prek kabinetnih fotografij na kartonu, preprostega tiska na papir ter izjemno priljubljenih fotografskih razglednic« (Ibson 2006, 1). Takrat je bilo običajno, da sta dva ali več ameriških moških skupaj pozirala za fotografijo ter na njej kazala intimnost in medsebojno naklonjenost (Ibson 2006, 1). Zdi se, da je ta kulturna praksa izkazovanja čustvene naklonjenosti med moškimi z modernizacijo »bodisi izginila bodisi žalostno usahnila ali se preusmerila,« nadomestila pa jo je čustvena zadržanost kot posledica »strahu, da bi nas imeli za geje« (Ibson 2006, 7, 5). Takšno omejevanje odkritega izražanja čustev med moškimi je bilo značilno tudi za jugoslovansko socialistično družbo in njeno vojsko. Toda liminalni prostori vojaškega roka, še bolj pa liminalni prostori odročnega vadbenega poligona blizu Osijeka, so omogočili fotografske prakse, ki so zelo spominjale na vizualizacijo čustvenosti med ameriškimi moškimi na fotografijah iz zgodnejšega obdobja, o kateri govori Ibson. Igriva naklonjenost, ki veje iz teh fotografij, ni onkraj ali v nasprotju z ritualizirano stvarnostjo vojašnic JLA, v katerih je življenje mladih moških potekalo v performativnih in monotonih formah, temveč je s to stvarnostjo v kompleksnem odnosu. Ta naklonjenost je bila plod skrbi, medsebojne pomoči in prijateljstva, stkanega v dolgih dneh vojaškega roka, ki so ga mladi moški služili daleč od ekstremov vojne in nasilja, a še vedno v okolju, v katerem so bili razmerja moči in vsakdanje življenje zaznamovani z ritualnimi formami in protokoli. Bila je tudi posledica možnosti medsebojnega prepoznavanja na podlagi moralnih in univerzalističnih vrednot, možnosti, ki so jih omogočale iste standardizirane forme in protokoli, ki so oblikovali izkušnjo služenja vojske.

Francijeve fotografske podobe mladih moških, ki izžarevajo medsebojno naklonjenost, se ne skladajo z drugimi fotografskimi praksami tistega časa in bi težko nastale zunaj omejenega in liminalnega prostora, v katerem so služili vojaški rok. Teh čustev naklonjenosti, solidarnosti in skrbi, ki so prežemala življenje in tkala vezi med mladeniči v jugoslovanskih vojašnicah, prav tako ni bilo mogoče prenesti v »običajno življenje«. Ta čustva so bila pogojena z bližino in intimnostjo, ki ju je zamenjala fizična razdalja med vojaškimi tovariši in drugačen ritem vsakodnevnega življenja, ko so po končanem služenju vojaškega roka odložili svoje uniforme in se vrnili domov. Številna prijateljstva med temi zelo različnimi moškimi ne bi mogla nastati in se ohraniti zunaj ograj vojašnic JLA, kjer so uniforma ter ritualizirane prakse in protokoli, ki so delovali kot veliki izenačevalec, odpirali prostor zanje. Čeprav so bila ta prijateljstva in čustva vezana na začasno in omejeno izkušnjo, liminalna in umeščena zunaj tega, kar je »normalno« in »običajno«, ter neprenosljiva v sfere normalnega in običajnega, še naprej živijo svoje *življenje potem* v času po koncu Jugoslavije in katastrofe, v kateri je ta država razpadla. Še več, kažejo nepričakovano sposobnost delovanja in zmožnost izpodbijanja navidezno fiksnega razmerja med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo, ki je značilno za *čas potem*. V naslednjem poglavju obravnavam to njihovo delovanje in oblike, v katerih se kaže.

9 / Življenja potem

Zaradi razširjenosti distopičnih vizij prihodnosti, značilnih za našo sedanjost, smo vse bolj pozorni na pretekle utopične vizije in imaginacije prihodnosti, ki so bile prisotne v času, ko so bili »horizonti utopičnih možnosti« še odprti (Bloch 1986, 202; gl. tudi Schwenkel 2020, 4). Nič čudnega, da so pojmi, kot so *življenje potem*, ostanki, sledi, ruševine, razvaline in arhivi, postali ključne besede v akademskih besedilih, ki poskušajo razložiti družbene svetove na različnih koncih sveta. Medtem ko številni raziskovalci uporabljajo te pojme za raziskovanje trajnih učinkov nasilja in katastrof, drugi preučujejo, na kakšne načine se pretekle utopične vizije prihodnosti ohranjajo v sedanjosti. Gonilni sili teh vse številčnejših raziskav sta spoznanje, da razmerje med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo ni vnaprej določeno in dano, ter potreba po mišljenju, zamišljanju in oblikovanju nelinearnih zgodovin, ki nasprotujejo teološkemu konceptu univerzalnega zgodovinskega toka.

Med temi pojmi se je uveljavil zlasti koncept *življenja potem* (angl. *afterlife*), pri čemer se je njegova raba »oddaljila od ustaljenih pomenov v religioznih, arheoloških in umetnostnozgodovinskih študijah« (Hunt 2020) in se namesto tega opira na razmišljanje Walterja Benjamina o *Nachleben*, povezano s tezo, da »imajo dela, življenja, jeziki in mediji zgodovinskost, ki je ni mogoče zvesti na kontinuum časovnega odvijanja, ki ga je favoriziral nemški historicizem 19. stoletja, povezan z takšnimi imeni, kot je Leopold von Ranke« (Richter 2011, 2–3).[1]

To novo akademsko zanimanje za *življenja potem* se še naprej osredotoča na afektivno, čutno, telesno in utelešeno delovanje nerazrešenih sledi preteklosti, a se pri tem vse bolj povezuje s političnimi afekti. Pomemben del teh raziskav se posveča *življenju potem* socialističnih projektov po vsem svetu ter zmožnosti njihovih materialnih, kulturnih in političnih ostankov, da prenašajo kolektivne afekte skozi čas in prostor (Schwenkel 2020; Stubbs 2020). Za razliko od *časa potem* (angl. *aftermath*), ruševin, ostalin, ostankov, reliktov ali spominov predpostavlja *življenje potem* moč delovanja – ne zgolj ponavljanje, temveč »življenje naprej in potem, ki ostaja navezano na tisto, kar je bilo prej, in […] se obenem od tega oddaljuje v vedno nove smeri« (Richter 2011, 4). Ne gre zgolj za prisotnost, temveč za nekaj, kar v sedanjosti deluje na ne vedno predvidljive načine. Pri raziskovanju *življenja potem* vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi v času po jugoslovanski katastrofi se moramo torej vprašati, kaj spomini nanj počnejo v sedanjosti, pa tudi, v kakšnih formah se razkriva njihovo delovanje.

1 Patricia Hayes in Iona Gilburt govorita o *življenju potem* podobe oziroma o »drugih življenjih podobe«, ki so »pluralna, ločena, diskretna in se dogajajo v 'tekočem času'« (Hayes & Gilburt 2020, 13).

Materialni in čustveni ostanki jugoslovanske vojske se z neizprosnim tekom časa podrejajo logiki *časa potem*. Ostanki vojaške infrastrukture so bili predelani za druge namene, prepuščeni nazaj naravi ali pa so še vedno predmet sporov glede lastninskih pravic (Falski 2019; Kardov, Knežević in Rogoznica 2014). Nekdanji vojaki JLA še naprej živijo svoja življenja, nekaterim celo uspeva ohranjati prijateljstva s svojimi vojaškimi tovariši, nekateri po dolgih letih znova vzpostavijo stik z njimi. Minevanje časa omogoča obnovo, spravo in celjenje, vendar le redko zunaj okvirov, v katere je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja etnično nasilje vklenilo možnosti obstoja in prepoznavanja.

Spomladi 2024 je minilo petindvajset let od Natovega bombardiranja Srbije in konflikta na Kosovu, zadnje faze dolgega in bolečega razpadanja Jugoslavije. Minilo je tudi petindvajset let, odkar je Mitko Panov končal iskanje svojih vojaških tovarišev in se vkrcal na letalo nazaj v ZDA, svoj takratni dom. V državah nekdanje Jugoslavije je zaostrovanje etničnih napetosti še vedno priročen adut politikov, ki ga ti z veseljem uporabljajo za obstanek na oblasti, vse preveč ljudi pa se še vedno bori za golo preživetje. Kljub temu pa se je v te prostore vrnila nekakšna normalnost. Nekatere uničene hiše so bile obnovljene, druge ostajajo v ruševinah, prepuščene razpadanju in silam narave. Meje med novimi neodvisnimi nacionalnimi državami, ki so se rodile v jugoslovanskih vojnah, so se ustalile in zdi se, kot da so bile tam že od nekdaj. Nekatere izmed teh meja so danes zunanje meje Evropske unije. Še vedno so prizorišča nasilja za številne, ki bežijo z Bližnjega vzhoda, a lokalni prebivalci jih prehajajo brez strahu in formalnih zapletov, ki so bili običajni v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Isakjee 2020; El-Shaarawi & Razsa 2019; Rexepi 2018).

Del te na novo vzpostavljene normalnosti so tudi srečanja nekdanjih tovarišev iz JLA. Devetindvajsetega septembra 2018 je bil na srbskem spletnem portalu objavljen članek o dveh prijateljih iz JLA, Srbu Branislavu Koviću iz Bogatića in Hrvatu Ivici Krajini iz Đakova, ki sta se srečala prvič po služenju vojaškega roka leta 1984.[2] Kot piše v članku, sta Ivica in Branislav v preteklih letih pogosto pomislila drug na drugega, zlasti po začetku vojne in razpadu stare države. V družbenih in digitalnih medijih na postjugoslovanskem območju krožijo številne tovrstne zgodbe. Na strani skupine *Pronađi drugove iz bivše JNA* (Najdi tovariše iz bivše JLA) na Facebooku, ki je imela na začetku leta 2025 že več kot 387.000 članov, se vsak dan pojavljajo objave, ki bralce obveščajo o srečanjih nekdanjih najboljših prijateljev iz vojske, potem ko dolga leta niso imeli stikov in niso vedeli nič o usodi drug drugega.[3]

Pogosto se ta vnovična srečanja vojaških tovarišev v desetletjih po razpadu Jugoslavije podrejajo logiki *časa potem*, ki možnosti obstoja in prepoznavanja strukturira po načelih etnične pripadnosti. Številna izmed teh srečanj, ki jih skoraj vedno spremljata negotovost in strah pred razkritjem tragične usode vojaških tovarišev ali odpiranjem brazgotin, ki jih je v njihovih dušah pustila vojna, so postala mogoča šele potem, ko je minilo dovolj časa od preloma v devetdesetih letih, ko se je polegel dim požganih hiš in ko so bile nekoč predstavljive alternative nepovratno izbrisane. V stvarnosti časa potem je ta srečanja mogoče razumeti le v okvirih, ki jih določa etnična pripadnost njihovih akterjev. Mediji ne bi pisali o srečanju Branislava in Ivice, če ne bi šlo za Srba in Hrvata. Tako sta bila opisana tudi v naslovu članka: »Srb in Hrvat, vojaška prijatelja iz JLA, sta se srečala po 34 letih: Nekoč sta si delila dobro in slabo, bila sta nerazdružljiva, zdaj pa ju je življenje spet združilo.« »Seveda sva spregovorila tudi o delitvah, vojni in razpadu Jugoslavije,« sta o vnovičnem srečanju poročala Branislav in Ivica. »Kot zrela in resna človeka spoštujeva, da ima vsak od naju rad svoj narod in svojo državo. Takšna mera nacionalizma ne škodi najinemu prijateljstvu.«[4] Ta novica o vnovičnem srečanju dveh prijateljev iz JLA ne more zamajati oziroma izpodbijati novega, etnično opredeljenega reda. V ta red se neproblematično prilega in s tem potrjuje zaključek procesa, v katerem so bile biografije ljudi zreducirane na eno samo lastnost: njihovo etnično pripadnost.

REKONSTRUKCIJA BIOGRAFIJ

Po drugi strani pa so prijateljstva, ki so se spletla med služenjem vojaškega roka v Jugoslaviji, zmožna tudi na pomembne načine delovati proti temu redu. To delovanje je povezano z biografijami nekdanjih jugoslovanskih moških in se kaže kot zoperstavljanje njihovemu sploščevanju in reduciranju. Včasih zapleta odnos med nekdanjimi vojaki JLA in njihovimi biografijami ter opozarja na prekinitve in nezmožnost sprave z lastno preteklostjo. Božidarjevo prijateljstvo z Đurom ni preživelo katastrofe devetdesetih let in nove etnizirane realnosti, s katero je bilo povsem nezdružljivo.

2 »Srbin i Hrvat, ratni drugovi iz JNA, sreli se posle 34 godine: Nekada su delili dobro i zlo, bili nerazdvojni, a sada ih je život opet spojio« [Srb in Hrvat, vojaška prijatelja iz JLA, sta se srečala po 34 letih: Nekoč sta si delila dobro in slabo, bila sta nerazdružljiva, zdaj pa ju je življenje spet združilo]. *Telegraf*, 29. september 2018, https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2995369-srbin-i-hrvat-ratni-drugovi-iz-jna-sreli-se-posle-34-godine-nekada-su-delili-dobro-i-zlo-bili-nerazdvojni-a-sada-ih-je-zivot-opet-spojio-foto.

3 Gl. skupino Pronađi drugove iz bivše JNA [Najdi tovariše iz nekdanje JLA], https://www.facebook.com/groups/1426107641004634/permalink/2440166496265405.

4 »Srbin i Hrvat, ratni drugovi iz JNA, sreli se posle 34 godine.«

Torej, kaj se je zgodilo z Đurom. Po enem letu služenja sem odšel domov in seveda sem se ob prvi priložnosti odpravil v Beograd, da bi ga našel. In sva se srečala. Bilo je solz do kolen. Se spomniš tega, se spomniš tistega … Saj veš, v vojski sva si delila vse. Potem pa sem leta 1991, ko se je začela vojna in je Jugoslavija razpadala, poklical Đuro. Javila se je njegova žena in rekla, da Đura noče govoriti z mano, da smo mi Hrvati … No … Ustaši in da bo šel on v Knin branit svoje [srbske] brate. Poskušal sem se z njim pogovoriti, ga prepričati, da sem tudi jaz proti mnogim stvarem, ki so se takrat dogajale v politiki … Vprašati ga, ali res verjame, da se lahko spremenim po vsem, kar sva preživela v vojski … Poglejte, nisem mogel verjeti temu, kar je govoril. Vse sva si delila. Spoznal sem njegovo ženo in otroke ter vedel vse o njegovi družini. Tam ni bilo nobene politike. Njemu je bilo ime Đura, meni Božidar … Bil mi je kot brat. Potem pa so prišla ta devetdeseta leta … Bil sem strašno razočaran. Ne vem, kaj se je z njim zgodilo pozneje, ali je šel v Knin ali ne. Po tem nikoli več nisva bila v stiku.

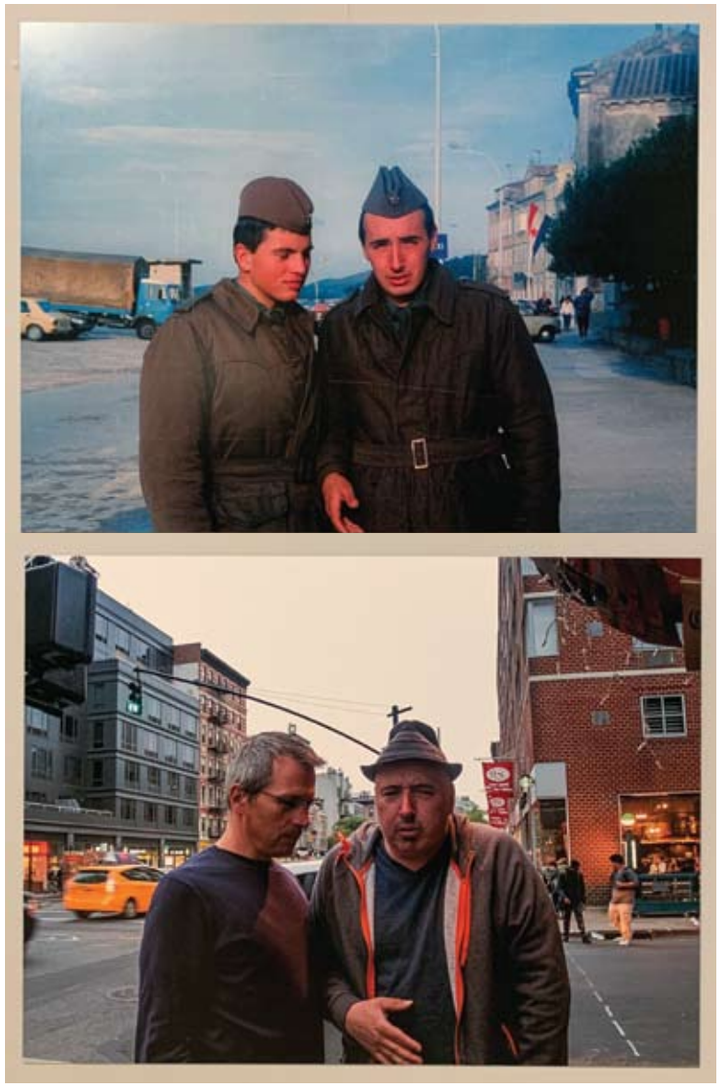
Božidar zaradi razpada prijateljstva z Đurom nima težav le s tem, da preteklosti ne more povezati s sedanjostjo, temveč tudi svojo biografijo težko dojema kot neprekinjeno trajektorijo, kar kaže na to, da je življenje v obdobju po jugoslovanski katastrofi vse prej kot utemeljeno na fiksnem in neproblematičnem razmerju med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo. Na drugi strani pa so za številne vojake prijateljstva, ki so se spletla v zaprtem prostoru in ritualiziranem življenju vojašnic, postala sidrišče, ki jim pomaga držati skupaj življenje, razkosano z vojno in nasiljem. Ne glede na to, ali so se ta prijateljstva v vseh teh dolgih letih ohranila ali pa jih zgolj spremljajo na njihovih življenjskih poteh kot opomin na alternative prevladujočim družbenim, političnim in afektivnim horizontom, za številne nekdanje Jugoslovane delujejo kot nekakšen šiv, ki povezuje preteklost s sedanjostjo in jim zagotavlja, da so uspeli preživeti in ohraniti tisto, kar je najpomembnejše: svoje moralne, krepostne jaze in univerzalne človeške kvalitete ter sposobnost prepoznati te iste lastnosti pri drugih ljudeh.

Ko so se nasilni spopadi v Jugoslaviji začeli stopnjevati, je Hariza poklical njegov vojaški prijatelj Đurica in mu ponudil zatočišče v svoji družinski hiši v odročni srbski vasi blizu Rekovca. Hariz ponudbe ni sprejel, saj mu je uspelo oditi v daljno Avstralijo in tako ubežati grozljivi usodi večine svojih moških sorodnikov, ki so bili leta 1995 ubiti v Srebrenici. »Zaradi vsega, kar se je zgodilo meni in moji družini, običajno ne slišim rad srbskega naglasa, vendar mi je to narečje osrednje Srbije zelo všeč, ker me spominja na Đurico,« mi je povedal Hariz ob koncu pogovora med najinim prvim srečanjem v Edmontonu. To je bil tudi dialekt mojih starih staršev, ki so živeli v istih krajih kot Đurica, in zanimalo me je, ali ga Hariz prepozna tudi v mojem govoru, sicer skritega pod drugimi jezikovnimi plastmi, ki so se nabrale v letih življenja v Beogradu in pozneje v Ljubljani, kjer je moj materni jezik izgubil večino svojega lokalnega odtenka.

Spomin na Đurico povezuje dva ločena, nezdružljiva dela Harizovega življenja, enega pred in drugega po katastrofi v devetdesetih letih, ki ju razdvaja morje izgub in bolečine. Đuričin klic, ki je prišel z nepričakovanega naslova v času, ko je Jugoslavija razpadala po etničnih šivih, ostaja za Hariza dragocen opomin na človečnost v krajih, ki jih je zapustil, da bi ušel smrti in nepojmljivemu razdejanju. Ko sva se čez nekaj let srečala na neki drugi konferenci, tokrat v Zadru, in sem omenila Đurico, je Harizov obraz kar zažarel od presenečenja in čustev. »Še vedno se spominjaš mojega Đurice!« je vzkliknil z nasmehom.

Umetnika Dejan Dimitrijević in Nebojša Šerić Šoba sta se spoprijateljila med služenjem vojaškega roka v Malem Lošinju. Po koncu vojaščine sta se njuni življenjski poti usmerili v različne smeri. Ko se je začela vojna, sta se z novo realnostjo soočala vsak v svojem mestu in na svoj način. Dejan je v Pančevu pri Beogradu postal oče dveh deklic in se spopadal z stvarnostjo Srbije devetdesetih let, zaznamovano s sankcijami OZN in pomanjkanjem osnovnih dobrin, kot so plenice in otroška hrana. Leta 1999 se je z družino preselil v Kanado – najprej v Montreal, leto pozneje pa v Toronto, kjer živi še danes. Šoba je preživel triletno obleganje svojega rojstnega Sarajeva in se leta 1999 preselil v Amsterdam na umetniško rezidenco in študij. Trenutno živi v New Yorku. Leta 2019 sta Šoba in Dejan sodelovala na razstavi Muzeja Jugoslavije *Devedeseta: Rečnik migracija* (»Devetdeseta: Slovar migracij«) v Beogradu, za katero sta skupaj pripravila projekt z naslovom *Nekad i sad* (»Takrat in zdaj«).[5] Prvi del instalacije predstavlja zemljevid sveta, na katerem so različni kraji povezani v mrežo njunih prepletenih biografskih poti. Pomembno vozlišče v tej mreži je Mali Lošinj, mestece na hrvaškem otoku Lošinj, kjer sta Šoba in Dejan v vojašnici Kovčanje preživela prvi del vojaškega roka in se spoprijateljila. Drugi del instalacije je sestavljen iz dveh fotografij, ki sta postavljeni druga ob drugi. Na prvi fotografiji, ki jo je leta 1987 v Malem Lošinju posnela Nebojševa mama, ki je prišla na obisk, sta prijatelja v uniformah JLA, mlada, stoječ tesno drug ob drugem. Drugo fotografijo, ki predstavlja uprizoritev prve, je leta 2015 v New Yorku posnela Dejanova žena. Drža obeh moških je enaka in na obeh fotografijah stojita v urbanem prostoru, postavljena pred kuliso avtomobilov, stavb in zastav – na prvi je hrvaška socialistična zastava, na drugi pa neki oglasi v obliki zastav. Na drugi fotografiji sta prijatelja v »civilnih« oblačilih, starejša od obeh uniformiranih mlade-

5 Za razstavo *Devedeseta: Rečnik migracija* v Muzeju Jugoslavije gl. https://muzej-jugoslavije.org/exhibition/devedesete-recnik-migracija.

Slika 9.1:
Dejan Dimitrijević in Nebojša Šerić Šoba, sestavljena fotografija z njune instalacije na razstavi *Devetdeseta: Slovar migracij,*
Muzej Jugoslavije, Beograd, december 2019.
© Dejan Dimitrijević,
© Nebojša Šerić Šoba

Povezava med takrat in zdaj, med dvema trenutkoma v njunih biografijah in dvema zelo oddaljenima krajema je očitna in je s posnemanjem drže namenoma poudarjena. Ta povezava je neprecenljiva in nujna: kaže na to, kar je v njunih razdrobljenih in v večkratno izkoreninjenih življenjih neprekinjeno in stalno. Kaže na nekaj bližnjega in pomembnega, a nepovratnega in tudi zelo oddaljenega. Kot pravi Šoba o njunem vojaškem roku na Lošinju: »Zdi se, kot bi bilo včeraj, pa tudi pred tristo leti. In zato delava to razstavo.«

Ko sem se z Dejanom pozno poleti 2019 srečala v Torontu, mi je pojasnil namen njunega fotografskega asemblaža: »Želela sva povedati, da sva tukaj, da sva še vedno midva, kljub vsemu.«

V času prelomov, nasilnih sprememb in večkratnih izkoreninjenj, ki so zaznamovali biografije preštevilnih jugoslovanskih moških, je bilo stalnica samo to, kdo so – ne v smislu etnične pripadnosti, temveč v univerzalnem smislu človečnosti in moralnih vrlin, tega, da so dobri ljudje. Za ograjami vojašnic, v razmerah, zaznamovanih s sočasnostjo radikalne enakosti in drastičnih razlik, so bile pomembne njihove človeške značilnosti in lastnosti – to, kar jih je delalo moške oziroma ljudi. To, da so vztrajali pri teh lastnostih, je pomenilo tudi, da so znali preživeti v burni, razdrobljeni in spreminjajoči se postjugoslovanski realnosti ne da bi izgubili sebe. To, kar vidimo v mreži življenjskih poti Dejana in Šobe, spleteni med Lošinjem in Severno Ameriko, je želja po ohranitvi sebe in drugih, po ohranitvi možnosti, da lahko druge prepoznaš kot (dobre) ljudi in zato kot prijatelje.

Ko vztrajajo pri pomembnosti čustvenih vezi in prijateljstev, sklenjenih v zaprtih prostorih vojašnic, nekdanji vojaki JLA ne ignorirajo dvoumnosti, ki jih je ustvarjalo življenje v jugoslovanski tragediji in obdobju po njej. Želimir Žilnik o svojih zagrebških prijateljih iz JLA pravi: »V vseh teh letih so šli skozi različne stvari, nekateri so bili celo tuđmanovci, a mi smo prijatelji iz tistih časov in smo ostali prijatelji.« Božidar, ki še vedno globoko obžaluje, da je njegov srbski prijatelj iz vojske zavrnil njuno prijateljstvo, ker je Hrvat (in s tem avtomatično »ustaš«), se je ob začetku vojne pridružil hrvaškim vojaškim enotam. Menil je, da je to njegova moralna dolžnost in da mora storiti vse, kar je v njegovi moči, da zaščiti svoje tri hčere. A tudi to ni spremenilo njegovega pogleda na prijateljstvo z Đurom ali na dragocenost izkušnje služenja v JLA. Dejan in Šoba sta bila oba mobilizirana, a v dve različni vojski – Dejan v Srbiji, ko je NATO leta 1999 začel z bombardiranjem, Šoba pa v Sarajevu med obleganjem mesta v obdobju 1992–1995. Šoba je to, kar so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja doživeli številni moški, opisal takole: »Ko smo se zbudili v vojni, smo se vsi znašli na nasprotnih straneh. Si, kjer si, nimaš kaj izbirati, ne moreš vplivati na potek svojega življenja.«

Malokdo ve, da se je Srđan Aleksić, ki so ga vojaki vojske Republike Srbske leta 1993 do smrti pretepli, ko je v Trebinju poskušal zaščititi svojega muslimanskega znanca Alena Glavovića, in ki je v postjugoslovanskem obdobju postal protivojni simbol, leta 1991 pridružil paravojaški enoti, ki se je borila na fronti pri Mostarju, »nato pa z nekaj prijatelji ustanovil lastno paravojaško enoto Trebinjska garda, s katero je spomladi 1992 vodil vojaško akcijo na dubrovniški fronti« (Moll 2016, 13). Na drugi

strani pa je bil Alen vojak vojske Republike Srbske – kar po besedah Nicolasa Molla »ni bilo nič nenavadnega, zlasti v Trebinju, kjer je bilo v obdobju 1991–1992 veliko muslimanov vpoklicanih najprej v JLA, nato pa v vojsko Republike Srbske, da bi držali položaje na dubrovniški fronti« (Moll 2016, 13).

Te biografske podrobnosti pričajo o zapletenosti, kontroverznosti, težavnem sobivanju in kočljivih izbirah – o tem, kar zaznamuje življenje v času katastrofe. Moški z območja nekdanje Jugoslavije vztrajajo pri prijateljstvu z moškimi, s katerimi so služili v JLA, hkrati pa se zavedajo številnih sprememb in zahtevnih odločitev, ki jih je moral sprejeti vsak od njih, sprejemajo neizogibno dvoumnost in kaotičnost življenja in se tako zoperstavljajo logiki *časa potem*, v katerem so njihove biografije pogosto prezrte, sploščene in poenostavljane, da bi se lahko umestile v etnične klasifikacije in z njimi povezane kategorije junakov in izdajalcev, žrtev in storilcev. Hkrati nas vabijo, da na moške v postjugoslovanskem prostoru gledamo kot na moške – kompleksne, negotove, čuteče, zaskrbljene, nemirne ljudi, ki se izmikajo vsakršnemu binarnemu razumevanju, v katerem bi spadali bodisi v nacionalistični, hegemonski koncept moškosti bodisi v njegovo nasprotje.[6]

VZTRAJNE NEMOŽNOSTI: RAZGLEDNICA IZ SAMARKANDA IN OBISK ŽABLJAKA

Prijateljstva, sklenjena v jugoslovanski vojski, evocirajo možnost prepoznavanja in solidarnosti na osnovi moralnih in osebnostnih lastnosti, na osnovi tega, da je nekdo kreposten in dober človek, in se tako zoperstavljajo ter postavljajo pod vprašaj etnizirano logiko strukturiranja realnosti, ki se je uveljavila v jugoslovanskih vojnah in normalizirala v desetletjih, ki so sledila. Toda *življenje potem* prijateljstev, sklenjenih v JLA, ki se kaže kot sila, zmožna nasprotovati, prevpraševati, vznemirjati in pretresati tisto, kar je dano, normalizirano in samoumevno, se ne manifestira v tem, kar je eksplicitno, ohranjeno, prisotno, oživljeno, vzdrževano in izrečeno. Nasprotno, razkriva se kot odsotnost, tišina, prekinitev, zadržanost, negotovost in nemožnost.

6 Antropolog Stef Jansen podobno izpostavlja to vzajemno priznavanje moških kot moških kot pomemben vidik povojne stvarnosti v Bosni in Hercegovini (gl. Jansen 2010).

O preteklosti in obljubah prihodnosti, ki jih je ta preteklost vsebovala, običajno razmišljamo skozi oblike prisotnosti, trajanja in kontinuitete; do njih pristopamo kot do ostalin, zapuščin, materialnih in kulturnih ostankov. Vendar pa se *življenje potem* prijateljstev iz JLA in njihova zmožnost, da izpodbijajo navidezno fiksno razmerje med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo, poraja iz diskontinuitete, iz praznin in odsotnosti, ki jih je nemogoče zapolniti. Mitko Panov je med iskanjem svojih prijateljev iz vojske opustil prvotno zamisel, da bi se film in potovanje zaključila z zabavo, ki bi jo za svoje vojaške kolege priredil ob vnovičnem snidenju. Da bi bila takšna zabava smiselna, bi morale obstajati možnosti doživetja toka časa kot neprekinjenega in zamišljanja prihodnosti kot takšne, ki naravno izhaja iz preteklosti in sedanjosti. V postjugoslovanskih deželah je ta naravni tok nepovratno porušilo nasilje v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Za Mitka in njegove vojaške tovariše, Francija in njegove prijatelje iz Poligona C, Ota in njegove štiri prijatelje ter druge nekdanje vojake, ki jih povezujejo vezi, stkane med bivanjem v JLA, ne glede na to, v katero smer so šle njihove življenjske poti, si ni mogoče predstavljati prihodnosti, v kateri bi lahko bili skupaj onkraj časa in prostora, ki sta jih pripeljala v vojašnice JLA, jih naredila vse enake in omogočila njihova prijateljstva. Njihova individualna življenja so se lahko odvila v zelo različne smeri – nekatere tragične, druge žalostne, tretje uspešne. Moški na starih fotografijah so lahko postali uspešni univerzitetni profesorji ali umetniki, marljivi kmetje, vestni delavci in ljubeči družinski člani ... Lahko pa so mrtvi ali pogrešani. Lahko so emigrirali ali ostali v krajih, kjer so odraščali, postali uspešni in premožni ali pa se iz meseca v mesec borijo za preživetje. Toda sedanjost, ki jo živijo zdaj, ni nobena izmed prihodnosti, ki so si jo lahko predstavljali, ko so bili vsi skupaj zbrani v jugoslovanskih vojašnicah. Te prihodnosti so bile za vedno izgubljene s propadom političnega projekta, v okviru katerega so služili v vojski. Kot nam na koncu filma *Tovariši* pove avtorjev glas, na »starih fotografijah, ki so omogočile nastanek tega filma, zabava še vedno traja. Še vedno je leto 1981 in vojaki enote za zveze v Velesu še vedno praznujemo novo leto. Stari smo 18 let in življenje je vesela pustolovščina, ki nas nestrpno čaka.«[7] Človek se ne more premakniti naprej, le vedno znova se vrača v tisti trenutek, ki je tako oddaljen od njegove sedanjosti, da je njegov smisel in pomen težko razložiti komur koli drugemu – kot tisti uspešni Slovenec, ki svoji francoski ženi ni znal pojasniti, zakaj je zanj tako pomemben oddaljeni Žabljak v Črni gori. Ni mogla razumeti potovanja, na katerega jo je popeljal, ne le zato, ker je bila Francozinja, temveč tudi zaradi globokega razkoraka med sedanjostjo in preteklostjo, zaradi katerega sta ji bila smisel in pomen njegovega služenja vojaškega roka nedostopna.

7 *Jarani* [Tovariši], rež. Mitko Panov (ZDA/Makedonija, 2000).

Prijateljstva, sklenjena v JLA, živijo v sedanjosti kot vztrajen opomin na pretekle prihodnosti (Koselleck 2004) ter kažejo na nemožnost povrnitve tega, kar je bilo v preteklosti, in hkrati na nujnost, da se k temu nenehno vračamo. Prav zaradi tega so ta nemogoča, neobnovljiva prijateljstva še vedno živa in pomembna. Ti opomniki na nemožnost vztrajajo v fragmentih življenja in razpršenih geografijah, ki jih je težko sestaviti. Včasih se razpršene geografske poti nepričakovano križajo. V začetku devetdesetih let je hrvaški pisatelj Renato Baretić v svojem poštnem nabiralniku našel razglednico iz Samarkanda, ki mu jo je poslal njegov vojaški tovariš Željko Tešanović iz Beograda. V letih 1981 in 1982 sta skupaj služila v posebni mešani artilerijski enoti mornariške pehote, najprej v Trebinju in pozneje v Šibeniku. Ko se je začel razpad Jugoslavije, je Željko, po poklicu geometer, pobegnil iz Srbije, da bi se izognil mobilizaciji, in se zaposlil v gradbenem podjetju v glavnem mestu Uzbekistana. Njegovi sodelavci so potovali v Zagreb in Željko jih je prosil, naj poiščejo Renatov naslov in mu dostavijo razglednico. Razglednico so sami pustili v poštnem nabiralniku. Renato je v rokah držal razglednico prijatelja iz vojske, na kateri je bil upodobljen prizor iz daljnega mesta Samarkand, poslano v ruski ovojnici s cirilico, brez znamke, ki ga je čudežno našla sredi jugoslovanskih vojn. Takrat, leta 1992, Željku ni imel možnosti odpisati, a leto ali dve pozneje, ko se je Željko preselil v Moskvo, sta si izmenjala več pisem. Renato in Željko sta se znova srečala leta 2005 v Beogradu, ko je bil Renato tam na obisku ob predstavitvi svojega prvega romana.

Vendarle pa se v obdobju po koncu Jugoslavije in njene vojske ter po katastrofi, v kateri sta bili uničeni, življenje prijateljstev, sklenjenih v JLA, večinoma kaže v modalitetah odsotnosti, tišine, praznine in neodločnosti, pa tudi v vzdržljivosti, tihem vztrajanju in vztrajnosti. To življenje se kaže v tem, da Božidar ne more sprejeti, da ga je prijatelj zavrnil samo zato, ker pripadata dvema različnima etničnima skupinama. »Še vedno stalno govori o Đuru, po vseh teh letih, ko nista več v stiku,« mi je povedala njegova hči, potem ko sem se v Zagrebu srečala z Božidarjem. Prepoznati ga je mogoče tudi v Otovem vztrajanju pri posebnem mestu za studijsko fotografijo sebe in svojih štirih vojaških tovarišev, kljub ženinemu šaljivemu zbadanju. Kaže se tudi v oklevajočih, a vztrajnih vprašanjih, ki jih Kadri, kosovski Albanec, zastavlja Mitku Panovu o usodi Dragana, bosanskega Srba, s katerim sta med služenjem vojaškega roka v Velesu postala zelo dobra prijatelja. Vidimo ga lahko v nepremostljivem razkoraku med redkimi, kratkimi, skoraj formulaičnimi sporočili na Facebooku, ki si jih z dveh oddaljenih koncev sveta – iz avstralskega Melbourna in srbskega Rekovca – občasno izmenjujeta Hariz in Đurica, ter globokim pomenom povezave med obema moškima, ki premošča brezna genocida, nasilja in bolečine. To življenje se razkriva tudi v dolgotrajni, a nikoli uresničeni nameri poiskati in znova vzpostaviti stik s prijateljem iz JLA. »Moj najboljši prijatelj je bil Zoran iz Srema. Bil je majhen in suh, prav tak kot jaz. Zoran je bil z mano med obuko. Potem sva šla vsak v svojo *prekomando* in izgubila stik. Je bil pa zelo dober kolega. Milivojević Zoran. Pogosto razmišljam, da bi ga spet poskušal najti,« mi je povedal Marko Jevnikar iz Ivančne Gorice o svojem prijatelju iz Srbije, s katerim je v obdobju 1989–1990 preživel prvi del služenja vojaškega roka v hrvaškem Karlovcu. Radosav mi je pripovedoval, da se je s številnimi svojimi vojaškimi tovariši pogosto slišal po telefonu, a da se od leta 1984, ko so odšli iz mariborske vojašnice, niso nikoli več videli. »Mnogi so me klicali, vendar se nismo nikoli več videli,« je dejal. Franci Virant mi je povedal: »Vsakič, ko se peljem ob hrvaški obali dol v Dalmacijo, pomislim, da bi poiskal svojega prijatelja iz vojske, Duja. Vendar me je vedno strah, da bom izvedel, da je padel v vojni. To velja tudi za druge moške iz moje čete.«

Prijateljstva, sklenjena med služenjem vojaškega roka, zaznamujeta nezmožnost, da bi si povrnili izgubljeno prihodnost, ki si jo je bilo mogoče zamišljati v uniformi JLA, in hkrati nujnost nenehnega vračanja k njej, zato so zmožna destabilizirati navidezno nevprašljiv narativ o preteklosti in sedanjosti, ki v postjugoslovanski realnosti nima alternative. Obstoj človeka, ki je bil nekoč prijatelj, nekje drugje, v drugi nekdanji jugoslovanski republiki, ki je zdaj neodvisna država, možnost, da razglednica, ki jo je napisal, prispe iz nenavadnega in oddaljenega kraja, nenehno opominjajo na svet, izbrisan v vojnah in nasilju devetdesetih let prejšnjega stoletja, in na različne, a nepreklicno izginule mogoče prihodnosti. Odsotnost, oklevanje, suspenz – kot oblike, v katerih ta nemogoča, a trdoživa prijateljstva nadaljujejo svoje življenje v *času potem* – vznemirjajo preteklost in razkrivajo kompleksnost in zapletenost biografij moških. Kažejo na precej nepričakovano vlogo, ki jo imajo generacijska izkušnja služenja v vojski in njeni afektivni arhivi v obdobju po jugoslovanski katastrofi. Razglednice iz Samarkanda, ki se je sredi vojne znašla v poštnem nabiralniku v zagrebškem bloku, in vseh razglednic, ki niso bile nikoli poslane ali niso našle naslovnika, telefonskega klica, ki ga nikoli ni bilo, čeprav je bil pogosto načrtovan, topline in mehkobe, s katero so izrečena imena prijateljev iz vojske, skrbno hranjene fotografije – vseh teh oblik, v katerih se kaže *življenje potem* služenja v JLA, ne smemo jemati le kot simptoma melanholije neke generacije, v kateri se preteklost lahko vrača le kot nostalgija (Scott 2014, 126). *Življenje potem* vojaškega roka v JLA – s svojimi subtilnimi, tihimi, a vztrajnimi manifestacijami, ki vznemirjajo *čas potem* – kaže tudi na iskro politične želje ter razkriva še eno pomembno lastnost monotonih, standardiziranih in ponavljajočih se form, ki so zaznamovale moško kolektivno izkušnjo socialistične vojske: da pretekle prihodnosti ohranjajo pri življenju.

Epilog: *Infrastruktura za čustva*

Izbruh epidemije bolezni covid-19 leta 2020 je v državah naslednicah Jugoslavije povzročil zdravstveno krizo in znova boleče razkril nezmožnost državnih institucij, da bi sprejele odgovorne in usklajene ukrepe za zaščito državljanov, odvisnost držav od globalnih razmerij moči in uničujoče posledice desetletja dolgega zanemarjanja javnozdravstvenega sistema. V teh hektičnih in kaotičnih časih so se nekdanji Jugoslovani, tudi s pomočjo medijev, pogosto spominjali, kako učinkovito in usklajeno se je njihova socialistična država pred pol stoletja spopadla z epidemijo črnih koz. Jugoslavija se je lahko hitro in učinkovito odzvala na širjenje nevarnega virusa, ker je bila »država vnaprej pripravljena na takšne situacije« in ker so se »proti črnim kozam s skupnimi močmi borili strokovnjaki in država, oziroma v jeziku tistih časov 'vsi dejavniki naše družbe, vse družbenopolitične skupnosti in druge družbene organizacije na vseh ravneh'« (Vučetić 2022, 78, 82).[1] Smrtonosno bolezen, ki je bila izkoreninjena že desetletja prej, je v Jugoslavijo prinesel Ibrahim Hoti iz Đakovice na Kosovu, romar, ki se je 15. februarja 1972 vrnil iz Meke. Virus se je razširil po Kosovu, v Sandžak, Čačak in območje Beograda v Srbiji ter v severno Črno goro. Oblasti so uvedle stroge ukrepe, uvedle karanteno v vaseh in soseskah, zaprle meje ter prepovedale srečanja in potovanja. Do začetka aprila je bilo z usklajenimi ukrepi, pri katerih je Jugoslovanska ljudska armada zagotavljala logistično podporo, cepljenih 18,2 milijona Jugoslovanov, do konca tega meseca pa je bila epidemija končana (Vučetić 2022, 42).[2]

V času, ko so številni avtorji v medijih kritično primerjali ta dva odziva na zdravstveni krizi, med katerima je minilo petdeset let, so politiki spet polnili javni prostor postjugoslovanskih družb s pobudami za vnovično uvedbo obveznega naborniškega služenja vojaškega roka. Februarja 2020, ob dvanajsti obletnici neodvisnosti Kosova, je novoizvoljeni predsednik vlade Albin Kurti ponovil svojo nekdanjo obljubo, da bo služenje vojske obvezno, »saj so izkušnje in lekcije iz vojske potrebne tudi za spopadanje z bitkami v miru«.[3] V začetku leta 2021 je predsednik Srbije Aleksandar Vučić napovedal možnost vnovične uvedbe naborništva, spomladi 2022 pa se je ta možnost

1 Kot poudarja Radina Vučetić, so bili zdravstvene ustanove in zdravniki dobro pripravljeni tudi zato, ker so lahko jugoslovanski zdravniki s sodelovanjem v okviru gibanja neuvrščenih izpopolnili svoje strokovno znanje o boju proti nalezljivim in tropskim boleznim (Vučetić 2022, 125).

2 Gl. tudi Sabina Ferhadbegović, »Past and Present Health Crises: How Yugoslavia Managed the Smallpox Epidemic of 1972«, *Cultures of History*, 22. julij 2020, https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/focus/kleio-in-pandemia/past-and-present-health-crises-how-yugoslavia-managed-the-smallpox-epidemic-of-1972.

3 Xhorxhina Bami, »Kurti Vows to Make Military Service Compulsory in Kosovo« [Kurti obljubil, da bo na Kosovu uvedel obvezno služenje vojaškega roka], *Balkan Insight*, 17. februar 2020, https://balkaninsight.com/2020/02/17/kurti-vows-to-make-military-service-compulsory-in-kosovo.

spremenila v konkreten predlog za uvedbo 90-dnevnega obveznega vojaškega roka z začetkom leta 2023.[4] V Sloveniji je po dveh neuspešnih poskusih vrnitve obveznega služenja vojaškega roka vlada spomladi 2021 poskušala spremeniti zakon o vojaški dolžnosti, da bi v primeru »izrednega poslabšanja varnostnega okolja« sorazmerno enostavno znova uvedla naborništvo.[5] Medtem je maja 2021 tudi hrvaški obrambni minister Mario Banožić potrdil, da vlada razmišlja o uvedbi obveznega vojaškega roka in poudaril njegovo osrednjo vlogo pri ohranjanju vrednot »varnosti, stabilnosti, služenja lastni državi in idealov, vgrajenih v temelje hrvaške vojske, pa tudi poguma ter želje po občutku varnosti in enotnosti«.[6]

Zdi se, da precejšnje število državljanov držav naslednic Jugoslavije podpira pobude za vnovično uvedbo obveznega služenja vojaškega roka, pri čemer pa se njihovi razlogi razlikujejo od tistih, ki jih propagirajo državne oblasti, ko navajajo nejasne koncepte obrambne zmogljivosti, nacionalne varnosti, regionalnih napetosti in nacionalne enotnosti. Ankete kažejo, da je ta podpora najmočnejša v starostni skupini 45 let in več – med državljani, ki so na lastni koži izkusili življenje v socializmu. Večina podpornikov potrebe po obveznem služenju vojaškega roka ne povezuje z varnostnimi grožnjami, ki prihajajo od zunaj. Nasprotno, izpostavljajo pomen vojske za privzgajanje discipline mladim in za pridobivanje veščin za samostojno življenje ter jo vidijo kot enega izmed načinov ohranjanja tradicije, krepitve čuta za skupnost, boja proti korupciji ter zagotavljanja bolj transparentnega in verodostojnega političnega sistema.[7] Na drugi strani pa postjugoslovanska mladina večinoma meni, da njihove države niso sposobne in pripravljene vzpostaviti naborniške vojske, ki bi bila smiselna za družbo.

4 Gl. »Vučić: Razgovarali smo o vraćanju obaveznog vojnog roka« [Vučić: Govorili smo o vrnitvi obveznega služenja vojaškega roka], *Danas*, 28. januar 2021, https:// www.danas.rs/drustvo/vucic-razgovarali-smo-o-vracanju-obaveznog-vojnog-roka; Gordana Ćosić, »Obavezni vojni rok u Srbiji: za i protiv« [Obvezni vojaški rok v Srbiji: za in proti], *Radio Slobodna Evropa*, 10. maj 2022, https:// www.slobodnaevropa.org/a/srbija-vojni-rok/31843110.html.

5 »Bo vojaški rok spet obvezen? Za uveljavitev dovolj že navadna večina poslancev«, *24UR*, 13. april 2021, https://www.24ur.com/novice/slovenija/obvezni-vojaski-rok.html.

6 »Ministar obrane potvrdio: Razmišlja se o vraćanju obaveznog vojnog roka« [Obrambni minister potrdil: Razmišljamo o vnovični uvedbi obveznega služenja vojaškega roka], *Poslovni dnevnik*, 26. maj 2021, https://www.poslovni.hr/hrvatska/ministar-obrane-potvrdio-razmislja-se-o-vracanju-obaveznog-vojnog-roka-4289390.

7 Ignjatijević, Elek in Pavlović 2016, 7; »Obvezni vojni rok: svi u dobi od 16 do 45 godina trebaju iskusiti vojsku« [Obvezno služenje vojaškega roka: vsakdo med 16. in 45. letom starosti mora izkusiti vojsko], *Dnevnik*, 26. april 2016, https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/obvezni-vojni-rok-uvesti-ga-ili-ne---434898.html.

Nebojša Radovanović, triindvajsetletnik iz Beograda, je za Radio Svobodna Evropa povedal: »Jaz bi šel v vojsko, ampak v tisto staro vojsko, kot je bila nekoč, kjer se je človek lahko naučil veliko stvari. Danes, kolikor vem, ni tako.«[8] Jelisaveta Petrović je izjavila, da se nikoli ne bi borila za srbsko državo. »Kako naj se borim za državo, ki se ne bori zame?« je vprašala.[9]

Vsakokratna omemba splošnega naborništva v državah nekdanje Jugoslavije prikliče prikazen devetdesetih let prejšnjega stoletja, ki še vedno preži iz teme, in čas, ko se je moralo veliko mladih moških skrivati ali zbežati iz države, da bi se izognili vpoklicu in odhodu na fronto, in ko so se številni, ki so služili vojaški rok, kot moj sošolec David, k svojim družinam vrnili v krstah. Kljub temu pa bi bilo razumevanje podpore državljanov vnovični uvedbi obveznega vojaškega roka izključno kot na odraza intenzivne militarizacije postjugoslovanskih družb, vztrajnega nacionalizma, ki se iz preteklosti ničesar ne nauči, in prevlade patriarhalnih vrednot zelo pristransko, ujeto v oklep vzročnosti med dogodki in tistim, kar jim je sledilo (Hunt 2016, 5). Današnje javne razprave o vnovični uvedbi obveznega vojaškega roka so morda privlačne zaradi populističnih obetov o »jemanju stvari v svoje roke«, vendar podobno kot spomini na učinkovit spopad z epidemijo črnih koz v sedemdesetih letih prej kažejo na željo po državi, avtonomiji in politični subjektiviteti, drugačnih od tistih, ki so trenutno na voljo.

Tako univerzalno služenje vojaškega roka kot univerzalno cepljenje prebivalstva proti nalezljivim boleznim predpostavljata odnos med posamezniki in državo, v katerem posameznikove svoboščine in odločitve niso nujno nadrejene prioritetam skupnosti. Spomnim se, kako sem se v zgodnjih najstniških letih sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko sem se udeleževala zabav ob odhodu v vojsko svojih nekoliko starejših moških sorodnikov, čudila, da morajo ti fantje preprosto oditi za eno leto (kar je v očeh trinajst- ali štirinajstletnega dekleta neverjetno dolgo obdobje), ne glede na to, kaj si želijo in načrtujejo za svoje življenje ali kaj v tistem trenutku počnejo. Spraševala sem se, kako je to mogoče, in sem si mislila, da imam srečo, da nisem fant. Kako je bilo to mogoče, je še vedno pravo vprašanje. V socialistični Jugoslaviji je bilo služenje vojaškega roka obvezno za vse moške, učinkovita zajezitev smrtonosnega vi-

8 Gordana Ćosić, »Obavezni vojni rok u Srbiji: za i protiv« [Obvezni vojaški rok v Srbiji: za in proti], *Radio Slobodna Evropa*, 10. maj 2022, https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-vojni-rok/31843110.html.

9 Gordana Ćosić, »Obavezni vojni rok u Srbiji: za i protiv« [Obvezni vojaški rok v Srbiji: za in proti], *Radio Slobodna Evropa*, 10. maj 2022, https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-vojni-rok/31843110.html.

rusa in cepljenje praktično celotne populacije pa nista bila mogoča samo zato, ker so tako pač delali v državah z neliberalno ureditvijo.[10] Tudi državljani nekdanjih jugoslovanskih družb danes na ta dva primera ne gledajo pozitivno zato, ker so nesposobni ali politično preveč »nezreli« za popolno in odgovorno prevzemanje vrednot liberalne demokracije.[11] Nasprotno, samo dejstvo, da so bile takšne oblike družbene organizacije in delovanja mogoče, je bilo posledica odnosa med državljani in državo, ki je temeljil na ideji kolektivnega delovanja v okviru koordinat, ki omogočajo medsebojno zaupanje, usklajevanje in povezanost.

Politične elite postjugoslovanskih družb zaznavajo željo svojih državljanov po takšnem odnosu z državo in računajo nanjo, ko v javne razprave nenehno vnašajo temo obveznega služenja vojaškega roka. Povsem jasno je, da so te stalne pobude bolj ali manj populistična nastopaštva: možnost vnovične uvedbe obveznega vojaškega roka v kateri od postjugoslovanskih držav je zelo majhna, saj nimajo finančnih in infrastrukturnih zmogljivosti za vzdrževanje velikega števila nabornikov ter skrb za njihovo dobro počutje in vsakodnevne potrebe. Številnih objektov, v katerih so vojaški rok služili vojaki JLA, ni več. Nekateri služijo drugim namenom, drugi so prepuščeni propadanju ali pa so jih, kot to velja za Poligon C pri Osijeku, kjer je velik del svojega vojaškega roka preživel Franci Virant, med spopadi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja uničili in pustili v ruševinah.

Pozitiven odnos državljanov do obveznega vojaškega roka ni posledica njihovega naivnega prepričanja o izvedljivosti njegove vnovične uvedbe ali mnenja, da bi bilo mogoče univerzalno naborništvo smiselno vključiti v obstoječi družbeni in politični red. S svojimi stališči opozarjajo na tisto, kar v tem redu manjka, česar ni in kar je nemogoče doseči: politično skupnost, v kateri bi si z državo delili vrednote in vizije prihodnosti. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah, od Slovenije do Makedonije, državljani svoje države vse bolj dojemajo kot sovražne, saj jih prikrajšujejo za temeljne pravice do dostojnega življenja in zlorabljajo naravne vire ter s tem ogrožajo osnovne pogoje, potrebne za prihodnost. Državljani se mobilizirajo in samoorganizirajo, da bi preprečili izselitev družin z njihovih domov, zaščitili in ohranili vodne vire ter zahtevali čistejši zrak.[12] Prihodnost, ki je bila nekoč z industrializacijo, urbanizacijo in vsem dostopnim izobraževanjem vgrajena v socialistični projekt, je postala »izgovor za neoliberalno modernost in njeno državno nasilje« (Rajković 2020) ter predmet spora, v katerem si državljani in država stojijo na nasprotnih bregovih.

Ta sprememba v odnosu med državo in državljani, njihove nasprotujoče si predstave o prihodnosti in družbena trenja, ki jih povzroča ta konflikt, nikakor niso značilni samo za postsocialistične družbe.[13] Toda v primeru Jugoslavije se pojavljajo v specifičnih odtenkih zaradi posebne vrste možnosti delovanja, tako individualnega kot kolektivnega, ki je bilo v temelju samoupravljanja v notranji in neuvrščenosti v mednarodni politiki ter jugoslovanskega »internega internacionalizma« (gl. Jakovljević 2021: 206). *Enciklopedija samoupravljanja,* ki je izšla v Jugoslaviji konec sedemdesetih let 20. stoletja, samoupravljanja kot »osnovnega načela družbene organizacije v Jugoslaviji« ne opredeljuje le v smislu družbene lastnine proizvodnih sredstev in kot »proizvodnega odnosa, v katerem so sredstva proizvodnje in upravljanja vrnjena subjektom združenega dela« (Vratuša idr. 1979, 876). Samoupravljanje razume tudi kot družbeno transformativno in produktivno za kakovostno nove družbene odnose in

10 Politike spomina in mehanizmi tranzicijske pravičnosti v času po nasilnem propadu socialističnega projekta na otoku Grenada v Karibskem morju, o katerih piše David Scott, imajo veliko skupnega z razmerami po razpadu Jugoslavije. Kažejo na normativnost časa po hladni vojni, v katerem je liberalna demokracija razumljena kot edina sprejemljiva politična opcija, ki ne more zagrešiti zločinov in je oproščena preizpraševanja, medtem ko je prehod iz neliberalne v liberalno ureditev »razumljen kot edina mogoča pot proti sprejemljivi politični prihodnosti« (Scott 2014, 128). Za pronicljivo analizo (post)jugoslovanske, postsocialistične tranzicije gl. Buden 2009.

11 Boris Buden pri pisanju o posledicah tranzicijske ideologije v Vzhodni Evropi poudarja, da ta regija »po letu 1989 spominja na pokrajino zgodovinskih ruševin, med katerimi živijo le otroci, nezreli ljudje, ki si ne morejo demokratično organizirati svojih življenj brez tujega vodstva,« in opozarja, da »pojem 'otroci komunizma' […] ni metafora, temveč označuje figuro podrejanja novi obliki 'zgodovinske nujnosti', ki je sprožila proces postkomunistične tranzicije in upravlja z njim. Na podlagi teh predpostavk se tranzicija v demokracijo začne kot radikalna rekonstrukcija iz nič« (Buden 2015, 133).

12 Gl. Ivan Rajković, »Rivers to the People: Ecopopulist Universality in the Balkan Mountains«, *Fieldsights*, 24. marec 2020, https://culanth.org/fieldsights/rivers-to-the-people-ecopopulist-universality-in-the-balkan-mountains; Larisa Kurtović, »Riverine Struggles against Plunder and Dispossession: Water Defenders in Postwar Bosnia-Herzegovina«, *Europe Now*, 18. maj 2022, https://www.europenowjournal.org/2022/05/17/riverine-struggles-against-plunder-and-dispossession-water-defenders-in-postwar-bosnia-herzegovina.

13 Pierre Bourdieu je govoril o desni in levi roki sodobne države. Leva roka je skrbna, zagotavlja zdravstveno varstvo, izobraževanje in socialno varstvo, medtem ko je desna roka represivna, »obsedena z vprašanjem finančnega ravnovesja in ne ve nič o težavah leve roke, ki se sooča s pogosto zelo hudimi socialnimi posledicami 'proračunskih omejitev'« (Bourdieu v Droit & Ferenczi 2008). Po njegovem mnenju je »eden glavnih razlogov za malodušje vseh teh ljudi v tem, da se je država umaknila ali pa se umika iz številnih sektorjev družbenega življenja, za katere je bila prej odgovorna: socialna stanovanja, javna radiotelevizija, šole, bolnišnice itd.« (Bourdieu v Droit & Ferenczi 2008). Pandemija je po vsem svetu razkrila katastrofalne posledice tega umika in brezno, ki zeva med dejanskimi družbenimi, političnimi in gospodarskimi razmerami, ki jih ustvarja neoliberalna država, in tem, kar državljani potrebujejo, česar si želijo in na kar upajo.

družbeno organizacijo. Po mnenju avtorjev enciklopedije je samoupravljanje »družbeni odnos in sistem, ki temelji na posameznikovem občutku pripadnosti temeljnim vrednotam družbe, na kvalificiranem in odgovornem sodelovanju pri odločanju« (Vratuša idr. 1979, 876). Vzpostavlja »novo družbeno organizacijo, v kateri resnici na ljubo ne bodo mogli vsi odločati o vsem, ki pa omogoča odgovorno odločanje v pogojih soodvisnosti, medsebojne družbene odgovornosti in solidarnosti ter vodi k osvoboditvi posameznikov« (Vratuša idr. 1979, 876). Poleg tega gre za »odnos in sistem, ki vzpostavljata številne nove človekove pravice,« in »sistem, ki na področju medčloveških odnosov naravno vodi v politiko neuvrščenosti« (Vratuša idr. 1979, 876). Ta citat kaže, da je bila pomemben rezultat samoupravljanja infrastruktura za medsebojno povezanost, usklajevanje ter določeno skladnost in medsebojno zaupanje med različnimi družbenimi akterji. Zaradi te infrastrukture so lahko leta 1972 državni organi, strokovnjaki, organizacije in državljani proti epidemiji črnih koz ukrepali na način, ki se zdi z današnje perspektive skorajda neverjeten (Vučetić 1979, 180). Prav tako je ta infrastruktura omogočala, da so starši in vojaške oblasti skupaj skrbeli za mlade moške, ki so služili v jugoslovanski vojski.

Ta usklajenost in povezanost nikakor nista bili absolutni: zgodovina jugoslovanskega socialističnega projekta je bila polna notranjih konfliktov, kritike obstoječih družbenih in političnih odnosov ter nenehnega iskanja alternativ in novih organizacijskih oblik. Vendar je bila večina teh alternativ zasnovanih, zamišljenih in zahtevanih v okviru infrastrukture, ki jo je zagotavljala država, in znotraj ideoloških obzorij jugoslovanskega socializma. Tako so se na primer prakse konceptualne performativne umetnosti (ki jih Branislav Jakovljević obravnava v tesni povezavi s konceptom samoupravljanja) razvijale v okviru mreže institucij, ki jih je podpirala država, kot so Študentski kulturni center (SKC) v Beogradu, Študentski center (SC) v Zagrebu, Študentski kulturni center (ŠKUC) v Ljubljani in Tribuna mladih v Novem Sadu (Jakovljević 2021, 264).

Jakovljević se v svoji študiji osredotoča na oblike estetskih praks in družbene organizacije. Kot pravi, so »kratek čas po dogodkih leta 1968 protagonisti in podporniki konceptualizma tudi v jugoslovanskih državno financiranih umetnostnih ustanovah procesno umetnost in samoupravljanje videli kot prepletena, s čimer so, kot je bilo le mogoče, zbližali dva pola širokega polja 'performansa': na eni strani umetnostno prakso, ki je bila na splošno razumljena kot 'neproduktivna', in na drugi industrijsko proizvodnjo« (Jakovljević 2021, 23). Za Jakovljevića je konceptualna performativna umetnost najboljši primer samoupravljanja, medtem ko JLA skupaj s policijo in (komunistično) partijo vidi na nasprotnem polu, saj naj bi bile te ustanove zaradi svoje toge organiziranosti »inherentno zoperstavljene samoorganizaciji in samoupravljanju« (Jakovljević 2021, 323). Tudi Marko Milivojević zaradi oblik organizacije in življenja v JLA to vidi kot nasprotno samoupravljanju: »JLA je bila v neposrednem nasprotju z načeli samoupravne družbe vedno organizirana na podlagi hierarhije, činov, elitističnega odločanja, železne discipline, reda, političnega centralizma in skrajnega konservativizma v političnih, gospodarskih, socialnih in ideoloških zadevah. Prav institucija, ki je zagovornica samoupravne družbe, je hkrati *edina* institucija, v kateri načela samoupravne družbe niso bila nikoli uporabljena« (Milivojević 1988, 15). Tudi sama vojska ni zanikala svoje oddaljenosti od teh načel in s tem povezanih težav. Kot je poudarjeno v zborniku iz leta 1971, posvečenem kulturnemu življenju v JLA, je z nastopom vojaškega roka »poseben problem za mlade v naši samoupravni družbi, zlasti pa za delavce […] predstavljala prekinitev s praksami samoupravljanja […]. Zaradi posebnih okoliščin so možnosti za samoupravno delovanje vojaka med služenjem vojaškega roka skoraj popolnoma omejene, saj vojak praviloma izvaja določen program dela z vnaprej načrtovano vsebino in načinom izvedbe, tako da nima druge možnosti, kot da ta program v celoti in brez ugovorov izvede« (Palčok 1971, 111).

A če se oddaljimo od centralnosti konceptov osebnih pravic in svoboščin, ki jih je medtem neoliberalna, individualistična ideologija povsem vzela za svoje, in podrobneje pogledamo učinke togih, strogo predpisanih oblik življenja in organizacije v vojašnicah JLA, lahko ugotovimo, da je JLA kljub organizacijski in formalni togosti ter omejenemu repertoarju form – oziroma, natančneje, prav zaradi teh značilnosti – *bila* del širše jugoslovanske socialistične infrastrukture, ki je omogočala odnose »soodvisnosti, vzajemne družbene odgovornosti in solidarnosti« (Vratuša idr. 1979, 876), pa tudi prepoznavanje sebe in drugih onkraj okvirov vnaprejšnje zaznamovanosti z razredno, etnično ali versko identiteto.[14] Ta knjiga razkriva, kako so monotone, ponavljajoče se, ritualizirane in performativne forme, toge hierarhije in strogo predpisani protokoli, ki so strukturirali resničnost vojaškega roka v JLA, zagotavljali okvir, v katerem so lahko radikalno različni moški živeli skupaj in »kot

14 Še en pomemben element te infrastrukture je bil amaterizem: amaterske prakse v okviru tovarn, amaterskih klubov, delavskih in ljudskih univerz ter kulturnih centrov, v katere so bili vključeni različni segmenti jugoslovanskih državljanov, so v največji možni meri združevale dva načina produkcije (umetniško in industrijsko), zlasti pomembno pa je, da so poleg tega tudi relativizirale in izpodbijale razredne delitve. Zahodno razumevanje amaterizma je vezano na kategorije zasebnega prostora in prostega časa; jugoslovanski amaterizem pa je, kot poudarja filozof in sociolog Rudi Supek, združeval dve običajno nasprotni družbeni težnji: individualno kreativno izražanje na eni strani ter pripadnost kolektivu na drugi (Supek 1974).

je bilo le mogoče« (Jakovljević 2021: 5) blizu drug drugemu, pa tudi zmožnost teh form, da so generirale čustva solidarnosti, naklonjenosti, ljubezni in prijateljstva.

Ta čustva in njihovi učinki v obdobju po razpadu socialistične Jugoslavije in njene vojske so bili v tej knjigi v središču mojega zanimanja. Jugoslavija še zdaleč ni bila edina država, ki se je lotila velikopoteznega projekta obveznega služenja vojaškega roka, katerega cilja sta bila nacionalna kohezija in homogenizacija. Kljub temu pa specifična časovnost, iz katere opazujemo *življenje potem* služenja vojaškega roka v JLA, ponuja dragoceno perspektivo – ne le za razumevanje pretekle izkušnje »socializma v njegovi resnično obstoječi obliki« (Jakovljević 2021, 20), temveč tudi za soočanje z našo lastno tesnobno, razdrobljeno sedanjostjo, v kateri si ni mogoče skupaj zamišljati prihodnosti.

Če se podrobno posvetimo omejenemu razponu performativnih oblik in načinom, na katere te omogočajo in proizvajajo čustva v nadzorovanem, togem institucionalnem kontekstu JLA, v izoliranih in ograjenih prostorih vojašnic, ter njihovem tihem, a močnem *življenju potem* v postjugoslovanskem obdobju, lahko jugoslovanski socializem in eno od njegovih temeljnih institucij spoznamo s perspektive, ki priznava kompleksnost življenj subjektov in oblik organizacije, ki jih pogosto radi homogeniziramo: socializma, vojske in moških. Razkrije se nam pogled na sile, ki kljubujejo širokim zgodovinskim tokovom in nočejo sprejeti za samoumevno tega, kar je v času po tragičnem propadu socialističnega projekta predstavljeno kot fiksno in brez alternative.

Ta knjiga se osredotoča na čustva, ki subtilno, a vztrajno postavljajo pod vprašaj vnaprejšnjo določenost sedanjosti in neizogibnost zgodovinskih tokov, ter tako razkriva infrastrukturo, ki je v času socializma omogočala in osmišljala ta čustva ter zagotavljala njihovo ohranjanje tudi v času poznejših dramatičnih premikov. Z opozarjanjem na pomen te infrastrukture za čustva želim razširiti polje naše pozornosti s strukture občutenja (angl. *the structure of feeling*), koncepta, ki ima pomembno vlogo pri preučevanju družbenega izkustva v povezavi s političnimi, družbenimi in ekonomskimi spremembami in s katerim je Raymond Williams opisal »določeno lastnost družbenega izkustva in odnosov, zgodovinsko ločeno od drugih lastnosti, ki dajejo občutek določene generacije oziroma obdobja« Williams 1985, 131, 133), na konkretni družbenopolitični okvir, ki je to strukturo občutenja omogočal.[15] To infrastrukturo razumem kot skupek političnih, družbenih in materialnih pogojev, ki omogočajo nastanek določenih čustev, identifikacij in imaginacij.[16] Kot pravi Maria Todorova, je pomen Williamsovega koncepta v tem, da emancipira »komponento učinkovanja družbene realnosti, saj poleg družbene in materialne infrastrukture uvaja še tretjo plast – afektivno infrastrukturo« (Todorova 2020, 172; gl. tudi Sharma & Tygstrup 2015, 2). A zlasti za socializem kot zgodovinsko obdobje ter za način razumevanja in uporabe njegove zapuščine je pomembno prepoznati tudi, da skupni družbeno in politično pomembni in relevantni afekti ne bi mogli obstajati brez infrastrukture, ki povezuje institucije in zelo različne posameznike ter jim omogoča skupne vizije družbe in imaginacijo prihodnosti. Če se tega zavedamo, lahko čustva in njihove učinke v socializmu in obdobju po njem obravnavamo kot rezultat in hkrati dejavnik političnih in družbenih odnosov. S takšnim pristopom lahko presežemo še vedno prevladujoči mikroanalitični okvir in omejujočo osredotočenost na individualna življenja in subjektivitete (Todorova 2020, 174). Tak pristop nam omogoča, da o socialističnih in postsocialističnih čustvih, vključno s tistimi, ki so bila značilna za služenje vojaškega roka v JLA, razmišljamo kot o učinkih konkretnega delovanja emancipatornega političnega projekta, onkraj depolitizirajočih interpretativnih okvirov nostalgije, melanholije in preteklosti.

Ustvarjanje materialne, družbene in politične infrastrukture, ki je omogočala kolektivnost na podlagi soodvisnosti, vzajemne odgovornosti in solidarnosti, pa tudi povezanosti, prepoznavanja ter čustev naklonjenosti, ljubezni in prijateljstva med zelo različnimi moškimi in ženskami prek razrednih, verskih, etničnih, kulturnih, socialnih in izobrazbenih meja, je bilo ključnega pomena za jugoslovanski socializem in samoupravljanje kot njegovo temeljno organizacijsko načelo. Takšna infrastruktura ni nič manj pomembna v naši sedanjosti, prikrajšani za utopične vizije prihodnosti, sedanjosti, v kateri nas globalni neoliberalizem ob podpori držav, ki zanemarjajo dostojanstvo, zdravje in varnost svojih državljanov, drži zamejene v razdrobljene sfere, opredeljene z identitetnimi kategorijami. Na to opozarja Silvia Federici, ko govori o tem, kakšne skupnosti potrebujemo v sedanjosti in za prihodnost: »'Skupnost' ni mišljena kot zaprta realnost, kot skupina ljudi, ki jih povezujejo izključno interesi, ki jih ločujejo od drugih, kot to velja za skupnosti, zasnovane na podlagi vere ali narodnosti,

15 Za primere analiz, ki se osredotočajo na strukturo občutenj, gl. Bonfiglioli 2020a; 2020b; Strangleman 2003; Todorova 2020.

16 Po drugi strani pa Ruth Wilson Gilmore o infrastrukturi čustev govori v kontekstu črnske radikalne tradicije. S tem konceptom želi opozoriti na načine, na katere se materializirajo ideologija in dejanja, ki jih čustva omogočajo ali omejujejo. Kot pravi, je infrastruktura čustev »temelj zavesti, čvrst, a ne statičen, ki določa našo zmožnost, da izberemo in prepoznamo, tako s čustvi kot z mišljenjem, dane možnosti, medtem ko se vedno znova odločamo za genealogije osvoboditve – v času našega življenja […] in tudi znotraj generacij in med njimi« (Gilmore 2022, 490).

ampak kot kakovost odnosov, načelo sodelovanja in odgovornosti do drugih, do zemlje, gozdov, morij in živali« (Federici 2010, 289).

Obvezna, hierarhična in visoko strukturirana izkušnja služenja vojaškega roka v državi, ki je razpadla v grozljivem nasilju, morda ni najprimernejši kraj za iskanje orodij za vzpostavljanje alternativ in odpiranje kolektivnih prostorov, potrebnih za zamišljanje prihodnosti, ki bo temeljila na drugačnih predpostavkah od tistih, ki zaznamujejo našo sedanjost. Navsezadnje pri vsaki vojski mlade ljudi učijo, kako ubijati. Na to nas spomnijo vedno znova, in v devetdesetih letih prejšnjega stoletja so nekdanji vojaki JLA tragično pokazali, da jugoslovanska vojska pri tem ni bila nobena izjema. Toda če si prizadevamo za »izobraževanje za kolektivno upravljanje in prepoznavanje zgodovine kot kolektivnega projekta, kar je nemara glavna žrtev neoliberalne dobe kapitalizma« (Federici 2010, 289) in hkrati predpogoj za povrnitev izgubljene zmožnosti utopične imaginacije, nam lahko pogled nazaj – na socialistično vojsko, ki je vztrajala pri združevanju radikalno različnih ljudi in ustvarila infrastrukturo, v kateri so lahko ti ljudje živeli, ustvarjali prijateljstva in skrbeli drug za drugega, neomejeni z razredno, statusno in etnično pripadnostjo, v kateri so lahko slikali, fotografirali, brali in celo pisali pesmi, podobne haikuju – pomaga preizpraševati meje naših lastnih obzorij mogočega in predstavljivega.

BIBLIOGRAFIJA

Abram, Sandi. 2013. »Na koži pisana Jugoslavija: Tetovaže iz Jugoslavenske narodne armije i naracije s poviješću oslikanog tijela«. *Etnološka tribina* 36, št. 43: 65–80.

Ahlbäck, Anders. 2016. *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39.* Farnham: Ashgate.

Akrivou, Kleio in Lorenzo Todorow Di San Giorgio. 2014. »A Dialogical Conception of Habitus: Allowing Human Freedom and Restoring the Social Basis of Learning«. *Frontiers in Human Neuroscience* 8: 1–4.

Al-Qazzaz, Ayad. 1973. »Army and Society in Israel«. *Pacific Sociological Review* 16, št. 2: 143–65.

Andersson, Kjerstin. 2008. »Constructing Young Masculinity: A Case Study of Heroic Discourse on Violence«. *Discourse and Society* 19, št. 2: 139–61.

Appadurai, Arjun. 1997. »The Colonial Backdrop«. *Afterimage* 24: 4–7.

Archer, Rory, Igor Duda in Paul Stubbs, ur. 2016. *Social Inequalities and Discontents in Yugoslavia*. London: Routledge.

Arns, Inke in Sylvia Sasse. 2015. »Subversive Affirmation: On Mimesis as a Strategy of Resistance«. V: *NSK from Kapital to Capital*, ur. Zdenka Badovinac, Eda Čufer in Anthony Gardner. Ljubljana/Cambridge: Moderna Galerija/MIT Press, 266–276.

Arsenijević, Damir. 2010. *Forgotten Future: The Politics of Poetry in Bosnia and Herzegovina*. Baden-Baden: Nomos Verlaggesellschaft.

Arsenijević, Damir. 2010a. »A Politics of Memory and Knowledge Production in Bosnia and Herzegovina: The Case for Studije Jugoslavije«. V: *Conflict and Memory: Bridging Past and Future in (South East) Europe*, ur. Wolfgang Petritsch in Vedran Dzihic. Baden-Baden: Nomos Verlaggesellschaft, 215–223.

Avšič, Jaka. 1967. »Za enakopravnost slovenskega jezika«. *Jezik in slovstvo* 3: 96–97.

Avšič, Jaka. 1969. »O poveljevalnem jeziku nob Slovenije«. *Jezik in slovstvo* 4: 97–103.

Avšič, Jaka. 1986. »Pismo zvezni ustavni komisiji«. *Časopis za kritiko znanosti* 91/92: 23–41.

Baer, Ulrich. 2022. *Spectral Evidence: The Photography of Trauma.* Cambridge: MIT Press.

Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bebler, Anton. 1992. »Political Pluralism and the Yugoslav Professional Military«. V: *The Tragedy of Yugoslavia: The Failure of Democratic Transformation,* ur. Jim Seroka in Vukasin Pavlovic. London: Routledge, 105–140.

Bebler, Anton. 1993. »Socialist Countries of Eastern Europe: The Old Orders Crumble«. V: *The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance*, ur. Charles Moskos in John Whiteclay Chambers II. Oxford: Oxford University Press, 167–174.

Bell, Catherine. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Benjamin, Walter. 2002. *The Arcades Project*. Cambridge: Belknap Press.

Berdahl, Daphne. 2010. »Goodbye, Lenin! Aufwiedersehen GDR: On the Social Life of Socialism«. V: *Post-Communist Nostalgia*, ur. Maria Todorova in Zsuzsa Gille. Oxford: Berghahn Books, 177–189.

Bernstein, Basil. 2003. *Class, Codes and Control* (Volume I: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language). London: Routledge.

Bertsch, Gary K. 1977. »Ethnicity and Politics in Socialist Yugoslavia«. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 433: 88–99.

Bhabha, Homi. 1984. »Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse«. *October* 28: 125–133.

Bieber, Florian. 2008. »The Role of the Yugoslav People's Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State«. V: *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, ur. Lenard J. Cohen in Jasna Dragović-Soso. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 301–132.

Bilić, Bojan, ur. 2016. *lgbt Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe*. London: Palgrave Macmillan.

Bjelajac, Mile. 1999. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Blackman, Lisa. 2013. »Habit and Affect: Revitalizing a Forgotten History«. *Body and Society* 19, št. 2/3: 186–216.

Blackmar, Elizabeth. 2001. »Modernist Ruins«. *American Quarterly* 53, št. 2: 324–339.

Blitz, Brad K. 2006. »Statelessness and the Social (De)Construction of Citizenship«. *Journal of Human Rights* 5: 453–479.

Bloch, Ernst. 1986. *The Principle of Hope*, Vol. 1. Cambridge: MIT Press.

Bloch, Maurice. 1974. »Symbols, Song, Dance and Features of Articulation: Is Religion an Extreme Form of Traditional Authority?«. *European Journal of Sociology* 15, št. 1: 54–81.

Bonfiglioli, Chiara. 2020. *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector.* London: I. B. Tauris.

Bonfiglioli. Chiara. 2020a. »Post-Socialist Deindustrialisation and its Gendered Structure of Feeling: The Devaluation of Women's Work in the Croatian Garment Industry«. *Labor History* 61: 36–47.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice.* Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre. 2005. *The Social Structures of the Economy.* Cambridge: Polity Press.

Boyer, Dominic in Alexei Yurchak. 2010. »American Stiob: Or, What Late-Socialist Aesthetics of Parody Reveal about Contemporary Political Culture in the West«. *Cultural Anthropology* 25, št. 2: 179–221.

Brinkema, Eugenie. 2014. *The Forms of the Affects.* Durham: Duke University Press.

Brocks, Christine. 2008. *Die bunte Welt des Krieges: Bildpostkarten aus dem Ersten Weltkrieg 1914–1918.* Essen: Klartext.

Buden, Boris. 2009. *Zone des Übergangs: vom Ende der Postkommunismus.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Buden, Boris. 2015. »Children of Post-Communism«. V: *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat in Igor Štiks. London: Verso, 123–139.

Bugarski, Ranko. 1996. *Jezik u društvenoj krizi*. Beograde: Čigoja štampa.

Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity.* New York: Routledge.

Cahn, Naomi R. in Fionnuala D. Ni Aolain. 2010. »Gender, Masculinities and Transition in Conflicted Societies«. *New England Law Review* 44, št. 1: 101–123.

Candiotto, Laura in Roberta Dreon. 2021. »Affective Scaffoldings as Habits: A Pragmatist Approach«. *Frontiers in Psychology* 12: 1–14.

Carrier, James G. 1999. »People Who Can Be Friends: Selves and Social Relationships«. V: *The Anthropology of Friendship,* ur. Sandra Bell in Simon Coleman. Oxford: Berg, 21–38.

Coates, Jennifer. 2003. *Men Talk: Stories in the Making of Masculinities.* Malden: Blackwell Publishing.

Cole, Laurence. 2014. *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria.* Oxford: Oxford University Press.

Cvetkovich, Ann. 2003. *An Archive of Feelings.* Durham: Duke University Press.

Das, Santanu. 2002. »'Kiss Me, Hardy': Intimacy, Gender and Gesture in First World War Trench Literature«. *Modernism/Modernity* 9: 51–74.

Deák, István. 1992. *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. Oxford: Oxford University Press.

Deakin, Frederick William. 1971. *The Embattled Mountain.* London: Oxford University Press.

Dedić, Nikola. 2016. »Yugoslavia in Post-Yugoslav Artistic Practices: Or, Art as ...«. V: *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary*

Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture, ur. Vlad Beronja in Stijn Vervaet. Berlin: De Gruyter, 169–190.

De Kosnik, Abigail. 2016. *Rogue Archives: Digital Cultural Memory and Media Fandom*. Cambridge: MIT Press.

Derrida, Jacques. 1995. »Archive Fever: A Freudian Impression«. *Diacritics* 25, št. 2: 9–63.

Didi-Huberman, Georges. 2013. *Podobnost prek stika: Arheologija, anahronizem in modernost odtisa*. Prevod Mojka Žbona. Ljubljana: Studia humanitatis.

Dimitrijević, Bojan. 2017. *Jugoslavenska narodna armija u Hrvatskoj i Sloveniji 1945–1968*. Zagreb: Despot Infinitus.

Dimitrijević, Branislav. 2017. »In-Between Utopia and Nostalgia, or How the Worker Became Invisible on the Path from Shock-Worker to Consumer«. V: *Nostalgia on the Move*, ur. Mirjana Slavković in Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije, 30–41.

Dota, Franko. 2017. *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)*. Doktorska disertacija, Univerza v Zagrebu.

Dragojević, Mila. 2019. *Amoral Communities: Collective Crimes in the Time of War*. Ithaca: Cornell University Press.

Droit, R. P. in T. Ferenczi. »The Left Hand and the Right Hand of the State«. Intervju s Pierrom Bourdieujem. *Variant* 32, https://www.variant.org.uk/32texts/bourdieu32.html.

Dukovski, Darko. 2011. *Povijest Pule*. Pulj: Nova Istra.

Dumančić, Marko. 2023. »He Who Does Not Serve Is Not Fit for a Wife: The Problems of Military Service and Late Socialist Masculinity in 1980s Yugoslavia«. *The Soviet and Post-Soviet Review* 50: 91–118.

Duplančić, Goran. 2021. *Vojna*. Zagreb: Barbatus.

Đurić, Dubravka. 2020. »Radical Poetic Practices: Concrete and Visual Poetry in the Avant-garde and Neo-avant-garde«. V: *Impossible Histories: Historical avant-gardes, Neo-avant-gardes and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*, ur. Dubravka Đurić in Miško Šuvaković. Cambridge: MIT Press, 64–95.

Dzenovska, Dace. 2020. »Emptiness: Capitalism without People in the Latvian Countryside«. *American Ethnologist* 47, št. 1: 10–26.

Edensor, Tim. 2012. *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality*. Oxford: Berg.

Eichler, Maya. 2012. *Militarizing Men: Gender, Conscription, and War in Post-Soviet Russia*. Stanford: Stanford University Press.

El-Shaarawi, Nadia in Maple Razsa. 2019. »Movements upon Movements: Refugee and Activist Struggles to Open the Balkan Route to Europe«. *History and Anthropology* 30, št. 1: 91–112.

Falski, Maciej. 2019. »Who Has the Right to Decide: Pula and the Problem of Demilitarized Urban Zone«. *Philological Studies—Literary Research* 12, št. 9: 135–148.

Federici, Silvia. 2010. »Feminism and the Politics of the Commons in an Era of Primitive Accumulation«. V: *Uses of a Whirlwind: Movement, Movements, and Contemporary Radical Currents in the United States*, ur. Craig Hughes, Stevie Peace in Kevin Van Meter. Oakland: AK Press, 283–293.

Feldman, Allen. 2004. »Memory Theaters, Virtual Witnessing, and the Trauma-Aesthetic«. *Biography* 27, št. 1: 163–202.

Feuchtwang, Stephan. 2010. »Ritual and Memory«. V: *Memory: Histories, Theories, Debates*, ur. Susannah Radstone in Bill Schwartz. New York: Fordham University Press, 281–298.

Foucault, Michel. 1980. »Body/Power«. V: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, ur. Colin Gordon. New York: Pantheon, 55–62.

Foucault, Michel. 1983. »The Subject and Power«. V: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ur. Hubert L. Dreyfus in Paul Rabinow, 2. izdaja. Chicago: University of Chicago Press, 208–226.

Fraser, Erica L. 2019. *Military Masculinity and Postwar Recovery in the Soviet Union*. Toronto: University of Toronto Press.

Gal, Susan. 2002. »A Semiotics of the Public/Private Distinction«. *Differences* 13, št. 1: 77–95.

Galjer, Jasna in Sanja Lončar. 2019. »Socially Engaged Architecture of the 1950s and Its Transformations. The Example of Zagreb's Workers' University«. *Etnološka tribina* 42: 194–222.

Galton, Francis. 1883. *Inquiries into Human Faculty and Its Development*. London: Macmillan.

Garb, Maja in Ljubica Jelušič. 2005. »The Cultural Gap between the Military and the Parent Society in Slovenia«. *Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development* 2: 171–192.

Gatalo, Veselin. 2009. *Slika sa uspomenom*. Sarajevo: Mauna-Fe.

Georgiescu, Diana. 2016. »Between Trauma and Nostalgia. The Intellectual Ethos and Generational Dynamics of Memory in Postsocialist Romania«. *Südosteuropa* 64, št. 3: 284–306.

Ghodsee, Kristen. 2014. »Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism«. *History of the Present* 4, št. 2: 115–142.

Gilmore, Ruth Wilson. 2022. *Abolition Geography: Essays towards Liberation*. London: Verso.

Ginzburg, Carlo. 1993. »Microhistory: Two or Three Things That I Know about It«. *Critical Inquiry* 20, št. 1: 10–35.

Goffman, Erving. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City: Anchor Books.

Gombač, Boris M. 2005. *Na drugi strani: Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov ob slovenski samosvojitvi leta 1991*. Ljubljana: Založba ZRC.

Gordon, Avery. 2008. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Grandits, Hannes. 2008. »Dynamics of Socialist Nation-Building: The Short-Lived Programme of Promoting a Yugoslav National Identity and Some Comparative Perspectives«. *Dve domovini* 27: 15–28.

Grlić, Rajko in Ante Tomić. 2006. *Karaula: scenarij*. Zaprešić: Fraktura.

Gržinić, Marina. 2003. »Štravs' Photographic Incarnations«. V: *Jane Štravs: Photographic Incarnations*, Ljubljana: Založba ZRC, 7–9.

Hadžić, Miroslav. 2000. »The Army's Use of Trauma«. V: *Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*, ur. Nebojša Popov. Budimpešta: Central European University Press, 509–534.

Hadžić, Miroslav. 2001. *Sudbina partijske vojske*. Beograd: Samizdat b92.

Hadžijski, Ivan. 1970. »Psichologiya na voennata disciplina«. V: *Optimistichna teoriya na nashiya narod*. Sofija: Otechestvo.

Halilovich, Hariz. 2014. »Reclaiming Erased Lives: Archives, Records and Memories in Post-War Bosnia«. *Archival Science* 14, št. 3/4: 231–247.

Halilovich, Hariz. 2017. *Kako opisati Srebrenicu/Writing after Srebrenica*. Sarajevo: Buybook.

Hallama, Peter. 2021. »Men and Masculinities under Socialism: Toward a Social and Cultural History«. *Aspasia* 15: 1–20.

Hamber, Brandon. 2007. »Masculinity and Transitional Justice: An Exploratory Essay«. *International Journal of Transitional Justice* 1, št. 3: 375–390.

Hayes, Particia in Iona Gilburt 2020. »Other Lives of the Image«. *Kronos* 46: 10–28.

Herzog, Dagmar, ur. 2009. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hirsch, Marianne. 2022. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.

Hofman, Ana. 2020. »Disobedient: Activist Choirs, Radical Amateurism, and the Politics of the Past after Yugoslavia«. *Ethnomusicology* 64, št. 1: 89–109.

Horvat, Srećko in Igor Štiks, ur. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. London: Verso.

Hunt, Nancy Rose. 2016. *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*. Durham: Duke University Press.

Hunt, Nancy Rose. 2020. »Afterlives: A Trajectory and the Curatorial Turn«. *Allegra Lab*, https://allegralaboratory.net/afterlives-a-trajectory-and-the-curatorial-turn.

Ibson, John. 2006. *Picturing Men: A Century of Male Relationships in Everyday American Photography*. Chicago: University of Chicago Press.

Ignjatijević, Marija, Bojan Elek in Marija Pavlović. 2020. *Naoružavanjem protiv bele kuge, kriminala i korupcije: Stavovi građana o bezbednosti*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku, https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/naoruzanje-03.pdf.

Ingesson, Tony. 2010. »Conscription, Citizenship, and Democracy«. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press, https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1909.

Isakjee, Arshad, Thom Davies, Jelena Obradović-Wochnik in Karolína Augustová. 2020. »Liberal Violence and the Racial Borders of the European Union«. *Antipode* 52, št. 6: 1751–1773.

Ivančić, Viktor, Hrvolje Polan in Nemanja Stjepanović. 2019. *Killing Culture*. Köln: Forum ZFD.

Jackson, David. 1990. *Unmasking Masculinity*. London: Unwin Hyman.

Jakovljević, Branislav. 2021. *Učinki odtujitve. Performans in samoupravljanje v Jugoslaviji, 1945–1991*. Ljubljana: Maska.

Jameson, Frederic. 2016. »An American Utopia«. V: *An American Utopia: Dual Power and the Universal Army*, ur. Slavoj Žižek. London: Verso, 1–96.

Jan, Radoslav. 1971. »O problemima kulturnog života u Sloveniji«. V: *Kulturni život u JNA*, ur. Voja Vukićević, Beograd: Politička uprava Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, 100–107.

Janjatović, Petar. 1998. *Ilustrovana YU rock enciklopedija: 1960–1997*. Beograd: Geopoetika.

Jansen, Stef. 2010. »Of Wolves and Men: Postwar Reconciliation and the Gender of Inter-National Encounters«. *Focaal* 57: 33–49.

Jelača, Dijana, Maša Kolanović in Danijela Lugarić, ur. 2017. *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Jones, Ellen. 1985. *Red Army and Society: A Sociology of the Soviet Military*. Boston: Allen and Unwin.

Jullien, François. 2014. *On the Universal, the Uniform, the Common and Dialogue between Cultures*. Cambridge: Polity Press.

Kalinin, Il'ya. 2012. »Ugnetennye Dolzhny Govorit' (Massovyi Prizyv v Literaturu i Formirovanie Sovetskogo Sub'ekta, 1920e–Nachalo 1930kh Godov)«. V: *Praktiki vnutrennei kolonizatsii v kul'turnoi istorii Rossii* [Practices of internal colonization in the cultural history of Russia], ur. Alexander Etkind, Il'ya Kukulin in Dmitry Ufel'man. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 587–663.

Kardov, Kruno, Lidija Knežević in Nives Rogoznica, ur. 2014. *Kome pripadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj*. Zagreb: Centar za mirovne studije—Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Kingston, Mark. 2009. »Subversive Friendships: Foucault on Homosexuality and Social Experimentation«. *Foucault Studies* 7: 7–17.

Kirn, Gal. 2019. *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform, and the Spectre of Socialist Yugoslavia.* London: Pluto Press.

Kirn, Gal. 2022. *Partizanski protiarhiv: O umetniških in spominskih prelomih jugoslovanskega NOB.* Ljubljana: Maska.

Knežević, Anto. 2001. »Inhabitants of the Proud Bosnia: The Identity of the European Native Muslims«. *Islamic Studies* 40, št. 1: 133–149.

Kogovšek, Neža in Brankica Petković ur. 2010. *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije.* Ljubljana: Mirovni inštitut.

Koleva, Daniela. 2002. *Biografija i normalnost.* Sofia: LiK.

Komelj, Miklavž. 2012. »The Function of the Signifier 'Totalitarianism' in the Constitution of the 'East Art' Field«. V: *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia,* ur. Daniel Šuber in Slobodan Karamanić. Leiden: Brill, 55–79.

Korošec, Tomo, Stanko Petelin, Stane Suhadolnik, Polde Štukelj in Jože Švigelj. 1977. *Vojaški slovar.* Ljubljana: Partizanska knjiga.

Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.

Kratz, Corinne. 2002. *The Ones That Are Wanted: Communication and the Politics of Representation in a Photographic Exhibition.* Berkeley: University of California Press.

Krebs, Ronald R. 2011. *Fighting for Rights: Military Service and the Politics of Citizenship.* Ithaca: Cornell University Press.

Kruglova, Anna. 2017. »Social Theory and Everyday Marxists: Russian Perspectives on Epistemology and Ethics«. *Comparative Studies in Society and History* 59, št. 4: 759–785.

Krylova, Anna. 2010. *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kulić, Vladimir. 2018. »Orientalizing Socialism: Architecture, Media, and the Representations of Eastern Europe«. *Architectural Histories* 6, št. 1, https://journal.eahn.org/article/id/7546.

Kurtović, Larisa. 2019. »An Archive to Build a Future: The Recovery and Rediscovery of the History of Socialist Associations in Contemporary Bosnia-Herzegovina«. *History and Anthropology 30, št. 1: 20–46.*

Lasch, Cristopher. 1991. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics.* New York: Norton.

Le Normand, Brigitte. 2021. *Citizens without Borders: Yugoslavia and its Migrant Workers in Western Europe.* Toronto: Toronto University Press.

Lindenberger, Thomas. 2015. »Eigen-Sinn, Domination and No Resistance«. *Zeitgeschichte Digital*, https://docupedia.de/zg/Lindenberger_eigensinn_v1_en_2015.

Lowenthal, David. 1985. *The Past Is a Foreign Country.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lüdtke, Alf ur. 1995. *The history of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* Princeton: Princeton University Press.

Luerhman, Sonja. 2011. *Secularism Soviet Style: Teaching Atheism and Religion in a Volga Republic*. Bloomington: Indiana University Press.

MacDougall, David. 2006. *The Corporeal Image: Film, Ethnography, and the Senses.* Princeton: Princeton University Press.

Macleish, Kenneth T. 2013. *Making War in Fort Hood: Life and Uncertainty in a Military Community.* Princeton: Princeton University Press.

Mandić, Dušan. 2014. »Kratek diskurz o slikarstvu«. V: *Vojak D. M. (Private D. M.): Die Welt ist schön/Svet je lep/The World is Beautiful*, ur. Mateja Podlesnik. Ljubljana: Mestna galerija Ljubljana, 137–139.

Marković, Zvezdan. 2007. *Jugoslovanska narodna armada 1945–1991*. Ljubljana: Založba Defensor.

Martin, Brian Joseph. 2011. *Napoleonic Friendship: Military Fraternity, Intimacy, and Sexuality in Nineteenth-Century France.* Hanover: University Press of New England.

Matošević, Andrea in Tanja Petrović ur. 2020. *Duh pruge: Zbornik radova o knjizi E. P. Thompsona.* Beograd: Fabrika knjiga.

Mazzarella, William. 2015. »Totalitarian Tears: Does the Crowd Really Mean It?«. *Cultural Anthropology* 30, št. 1: 91–112.

Mbembe, Achille. 1992. »Provisional Notes on the Postcolony«. *Africa* 62, št. 1: 3–37.

Mbembe, Achille. 2002. »The Power of the Archive and Its Limits«. V: *Refiguring the Archive*, ur. Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reid in Razia Saleh, Dordrecht: Springer, 19–27.

Knežević, Jelena in Vesna Mijatović Vujić ur. 2017. *Umetnička zbirka Doma vojske Srbije.* Beograd: Medija centar »Odbrana«, 2017.

Mikulan, Krunoslav in Emil Smutni. 2016. *Partizanska vojska i Jugoslovenska armija 1941–1953.* Zagreb: Despot Infinitus.

Miletić, Branko B. 2022. »Predvojnička obuka u Jugoslaviji 1948–1958«. *Istorija 20. veka* 40, št. 1: 129–148.

Milićević, Aleksandra. 2006. »Joining the War: Masculinity, Nationalism and War Participation in the Balkans War of Secession, 1991–1995«. *Nationalities Papers* 34, št. 3: 267–287.

Milivojević, Marko. 1988. »The Yugoslav People's Army: The Political Dimension«. *Bradford Studies on Yugoslavia* 13, University of Bradford.

Miljački, Ana. 2018. »Once Upon a Time in Yugoslavia«. *Avery Review* 35, http://www.averyreview.com/issues/35/once-upon-a-time.

Milojević, Ivana. 2012. »Transforming Violent Masculinities in Serbia and Beyond«. V: *Peace Psychology in the Balkans: Dealing with a Violent Past while Building Peace*, ur. Olivera Simić, Zala Volčič in Catherine R. Philpot. New York: Springer, 57–73.

Milošević, Zoran. 1988. »Prilog proučavanju vojnog pitanja u slovenačkom programu civilnog društva«. *Politička misao* 25, št. 4: 94–104.

Moll, Nicolas. 2016. »A Positive Hero for Everyone? The Memorialization of Srđan Aleksić in Post-Yugoslav Countries«. *Contemporary Southeastern Europe* 3, št. 1, https://unipub.uni-graz.at/cse/periodical/pageview/1886938.

Moran, Mary H. 2010. »Gender, Militarism, and Peace-Building: Projects of the Postconflict Moment«. *Annual Review of Anthropology* 39: 261–274.

Mouzelis, Nicos P. 1971. »On Total Institutions«. *Sociology* 5, št. 1: 113–120.

Naylor, Kenneth. 1992. »The Sociolinguistic Situation in Yugoslavia, with Special Emphasis on Serbo-Croatian«. V: *Language Planning in Yugoslavia,* ur. Ranko Bugarski in Celia Hawkesworth. Columbus: Slavica, 80–92.

Nenadović, Aleksandar. 1989. *Razgovori s Kočom.* Zagreb: Globus.

Niarchos, Catherine. 1995. »Women, War and Rape: Challenges Facing the International Tribunal for the Former Yugoslavia«. *Human Rights Quarterly* 17, št. 4: 649–690.

Niebhur, Robert. 2004. »Death of the Yugoslav People's Army and the Wars of Succession«. *Polemos* 7, št. 1/2: 91–106.

Onyeoziri, Gloria Nne. 2011. *Shaken Wisdom: Irony and Meaning in Postcolonial African Fiction*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Oružane snage Socijalističke federativne republike Jugoslavije. [brez datuma]. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Narodna armija.

Palčok, Zoran. 1971. »Uloga aktivne kulturne djelatnosti u procesu prilagođavanja društvenoj sredini«. V: *Kulturni život u JNA*, ur. Voja Vukićević. Beograd: Politička uprava, 108–118.

Pankhurst, Donna. 2013. »Post-War Backlash Violence against Women: What Can 'Masculinity' Explain?«. V: *Gendered Peace: Women's Struggles for Post-War Justice and Reconciliation*, ur. Donna Pankhurst. London: Routledge, 293–320.

Pantelić, Ivana. 2013. »Yugoslav Female Partisans in World War II«. *Cahiers Balkaniques* 41: 239–250.

Patterson, Patrick H. 2011. *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca: Cornell University Press.

Pedwell. Carolyn. 2021. *Revolutionary Routines: The Habits of Social Transformation.* Montreal: McGill-Queen's University Press.

Petrović, Tanja. 2010. »Officers without an Army: Memories of Socialism and Everyday Strategies in Post-Socialist Slovenia«. V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik. Washington: New Academia, 93–118.

Petrović, Tanja. 2010a. »Nostalgia for the JNA? Remembering the Army in the Former Yugoslavia«. V: *Post-Communist Nostalgia*, ur. Maria Todorova in Zsuzsa Gille. Oxford: Berghahn Books, 61–81.

Petrović, Tanja. 2010b. »When We Were Europe: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives – the Case of the Cable Factory Workers in Jagodina«. V: *Remembering Communism: Genres of Representation*, ur. Maria Todorova. New York: Social Science Research Council, 127–153.

Petrović, Tanja. 2012. *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima.* Beograd: Fabrika knjiga.

Petrović, Tanja. 2014. »Mourning the Lost Modernity: Industrial Labor, Europe, and (Post) Yugoslav Post-Socialism«. V: *Mirroring Europe: Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, ur. Tanja Petrović. Leiden: Brill, 91–113.

Petrović, Tanja. 2015. »Portraits of Yugoslav Army Soldiers: Between Partisan and Pop-Culture Imagery«. V: *Partisans in Yugoslavia: Literature, Film and Visual Culture,* ur. Miranda Jakiša in Nikica Gilić- Bielefeld: Transcript, 137–156.

Petrović, Tanja. 2016. »Toward an Affective History of Yugoslavia«. *Filozofija i društvo* 27, št. 3: 504–520.

Pine, Frances. 2018. »Inside and Outside the Language of Kinship: Public and Private Conceptions of Sociality«. V: *Reconnecting State and Kinship*, ur. Tatjana Thelen in Erdmute Alber. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 87–107.

Plato. 2000. *The Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.

Podlesnik, Mateja. 2014. »Die verkehrte Welt/Sprevrnjeni svet«. V: *Vojak D. M. (Private D. M.): The Welt ist schön/Svet je lep/The World is Beautiful.* Ljubljana: Mestna galerija Ljubljana, 5–12.

Požgaj-Hadži, Vesna. 2014. »Language Policy and Linguistic Reality in Former Yugoslavia and its Successor States«. *Interfaculty* 5: 49–91.

Radišić, Đorđe. 1973. *Vojaki—likovni umetniki* (katalog razstave). Ljubljana: Mestna galerija.

Radovanović, Milorad. 2004. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Rajković, Ivan. 2020. »Future Snatchers and Their Tactics«. *Etnološka tribina* 50, št. 43: 20–23.

Ranković, Aleksandar. 2024. *Transformation at the Margins? (Anti-)Militarism and Sexuality in Late Yugoslavia.* Doktorska disertacija, Univerza na Dunaju.

Rexepi, Piro. 2018. »Arab Others at European Borders: Racializing Refugees along the Balkans Route«. *Ethnic and Racial Studies* 41, št. 12: 2215–2234.

Richter, Gerhard. 2011. *Afterness: Figures of Following in Modern Thought and Aesthetics.* New York: Columbia University Press.

Rusinow, Dennison. 2003. »The Yugoslav Idea before Yugoslavia«. V: *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, ur. Dejan Djokić. London: Hurst, 11–26.

Samuel, Raphael. 1994. *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture.* London: Verso.

Scarboro, Cristofer. 2016. »Living after the Fall: Contingent Biographies in Post-Socialist Europe«. *Südosteuropa* 64, št. 3: 277–283.

Schroer-Hippel, Miriam. 2017. *Gewaltfreie Männlichkeitsideale: Psychologische Perspektiven auf zivilgesellschaftliche Friedensarbeit.* Berlin: Springer.

Schwenkel, Christina. 2020. *Building Socialism: The Afterlife of East German Architecture in Urban Vietnam.* Durham: Duke University Press.

Scott, David. 2014. *Omens of Adversity: Tragedy, Time, Memory, Justice*. Durham: Duke University Press.

Sekula, Allan. 1986. »The Body and the Archive«. *October* 39: 3–64.

Sharma, Devika in Frederik Tygstrup, ur. 2015. *Structures of Feeling: Affectivity and the Study of Culture.* Berlin: Walter de Gruyter.

Shevchenko, Olga. 2009. *Crisis and the Everyday in Post-Socialist Moscow.* Bloomington: Indiana University Press.

Sivakumaran, Sandesh. 2007. »Sexual Violence against Men in Armed Conflict«. *European Journal of International Law* 18, št. 2: 253–276.

Slavković, Mirjana in Marija Đorgović, ur. *Nostalgia on the Move*. Beograd: Museum of Yugoslavia.

Smith, Tom. 2020. *Comrades in Arms: Military Masculinities in East German Culture.* Oxford: Berghahn Books.

Søndergaard, Dorte Marie. 2002. »Poststructuralist Approaches to Empirical Analysis«. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 15: 187–204.

Sontag, Susan. 1977. *On Photography*. New York: Farrar, Straus, Giroux.

Spaskovska, Ljubica. 2021. »The 'Heteroglossia' of Loss: Memory, Forgetting and (Post) Yugoslav Citizenship«. V: *Cultures and Politics of Remembrance: Southeast European and Balkan Perspectives*, ur. Naum Trajanovski, Petar Todorov, Biljana Volchevska in Ljupcho S. Risteski. Skopje: Forum ZFD, 35–40.

Spiegelman, Art. 2003. *Maus: Zgodba o preživetju, II: In tu so se začele moje težave.* Ljubljana: Založba ZRC.

Stergar, Rok in Tamara Scheer. 2018. »Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification«. *Nationalities Papers* 46, št. 4: 575–591.

Stilinović, Mladen, Bieke Cattoor in Bruno De Meulder. 2013. »Mapping the Realms of the Soldiers: Cartographies of Military Landscapes in Skopje and Bitola«. Prispevek na konferenci *Virtual City and Territory*, Rim, https://upcommons.upc.edu/handle/2099/16387.

Stoler, Ann Laura. 2013. »Introduction«. V: *Imperial Debris: On Ruins and Ruination*, ur. Ann Laura Stoler. Durham: Duke University Press, 1–35.

Stover, William J. 1976. »The Armed Forces and Nation Building: Revolutionary Socialist Theory and Praxis in China«. *Journal of Contemporary Asia* 6, št. 3: 323–333.

Strangleman, Tim. 2017. »Deindustrialisation and the Historical Sociological Imagination: Making Sense of Work and Industrial Change«. *Sociology* 51, št. 2: 466–482.

Stubbs, Paul. 2020. »The Emancipatory Afterlives of Non-Aligned Internationalism«. *Rosa Luxemburg Stiftung*, https://www.rosalux.de/en/publication/id/41631/the-emancipatory-afterlives-of-non-aligned-internationalism.

Supek, Rudi. 1974. »Sociološki značaj amaterizma«. *Kultura* 26: 8–16.

Sztandara, Magdalena. 2019. »Expired Places and Forgotten People: Spatial and Temporal Practices of Military Homeless People in Serbia«. *Time and Society* 28, št. 2: 521–542.

Štiks, Igor. 2020. »Activist Aesthetics in the Post-Socialist Balkans: Resistance, Rebellion, Emancipation«. *Third Text* 34, št. 4/5: 461–479.

Štravs, Jane. 2003. *Photographic Incarnations.* Ljubljana: Založba ZRC.

Tagg, John. 1988. *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories.* Amherst: University of Massachusetts Press.

Taylor, Karin in Hannes Grandits. 2010. »Tourism and the Making of Socialist Yugoslavia«. V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor. Budimpešta: Central European University Press, 1–30.

Theidon, Kimberly. 2009. »Reconstructing Masculinities: The Disarmament, Demobilization, and Reintegration of Former Combatants in Colombia«. *Human Rights Quarterly* 31, št. 1: 1–34.

Thompson, Edward Palmer. 1947. *The Railway: An Adventure in Construction.* London: Yugoslav-British Association.

Tikhomirov, Alexey. 2017. »The Grammar of Trust and Distrust under State Socialism after Stalin: An Introduction«. *Journal of Modern European History* 15, št. 3: 313–329.

Todorova, Maria. 2020. *Imagining Utopia: The Lost World of Socialists and Europe's Margins, 1870s–1920s.* London: I. B. Tauris.

Tomić, Ante. 2003. *Ništa nas ne smije iznenaditi: roman.* Zaprešić: Fraktura.

Trachtenberg, Alan. 1989. *Reading American Photographs.* New York: Hill and Wang.

Ugrešić, Dubravka. »An Archaeology of Resistance«. V: *The Age of Skin: Essays,* ur. Dubravka Ugrešić. Rochester: Open Letter Books, 221–236.

Van Dijck, José. 2007. *Mediated Memories: Personal Cultural Memory in the Digital Age.* Stanford: Stanford University Press.

Velikonja, Mitja. 2008. *Titostalgija: Študija nostalgije po Josipu Brozu.* Ljubljana: Mirovni inštitut.

Verdery, Katherine. 2015. »Socialist Societies: Anthropological Aspects«. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, druga izdaja, zv. 22: 849–853.

Vojnici – likovni umetnici 1966. Katalog razstave. Beograd: Galerija Doma Jugoslovenske narodne armije.

Vojnici – likovni umetnici 1968. Katalog razstave. Beograd: Galerija Doma Jugoslovenske narodne armije.

Vojnici – likovni umetnici 1972. Katalog razstave. Beograd: Galerija Doma Jugoslovenske narodne armije.

Vojnici – likovni umetnici 1974. Katalog razstave. Beograd: Galerija Doma Jugoslovenske narodne armije. Vratuša, Anton, David Atlagić in Velimir Gugoski, ur. 1979. ***Enciklopedija samoupravljanja***. Beograd: Savremena administracija, Izdavački centar Komunist.

Vratuša, Anton, David Atlagić in Velimir Gugoski, ur. 1979. *Enciklopedija samoupravljanja*. Beograd: Savremena administracija, Izdavački centar Komunist.

Vučetić, Radina. 2022. *Nevidljivi neprijatelj: Variola vera 1972*. Beograd: Službeni glasnik.

Vukićević, Voja. 1971. »Koherentnost nacionalnih kultura u kulturnom životu JNA«. V: *Kulturni život u JNA*, ur. Voja Vukićević. Beograd: Politička uprava Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, 93–99.

Vukušić, Iva. 2022. *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia: State Connections and Patterns of Violence*. London: Routledge.

Wedeen, Lisa. 1999. *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*. Chicago: University of Chicago Press.

Weidman, Amanda. 2014. »Anthropology and Voice«. *Annual Review of Anthropology* 43: 37–51.

Wetherell, Margaret. 2012. *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding.* London: Sage.

White, Luise. 2004. »Civic Virtue, Young Men, and the Family: Conscription in Rhodesia, 1974–1980«. *International Journal of African Historical Studies* 37, št. 1: 103–121.

Williams, Raymond. 1985. *Marxism and Literature.* Oxford: Oxford University Press.

Willis, Deborah. 1999. »A Search for Self: The Photograph and Black Family Life«. V: *The Familial Gaze*, ur. Marianne Hirsch. Hanover: University Press of New England, 107–123.

Wilmer, Franke. 2002. *The Social Construction of Men, the State, and War: Identity, Conflict, and Violence in the Former Yugoslavia.* London: Routledge.

Yurchak, Alexei. 2003. »Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More«. *Comparative Studies in Society and History* 45, št. 3: 480–510.

Yurchak, Alexei. 2006. *Everything Was Forever until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zagorac, Đuro. 1990. *Jovanka*. Beograd: AIZ Dosije.

Zimmermann, Warren. 1996. *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers—America's Last Ambassador Tells What Happened and Why.* New York: Times Books.

Žarkov, Dubravka. 2007. *The Body of War: Media, Ethnicity, and Gender in the Break-Up of Yugoslavia.* Durham: Duke University Press.

Žerdin, Ali. 2007. *Generali brez kape: Čas odbora za varstvo človekovih pravic.* Ljubljana: Krtina.

Žilnik, Želimir in Boris Buden. 2013. *Uvod u prošlost.* Novi Sad: Kuda.

IMENSKO IN STVARNO KAZALO

Adagio v d-molu, 87, 114
afekt, 22, 29–30, 32, 38–39, 52, 72–73, 77, 96, 179–180, 199, 219
agresija, 33, 90
Ahlbäck, Anders, 53–54
Ajdovščina, 101
aktivisti, 22, 155
    gibanja LGBT, 24
    levičarski, 57
    mirovni, 24
Albanci, 17, 60, 76, 91, 106, 149, 151, 160, 176, 185, 190–191, 208
    nasilje proti, 107
    vojaki JLA, 18, 61, 155
    zatiranje, 61
    zločini proti, 18
Albinoni, Tomaso, 87, 114
alegorija, 165-167
Aleksić, Srđan, 157, 205
Alžirija, 58
amaterizem, 23, 78, 109, 217
ambulanta, 93, 111, 156, 191
Ameriška utopija, 79
amoralne skupnosti, 146
Amsterdam, Nizozemska, 203
Antifašistični svet za narodno osvoboditev Jugoslavije (AVNOJ), 41
antifašizem, 110, 121. *Glej tudi* protifašizem
arabski državljani, 60
arhiv, 21–24, 26–27, 38, 130, 182, 199
    afektivni, 27, 209
    digitalizacija, 24
    fotografski, 149, 196
    mirovnega gibanja, 25
arhivar-aktivist, 23
Arena (Pula), 105
Arsenijević, Damir, 170
Atomsko sklonišče, 105–106
Auschwitz, 132
avtobiografija, 51, 137, 151, 174
avtoriteta, 24–25, 119, 128–130
    vojska, 46, 107–108, 125
avtomatska puška, 89. *Glej tudi* orožje
avtonomija, 18, 42, 48, 53, 58, 125, 127–128, 134, 148–149, 153, 213
avtonomna pokrajina, 41–42
Avšič, Jaka, 68–69
Azra, 105

Balkanalije, 174
banalnost, 27, 35, 123–124
Banožić, Mario, 212
Baretić, Renato, 208

Barović, Vladimir, 163
Batajnica, Srbija, 18
bataljon, 153
begunci, 59, 166
Bela Crkva, Srbija, 87
Beograd, Srbija, 17–18, 24, 49, 65, 83, 87, 99, 101, 109, 127–128, 139, 145–146, 149, 155–156, 163–166, 168, 173, 182, 189–190, 202–203, 208, 211, 213, 216
Benjamin, Walter, 31, 124, 199
Beqiri, Gjylter, 66
Berlin, Nemčija, 75
Bernstein, Basil, 120, 193
Bileća, Bosna in Hercegovina, 104
bilokacija, 52
biografija, 24, 38, 51–54, 65, 113, 160, 170–171, 184, 201–206
  brisanje, 162
  častnikov, 163
  etnična identiteta, 54, 160, 201
  moška, 70, 172, 209
  nemških generalov, 114
  »normalna«, 24, 51, 70, 72
  odvzeta, 169, 171
  pot, 203
  preoblikovanje, 38
  rekonstrukcija, 24, 201
  sploščevanje, 31, 38, 130, 162, 174, 179
  trajektorija, 202
Bitola, Makedonija, 104
bizarnost, 35, 73. *Glej tudi* nadrealnost
Bjelovar, Hrvaška, 67, 75, 93, 108, 111, 113
Blažić, Sergio, 106
bližina, 48, 197
Bližnji vzhod, 200
Bloch, Maurice, 119–120, 128–129, 199
Bocinov, Dragoljub, 163
Bogatić, Srbija, 200
bolečina, 35, 78, 107, 157, 159, 160, 170, 200, 203, 208, 211
bombardiranje, 103
  NATO, 18, 24, 157, 159, 200, 205
Bond, James, 74
Bourdieu, Pierre, 96, 119, 215
Borski rudnik, Srbija, 18
Bosanska Krupa, Bosna in Hercegovina, 123
Brando, Marlon, 136
Brešan, Ivo, 162
Brešan, Vinko, 162
brezrazrednost, 80, 81
bratstvo, 60, 188, 194
bratstvo in enotnost, 30, 36–37, 39, 59, 69, 126–128, 151
Broz, Jovanka, 65
Bubanj Potok, Srbija, 89
Bubanj spominski park (Niš), 121
Buden, Boris, 79, 190, 214
Buzov, Tomo, 145, 156, 163, 168, 169
cepljenje, 211, 213–214
civilisti, 102, 104–105, 107, 112, 126, 151
  oblačila, 106–107, 148, 175, 184, 203
civilno služenje vojaškega roka, 44
Coates, Jennifer, 46, 51
COURAGE (Kulturna opozicija – razumevanje kulturne dediščine disidentstva v nekdanjih socialističnih državah), 32
covid-19, 39, 211
Cvetkovich, Ann, 27
cinizem, 28–29, 48. *Glej tudi stiob*
cirilica, 160, 165, 208

čas, 18, 20, 22, 24, 27, 31, 34–36, 38, 50, 86, 143, 146, 184, 199, 207, 213
  biografski, 52
  družbeni, 22
  ekonomija, 86
  katastrofe, 141, 156, 206
  liminalni, 107
  med zajtrkom in kosilom, 87
  minevanje, 35, 86–87, 200–201
  mirnodobni, 131
  nenadzorovan, 93
  nestrukturiran, 93
  po hladni vojni, 214
  po politični katastrofi, 32, 35–36, 54, 81, 153, 176, 197, 199
  po *prekomandi*, 86, 93
  po razpadu Jugoslavije, 38, 57, 78, 81, 140, 179, 197, 214, 218
  politični, 32
  pred tragedijo, 81, 85, 107
  prosti, 74, 86, 90, 93, 96, 102, 109, 113, 185, 217
  »tekoči«, 199
  v izolaciji, 53
  v JLA, 35, 51–52, 87, 88, 117, 136, 140, 146, 171, 174, 184–185, 191, 200–201, 206, 209
  zapravljen, 53, 74
  zasebni, 217
  zunaj vojašnic, 102
čas potem, 21, 24, 31–33, 38, 161–162, 168, 170, 172, 179, 197, 199
častnice, 66
častniki, 19, 43, 45, 50, 59, 63, 66–67, 69, 70, 72, 83, 87–88, 92–93, 104–105, 107, 111–113, 129, 130, 143, 145, 155, 162, 164, 169, 185–186, 191
  avtoriteta, 108, 128
  biografije, 163
  bosanski, 166
  filmske upodobitve, 162–163
  hrvaški, 168
  jugoslovanski, 80
  Osvobodilne vojske Kosova, 53
  otroci, 99
  slovenski, 68, 85
  srbski, 18, 151, 162–163
časopis, 51, 115, 129
  Borba, 59, 145
  članek, 23, 59
  Dogovori, 66

Front, 101
ilustracija, 121
Le Monde, 129
Naša vojska, 66
New York Times, 129
stenski, 74, 93, 109
tiskani, 93
Vestnik, 64
vojaški, 69
Časopis za kritiko znanosti, 69
časovnost, 21, 45, 48, 52, 80, 218
čast, 58, 70–71, 127–128, 144, 175, 194
četniki, 83
človekove pravice, 144, 216
Čovjek koji nije mogao šutjeti, 168
črne kože, 211, 213, 216
črnska radikalna tradicija, 219
čustva, 21–22, 27, 37, 48–49, 114, 115, 140, 174, 179, 194, 197, 218. *Glej tudi* afekt
arhivi, 22, 27
infrastruktura, 218–219
moška, 51, 196
postsocialistična, 219
prijateljstva, 34, 36, 81, 194, 197, 205, 218
travma, 51
vezi, 39, 47, 194, 205
zadržanost, 196
življenja potem, 27

Ćosić, Svetlana, 66

Dalmacija, Hrvaška, 45, 209
darovanje krvi, 78
Deakin, William, 83
Dedek Mraz, 99
dediščina
disidentstva, 32
JLA, 49
jugoslovanskega socializma, 23
protifašističnega boja, 23
zgodovinska, 41
delitev, 136, 167, 201
etnična, 30, 81
jezikovna, 30, 81
spolna, 30
razdredna, 30, 81, 217
delo, 29, 33, 39, 109, 111, 145–146, 184, 217
afektivno, 30
enotnost, 73, 77
etnografsko, 35
fizično, 91
povezanost, 72
prostovoljno, 23
skupinsko, 111
terensko, 113
vojaških sodišč, 67
v zahodnoevropskih državah, 60. *Glej tudi* gastarbajterji
združeno, 215
demobilizacija, 64
demokratična načela, 47
Devedeseta: Rečnik migracija, 203
Dežulović, Boris, 168
Dimitrijević, Dejan, 71, 190, 203
disciplina, 22–23, 36, 43, 47, 51, 83–85, 90, 99, 108, 119, 148, 179, 188, 212, 217
diskontinuiteta, 52, 207
diskoteka, 105, 106
diskurz, 72, 96, 181
akademski, 44
avtoritativni, 29–30, 39
človekovih pravic, 70, 144
dehomogenizacija, 34
hegemonski, 180–181
ideološki, 122, 181
javni, 168
o enakopravnosti jezikov v JLA, 69
o nacionalni suverenosti, 168
o nacionalnih interesih, 70
politični, 44
ritualizirani, 30, 124, 126
distopija, 22, 199
DNK
identifikacija, 171
vzorec, 170
Doboj, Bosna in Hercegovina, 176
dokumentarni film, 74, 101, 113, 159, 176, 187, 188
dom vojske, 43, 104–105, 109, 111. *Glej tudi* kulturni dom
Doon internatska šola (Indija), 188
Dostojevski, Fjodor, 93, 114
Dota, Franko, 66–67
Dozvolite da se obratimo, 50
Dragojević, Mila, 146
Drina, 156
druga svetovna vojna, 19, 23, 28, 32, 41–42, 44–45, 57, 58, 60, 64–66, 72, 83–85, 93, 99, 109–110, 114, 121–123, 132, 157
Drugovi, 100
družbenost, 29, 37, 52
družina, 17, 35, 44, 46, 48–49, 51, 59, 66, 70–72, 81, 83, 91, 93, 104, 119, 130–133, 135, 144, 146, 157, 164, 168, 171–174, 189–190, 202–203, 207, 213, 215
album, 71, 140, 149, 170, 172
fotografija, 130–131, 133, 140, 173
zgodovina, 49, 174
Drvar, Bosna in Hercegovina, 176
državljanska vojna, 20, 83
državljanstvo
jugoslovansko, 42, 59, 61, 63–64, 67
nadnacionalno, 64
socialistično, 42
vojska, 57
Državni sekretariat za narodno obrambo, 68

Dubrovnik, Hrvaška, 205–206
Dukovski, Darko, 102
Duplančić, Goran, 151
Durmitor, Črna Gora, 53

Đakovica, Kosovo, 211
Đakovo, Hrvaška, 200

Edmonton, Kanada, 191, 202
ekonomija
  časa, 86
  skrbi, 38, 92
  solidarnosti, 38, 92
egalizarizem, 23, 61
Eiffelov stolp, 24
Eigen-sinn, 28
ekstrateritorialno načelo, 43–44, 49, 68
emancipacija, 27, 44, 57, 66, 219
empatija, 104
enakopravnost, 37, 60, 61, 68, 81
  jezikov, 68–69
enakost, 36–37, 48, 60, 70, 73, 81, 97, 100, 141, 205
Enciklopedija samoupravljanja, 215–216
etičnost, 37, 117. *Glej tudi* moralnost
etničnost, 146, 150, 163, 166, 170, 176, 188, 203
  čiščenje, 21, 59, 159, 176
  delitev, 30, 81
  država, 43, 144
  enklava, 17, 21
  identiteta, 37–38, 42, 78, 144, 160, 168, 175, 217
  kategorije, 117
  klasifikacija, 206
  meje, 49, 59, 219
  napetost, 18, 44, 81, 200
  nasilje, 18, 35, 145, 200
  okolje, 19, 57, 59, 73
  ovire, 48
  poreklo, 54, 141, 163
  pripadnost, 23, 32, 37, 42, 60, 77, 125, 141, 144, 146, 151, 160, 169, 175–176, 179, 189, 201, 205, 220
  razlike, 23, 53, 70, 77, 79, 151
  raznolikost, 60
  skupina, 20, 41–42, 60, 146, 149, 156, 208
  skupnost, 17, 58, 146
  spopad, 44
  vojna, 35, 78
etnizacija, 37–38, 78, 141, 146, 150, 175–176, 201, 206
etnografija, 35, 47
etnonacionalizem, 38, 43–44, 59. *Glej tudi* nacionalizem
Evropska unija, 32, 200

Facebook, 136, 175, 200, 208
Fakulteta za promet, 71
Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 64
fašizem, 84, 121
federacija, 80, 41–44, 68
Federici, Silvia, 57, 219–220
Feuchtwang, Stephan, 119
film, 46–47, 50, 74, 75, 80, 101–102, 111–113, 127, 136, 139–140, 162, 164–168, 187, 207
  dokumentarni, 74, 101, 113, 159
  hollywoodski, 113
  hrvaški, 162
  igrani, 101
  izobraževalni, 101
  jugoslovanski, 32, 46, 75, 162
  kratki, 101, 141, 168
  kritični, 108
  postjugoslovanski, 162
  propagandni, 101
  slovenski, 162
  »subverzivni«, 101
  televizijski, 136
forma, 22–23, 119, 132, 141, 179
  apropriacija, 28, 124
  hipernormalizirana, 29
  in afekt, 27, 179, 181, 217–218
  hegemonska, 180–181
  kolektivna, 180
  monotona, 181, 197, 209, 217
  omejena, 117, 120, 130, 179, 181–182, 217
  performativna, 27, 128, 179, 197, 217
  predvidljiva, 119, 128
  razkroj, 151
  reprodukcija, 28
  ritualizirana, 27–30, 120, 125, 128, 130, 179–181, 188, 193, 197, 217
  standardizirana, 22, 28, 120, 181–182, 197, 209
  uniforma, 117
Forman, Miloš, 75
fotografija, 23–24, 27, 46, 66, 71, 93, 95, 109, 111, 115, 123–124, 129, 137, 141, 148, 149–150, 155, 168, 173–175, 179, 182, 187, 188, 193, 196–197, 203, 207, 209
  album, 71–72, 149
  družinska, 130–131, 133, 140, 173
  partizanska, 132
  portret, 131, 133, 140, 146, 149, 172, 188
  razstava, 34, 93, 185–187, 203–204
  reportažna, 151
  spominek, 132
  spontanost, 148, 193
  Srebrenica, 169–172
  s spominom, 137–140
  studio, 119, 130, 132, 134–139, 149, 151, 173, 174, 193, 208
  vojaška izkaznica, 99, 149
  vojna, 147
Foucault, Michel, 119–120, 194, 196
Front, 101

Galton, Francis, 149
gastarbajterji, 60, 91, 187
Gatalo, Veselin, 137–138

generalštab JLA, 24, 84–85
genocid, 169, 170–172, 208
    muzej, 171
Gešovski, Saško, 153, 169
Gilmore, Ruth Wilson, 219
gimnazija, 153–154
glasba, 87, 154, 189
    alternativna, 74
    narodna, 49, 127
    novokomponirana, 50
    pop, 50
    rock, 74
    romska, 113
glasbenik, 99–100, 109
Glavović, Alen, 157, 205
gledališče, 48, 50, 113, 165
Globoder, Srbija, 99
Glogovac, Kosovo, 18
Goce Delčev, Makedonija, 169
Godina, Karpo Aćimović, 101–102, 107, 111, 140
Goffman, Erving, 53, 99
Gombač, Boris M., 145
Gombač, Jure, 107, 153, 157
Good Bye, Lenin!, 167
Gornja Radgona, 64
Gračanica, Kosovo, 17
grafični roman, 174. *Glej tudi* strip
Grlić, Rajko, 127, 164–167
Gržinić, Marina, 52, 148, 150–151, 182
Guderian, Heinz, 93
Gustinčić, Andrej, 167

Hadžić, Miroslav, 31, 163
Hadžijski, Ivan, 99
haiku, 220
Halilović, Hariz, 87, 111, 156–157, 171–172, 191
Halimović, Dženana, 169–172
Herceg Novi, Črna Gora, 126
heterotopija, 70, 78, 81
hierarhija, 31, 57, 60, 80, 83–85, 88, 113, 119, 127, 130, 136, 144, 149, 217, 220
higiena, 47, 84, 87, 93
hiperestetika, 188
hipernormalizacija, 29, 124
hladna vojna, 144, 214
Hollywood, 113, 136
homogenizacija, 31, 34, 59, 144, 218
homoseksualnost, 66
    v JLA, 66–67
Hoti, Ibrahim, 211
hrana, 19, 49, 88, 92, 114, 151, 190, 191, 203
humor, 28, 49, 137, 139, 162, 165, 167, 176. *Glej tudi* šale

Ibson, John, 188, 193, 196–197
identifikacija, 28, 32, 47, 117, 124–125, 144, 146, 160, 168, 171, 175–176, 181, 185, 188, 219
identiteta, 33, 41, 219
    etnična, 37–38, 42, 78, 144, 160, 168, 217
    jugoslovanska, 42, 45
    kulturna, 146
    lažna, 139
    nacionalna, 41
    politična, 146
    razredna, 37, 78, 217
    uprizarjanje, 132
    verska, 54, 160, 217
    vojaška, 100
    zamenjava, 140
ideologija, 28–29, 32, 42, 44, 64, 67, 87, 96, 105, 123–124, 132, 134, 136, 144, 167, 180–181, 188, 196, 217, 219
    bratstva in enotnosti, 36–37, 126
    državna, 48, 71–72, 119, 183
    hegemonska, 180–181
    individualistična, 217
    izčrpanost, 39
    jugoslovanskega socializma, 47–48, 72, 85, 136, 162, 183, 216
    kolektivistična, 48
    komunistična, 180–181
    neoliberalna, 217
    socialistična, 28–29, 48, 59
    tranzicijska, 214
Ilić, Saša, 155
infrastruktura, 42, 96, 141, 214, 219
    afektivna, 218–219
    čustev, 219
    družbena, 219
    državna, 61, 216
    ideološka, 52
    institucionalna, 39, 52, 144
    in samoupravljanje, 216
    jugoslovanskega socializma, 23, 47, 72, 78, 217
    materialna, 72, 219
    politična, 219
    uničena, 39
    vojaška, 200
    vojaškega roka, 73, 76–78, 93, 219
    za čustva, 218
integralno jugoslovanstvo, 142
interni internacionalizem, 215
intimnost, 35, 42, 46, 120, 193–194, 196–197
ironija, 28–29, 65, 126, 128, 137–139. *Glej tudi stiob*
IRWIN, 121, 124
Istra, 102, 105, 108, 163
Ivančna Gorica, 209
izbrisani, 164
izenačevalec, 73, 96, 100, 117, 197. *Glej tudi* veliki izenačevalec
izgradnja naroda, 42, 57, 64
izobraževanje, 23, 64, 78, 80, 101, 215, 220
    med vojaškim rokom, 36, 58, 61, 86
    srednješolsko, 64

izolacija, 43, 53, 191. *Glej tudi* osamljenost
izraelska vojska, 59–60
izredne razmere, 18, 155, 164
izseljevanje, 19, 159, 215

Jackson, David, 51
Jajce, Bosna in Hercegovina, 41
Jakovčić, Eugen, 169
Jakovljević, Branislav, 215–218
Jakovljević, David, 154, 213
Jakovo, Srbija, 87
Jameson, Fredric, 22, 79–81
Janjatović, Petar, 65
Jansen, Stef, 206
Janša, Janez, 85
Jarani, 74, 80, 159, 187, 207
javna radiotelevizija, 215
javno zdravje, 171, 211
javni prostor, 146, 157, 211
javni prevoz, 105
jaz, 35, 115
  civilni, 109
  družbeni, 115
  fotografirani, 148, 185
  krepostni, 202
  javni, 180
  moralni, 202
  navadni, 37
  neuniformirani, 113, 128
  novi, 99
  osebni, 115
  razdvojenost, 114
  uniformirani, 37, 81, 101, 109, 114
  zasebni, 180
Jergović, Miljenko, 52
Jevnikar, Marko, 209
jezik, 35, 51, 68, 72, 77, 100, 121, 128, 130, 144, 167, 180, 190, 199, 211. *Glej tudi* narečje
  albanski, 17
  delitev, 30, 81
  enakopravnost, 68–69
  hegemonija, 69
  konceptualni, 144
  ljudstva, 180
  madžarski, 17
  materni, 69–70, 78, 203
  meje, 59
  nacionalni, 68
  okolje, 57, 59, 73
  ovire, 48, 69
  performativni, 126
  pluralnost, 68
  politika, 68
  protokol, 22, 45, 128
  razlike, 70, 77, 79
  raznolikost, 60, 70, 117
  skupni, 36, 91
  slovenski, 17, 20, 65, 68, 69, 102, 165
  sporazumevalni, 70
  srbohrvaški, 17, 68–70, 91, 93, 151, 190
  šablonski, 165, 179
  totalitarni, 180
  ustavni, 69
  v vojski, 68–69, 127
  vojaški, 126
»jezikovni problem«, 68
Jevremović, Goran, 145, 155
JLA (Jugoslovanska ljudska armada)
  Albanci, 18, 61, 155
  homoseksualnost, 66–67
  jezik, 68–69, 127
  naborništvo, 70, 80, 104, 211
  popularna kultura, 45–46, 50–51
  Slovenci, 69, 85
  ženske, 63–67
Jonuzi, Elmaz, 17–21, 34–35, 52, 107, 151, 157, 191
Jovandić, Đoko, 65
Jovanović, Vladan, 143
Jugoslavija
  amaterizem, 23, 78, 109, 217
  države naslednice, 164, 167, 211–212
  interni internacionalizem, 215
  mladinske delovne akcije, 43, 72–73, 77
  moškost, 34, 47
  neuvrščenost, 39, 42, 44, 57, 59, 78, 215, 216
  ohranitev, 44
  politični sistem, 61
  popularna kultura, 45
  pravna obravnava homoseksualnosti, 66
  razhod z ZSSR, 58, 85
  razpad, 33, 42–44, 52, 69, 125, 144, 146, 151, 160, 162–163, 165, 190, 200, 208
  samoupavljanje, 23, 39, 42–44, 57, 59, 64, 78, 85, 127–128, 215–217, 219
  slovenska kritika, 69, 124
  spomin, 33–34
  sprava, 33
  ustava, 42, 64, 66, 68–69
  zgodovina, 41–43
  zgodovinjenje, 27, 31–34
  zlati časi, 20
jugoslovanski črni val, 101
jugoslovanstvo, 42, 60
  duh, 43
  integralno, 42
  izkušnja, 60
  »kovačnica«, 59
  občutek, 78
  politična ideja, 41
  pojmovanje, 42
  socialistično, 68
  »zibelka«, 63

Jullien, François, 117
Jurčak, Aleksej (Yurchak, Alexei), 28–30, 115, 125, 180–181

Kad sam bio vojnik, 46, 107
Kakanj, Bosna in Hercegovina, 191
Kako je dobro vidjeti te opet, 87
Kako je počeo rat na mom otoku, 162
Kaletović, Bahrudin, 154
kapitalizem, 58, 67, 80
  ameriški, 113
  avtoritarni, 43
  neoliberalni, 80, 220
  odpor, 57
  pozni, 28, 39
Karaula, 127, 164–167
Karlovac, Hrvaška, 113, 154, 173, 209
Kaštel Novi, Hrvaška, 156, 168
katolištvo, 60, 160, 183
Kavadarci, Makedonija, 153
Kelmendi, Aziz, 18
Kentrić, Samira, 174
Kerempuh gledališče (Zagreb), 165
Kikinda, Srbija, 50
kino, 74, 102–105, 157
Kitajska, 58
Knin, Hrvaška, 153, 202
književnost, 47, 50, 84, 155
knjižnica, 46, 49, 69, 78, 93, 113–114, 149
Kolašin, Črna Gora, 49
kolektivnost, 22–25, 28–30, 34, 36, 39, 46–49, 57–58, 72–73, 78–81, 86, 89, 100, 108, 121, 130, 144, 168, 180, 199, 209, 214–215, 217, 219–220
Koleva, Daniela, 70–71
kolonialnost, 17, 28, 31
Komunistična partija Jugoslavije, 43, 83, 85, 216
komunizem, 66–67, 71, 79, 83–84, 180–181, 214
koncentracijsko taborišče, 132, 156–157, 160
  Auschwitz, 132
  Niš, 32
  Trnpolje, 35, 156
kontinuiteta, 21, 24, 51–52, 54, 57, 172, 188, 199, 207
Koordinacijska komisija izvršnega komiteja predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije za uresničevanje ustave SFRJ, 66
koordinate, 48, 52, 188, 214
Kosovo, 17–19, 41, 43, 53, 61, 76, 113, 157, 159, 187, 190–191, 200, 208, 211
Ković, Branislav, 189, 200
Kovin, Srbija, 143
Kragujevac, Srbija, 18–19, 21, 50, 191
Krajina, Ivica, 189, 200
Kraljevina Jugoslavija, 41–42
Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, 41, 68
Kranj, 126, 164, 175–176
Kratz, Corrine, 140, 149
Krivolak, Makedonija, 89
Kršić, Dejan, 136

Kruglova, Anna, 28–29, 49
Kuba, 58
kuhanje, 34, 61, 92, 108–109
kultura, 25, 29, 58, 59, 69, 78, 93, 109, 113, 123, 180, 193
  alternativna, 184
  ameriška, 196
  avantgarda, 146
  kontrakultura, 180
  lezbična, 27
  nacionalna, 43
  popularna, 20, 45–46, 49–51, 136
  punk, 162
  socialistična, 46
  visoka, 50
  uradna, 180
kulturna produkcija, 23, 29
kulturni dom (klub, center), 23, 43, 78, 93, 104–105, 109, 113, 121, 156, 216, 217
kulturni spomin, 27
kulturno besedilo, 27
Kurti, Albin, 211
Kurtović, Larisa, 22–23, 215

Laboratorija zvuka braće Vranešević, 102
Lačni Franz, 64–65, 113
Le Monde, 129
Lenin, Vladimir Iljič, 29, 167
liminalnost, 49, 51, 102, 107, 148, 151, 193, 196–197
Lošinj, Hrvaška, 71, 74, 76, 94, 114, 190, 203–205
ljubezen, 23, 31, 123, 165, 172, 190, 196, 218–219
Ljubljana, 19, 25, 34, 49, 61, 64–66, 69, 74, 77, 102, 106, 113, 120–121, 123–124, 145–146, 150–151, 153–155, 160, 162, 168, 182–185, 203, 216
ljudska milica, 83
Lora vojaško pristanišče (Split), 157
Lüdtke, Alf, 28
Lugarić, Božidar, 34, 61, 71, 73, 189–190, 201–202, 205, 208
Lukić, Milan, 156
Luthar, Oto, 74, 76, 87, 89, 91–93, 136, 207

MacDougall, David, 46, 119, 188
MacLeish, Kenneth, 58, 96
Mačkatica, Srbija, 18
Madžari, 91, 166, 176, 185
Majdevac, Radosav, 99, 111, 114, 191, 209
Majur, Srbija, 74
Makedonska Kamenica, Makedonija, 153
maltretiranje, 61
Mandić, Dušan, 23, 111, 113, 120–124, 182–185, 190
Manjača, Bosna in Hercegovina, 89
Maribor, 99, 114, 187, 191, 194, 209
Marx, Karl, 83
May, Karl, 93
Mazzarella, William, 48
mediji, 51, 59, 120, 136, 140, 199, 201, 211
  digitalni, 200
  srbski, 189

mednarodna skupnost, 17
mednarodni dan žena, 66
Mednarodno kazensko sodišče za nekdanjo Jugoslavijo (ICTY), 171
meje, 20, 28, 34, 38, 73, 125, 132, 155, 159, 164, 187, 196, 200, 211, 220
  etnične, 49, 59, 219
  jezikovne, 59
  razredne, 59, 77, 219
Meka, Savdska Arabija, 211
melanholija, 52, 209, 219
Melbourne, Avstralija, 208
Mestna galerija Ljubljana, 182–183
Milenković, Milovan, 74, 135
militarizacija, 23, 33, 47–48, 96, 213
Milivojević, Marko, 43–45, 64, 83, 217
Milivojević, Zoran, 209
Milošević, Slobodan, 18
Mirovni inštitut, 25
mladinske delovne akcije, 72–73, 77
množična grobišča, 18, 157, 170–172
mobilizacija, 41, 176, 190, 205, 208, 215
mobilnost, 59
Montreal, Kanada, 203
moralnost, 20, 23, 37, 48, 66, 73, 77, 80, 141, 144, 149, 151, 175, 188, 197, 202, 205, 206. *Glej tudi* etičnost
mornarica
  ladja, 155
  pehota, 208
  uniforma, 99, 110, 155
  vadbišče, 46
  vojaška, 163
mortifikacija, 99, 117
Mostar, Bosna in Hercegovina, 50, 137–138, 205
moškost, 33–34, 47, 51, 71
  alternativna, 47
  hegemonska, 47, 206
  ideal, 47–48
  marginalna, 47
  militarizirana, 33, 47–48
  »prava«, 196
  tradicionalna, 72
  v (post)konfliktnih kontekstih, 33
Mouzelis, Nicos, 46–47, 168
Mrlak, Anton (Toni), 154, 168
muslimani, 60, 76, 137, 156, 157, 160, 168, 172, 175–176, 185, 205–206
muzej, 157
  genocida, 171
  spletni, 131
Muzej Jugoslavije (Beograd), 203–204
Muzej moderne umetnosti (New York), 75
Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije (Ljubljana), 150
Muzej sodobne umetnosti Metelkova (Ljubljana), 146
naborništvo, 64, 73, 80, 212
  mirnodobno, 53
  obvezno, 53, 60, 70, 211
  splošno, 43–44, 57–58, 80, 104, 213
  univerzalno, 59, 61, 70, 79–80, 214
nacionalizem, 23, 33, 42, 153, 201, 206, 213. *Glej tudi* etnonacionalizem
Nacionalna klasa, 46
nacizem, 121
  kolaboranti, 32
  koncentracijsko taborišče, 32
nadrealizem, 83–85
nadrealnost, 73, 79, 144, 148, 179, 188
narečje, 73. *Glej tudi* jezik
  skupno, 68
  slovensko, 65
  srbsko, 202
narativ, 32–34, 124, 146, 153, 209
  filmski, 38
  nacionalistični, 33
  nacionalni, 163
  o dveh evropskih totalitarizmih, 33
  o JLA, 162
  o koncu Jugoslavije, 163
  o moškosti, 34
  umetniški, 31
  uradni
  zgodovinjenja, 31
naravna nesreča, 61, 64, 126, 144
narodnoosvobodilni boj, 109
narodnoosvobodilno gibanje, 183
Narodnoosvobodilna vojska, 41, 43–44, 83
nasilje, 31, 33–34, 37–38, 44, 52, 58, 155, 171, 194, 197, 199–200, 208
  ameriška vojaška baza, 96
  državno, 215
  etnično, 18, 35, 44, 145, 200
  jugoslovanske vojne, 19, 78, 125, 141, 163–164, 170, 202, 207, 209, 220
  med vojaki, 58, 60
  na Kosovu, 159
  spolno, 34
  srbskih paravojaških sil, 157
Naša Lidija je pri vojakih, 64–65, 113, 122
Naša vojska, 66, 69
NATO
  bombardiranje, 18, 24, 157, 200, 205
neenakost, 20, 69, 81
Nemška demokratična republika, 47, 51, 167
neodvisnost
  država, 73, 200, 209
  Hrvaška, 144–145, 162
  Kosovo, 211
  Slovenija, 144–145, 154
  umetnik, 121
neoliberalizem, 159, 219
  država, 215
  ideologija, 217
  kapitalizem, 80, 220
  modernost, 215
  politika, 23

Nešković, Vladimir, 160–161
neuvrščeni (gibanje), 23, 211
neuvrščenost, 39, 42, 44, 57, 59, 78, 215, 216
New York Times, 129
New York, ZDA, 75, 190, 203
Niš, Srbija, 32, 111, 113, 120–121, 124, 182, 185, 190
Ništa nas ne smije iznenaditi, 126, 164
Novi Beograd, Srbija, 77, 168, 194
Novi jugoslovanski filmi, 75
normalna biografija, 24, 51, 70–72
normalno življenje, 22, 78, 119, 165, 170, 172, 179
nostalgija, 21, 107, 166, 209, 219
Novi fosili, 87
Novi Pazar, Srbija, 19
Novi Sad, Srbija, 156, 216
NSK, 121, 124

O ljubavnim veštinama ili film sa 14,441 kvadratom, 101, 140
obred prehoda, 119, 144
obuka, 36, 86, 90, 108, 113, 190, 209
obvezni vojaški rok
    ukinitev, 52
Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov iz JLA, 145
odtujenost, 59, 79, 99, 114–115, 117, 129, 140, 149, 162
oklevanje, 22, 36, 53, 191, 208, 209
omejeni kod, 120
ontološki obrat, 180
Opara, Andro Krstulović, 169
organicizem, 144, 159, 163
orožje, 25, 44, 46, 60–61, 64, 68, 80, 83–84, 86–89, 93, 95, 137, 145, 155, 156, 159, 185, 191
ortopraksija, 119
osamljenost, 85, 102. *Glej tudi* izolacija
osebna izkaznica, 171
Osijek, Hrvaška, 93, 95, 103, 106, 111, 116, 185–187, 195–196, 214. *Glej tudi* Pologon C
Osvetnici, 156
Osvobodilna vojska Kosova, 53
otroci, 46, 71, 102–104, 124, 145, 151, 172, 189–190, 202–203, 214
    častnikov, 99
    pesmi, 50
otroštvo, 50
Outsider, 162

Paldum, Hanka, 49
Pančevo, Srbija, 71, 190, 203
Pankhurst, Donna, 33
Panov, Mitko, 74, 174, 176, 187–188, 200, 207–208
Paraćin, Srbija, 18
parada, 29–30
paravojaške enote, 17, 164, 205
Pariška komuna, 83
partizani, 45, 65–66, 68, 132
    boj, 110
    borci, 45, 132
    enote, 45, 57, 65, 83, 85, 132, 136
    estetika, 132, 134
    gibanje, 57, 63, 109
    tradicija, 134
    vojaške operacije, 84
    vojska, 44–45, 57–58, 83
partizanke, 65, 123
Pasuljanske Livade, Srbija, 89
patriarhat, 33, 70–72, 119, 213
Pelc, Lidija, 64, 113, 122
performativnost, 22–23, 27–28, 30, 36, 38, 87, 91, 96, 114–115, 123, 126, 128, 148, 179, 181, 193, 197, 216–218
Perućac, Srbija, 18
pesem, 49–50, 64–65, 74, 77, 85, 87, 113, 119, 122, 220
    narodna, 50, 65, 71
    novokomponirana, 50
    pop, 50
    za otroke, 50
Petrović, Jelisaveta, 213
Petrovo Selo, Srbija, 18
Pettan, Svanibor, 94, 113
Pirot, Srbija, 189
pismo, 24, 27, 65, 69, 108, 110, 120, 132, 143, 155, 190
pivo, 17–19, 92, 105, 137, 187, 191
Platon, 79
plavanje, 106
Podgorica, Črna Gora, 53, 76, 145, 156. *Glej tudi* Titograd
policijska ura, 191
Poligon C, 93, 95, 111, 115, 149, 185–186, 195–196, 207, 214. *Glej tudi* Osijek
Poligon C 1980/1981, 185
ponavljanje, 20, 36, 84–86, 89–91, 96, 100, 114–115, 119–121, 124, 127, 132, 155, 179–182, 188, 190, 196, 199, 209, 217
ponižanje, 37, 117, 159–160
popis prebivalstva, 42
Popović, Konstantin Koča, 83–85
popularna kultura, 20, 45–46, 49–51, 136
populizem, 39, 213–215
portret, 29–30, 115, 130, 132, 134–135, 137, 140, 146, 148–151, 169–170, 172, 182, 184, 187
Glej tudi fotografija
    celopostavni, 133
    formalni, 137, 185, 188
    frontalni, 149
    individualni, 172
    iscenirani, 149
    Iva Lole Ribarja, 93
    Leninov, 29
    skupinski, 110, 141, 172, 186, 188
    standardizirani, 136
    stilizirani, 143
    studijski, 131, 133, 135–136, 147–148, 188
    tipizirani, 150
    Titov, 137
    zgodnji, 132–134
Postojna, 34, 50, 104, 189–190
postsocialistični
    čustva, 219

družba, 215
Moskva, 20
moškost, 33
tranzicija, 214
posvetilo, 24, 193–194
potres, 61, 110
povelje, 57, 83–84, 86–87. *Glej tudi* ukaz
pravila službe, 85, 90, 121
pravoslavje, 60, 160
Predin, Zoran, 64, 113–114
predvidljivost, 27, 30, 48, 57, 70, 86, 88, 115, 119, 121, 128, 135, 181, 193–194, 199
prekomanda, 36, 86, 93, 209
premor, 54, 112, 209
pretirana identifikacija, 124–126, 181. *Glej tudi stiob*
pretirana imitacija, 28
Priboj, Srbija, 156
pričevanje, 25, 27, 109, 145
prihodnost, 20–24, 37–39, 43, 54, 72–74, 78, 80–81, 117, 141, 159, 166, 170, 175, 179, 189–190, 197, 199, 202, 207, 215
alternativna, 21, 54
izgubljena, 22, 36, 54, 78, 141, 209
mogoča, 38, 159–160, 176, 188, 209
neizbežna, 259
politična, 144, 214
predstavljiva, 38
pretekla, 27, 159, 208–209
utopična, 80, 219
zamišljanje, 24, 31–32, 39, 73, 199, 207, 218–220
prijateljstvo, 20–21, 30–32, 34–36, 38, 45–46, 49, 73, 76, 81, 92, 117, 120, 140, 151, 175, 179, 188–191, 193–194, 196–197, 200–202, 205–206, 208–209, 218–220
»idealno«, 193
moško, 182, 188, 193, 196
»nemogoče«, 188, 190
življenje potem, 33, 206–207
Prijedor, Bosna in Hercegovina, 156, 187
prisega, 91, 136, 139, 143
Priština, Kosovo, 17–18, 157, 191
Prizren, Kosovo, 50, 113
Pronađi drugove iz bivše JNA, 175, 200–201
propaganda, 101, 196, 212
prosti čas, 74, 86, 90, 93, 96, 102, 109, 113, 185, 217
prostovoljno delo, 23
protest, 129
javni, 69
Kosovo, 191
proti JLA, 129, 155
Split, 153, 169
v Sloveniji, 151, 155
protifašizem, 23, 41–42, 122. *Glej tudi* antifašizem
protokol, 22, 36, 45, 48, 54, 60, 78, 85–88, 91, 95–96, 115, 128, 132, 136, 181, 197, 217
Prva proletarska divizija, 45, 83
prva svetovna vojna, 131, 194
Pulj, Hrvaška, 102, 104–106, 108, 155, 163, 190
punk, 74, 162
Pušić, Antonije, 100, 149. *Glej tudi* Rambo Amadeus
Radež, Tanja, 50
Radić, Lepa, 123
radio, 71, 119
Radovanović, Nebojša, 213
rakija, 19
Rambo Amadeus, 100, 149. *Glej tudi* Antonije Pušić
Rani radovi, 75, 101
razčlovečenje, 99
razglednica, 23–24, 29–30, 108, 123–124, 126, 130–131, 164, 196, 208–209
razlike, 23, 45, 48, 61, 76, 80, 91, 100, 107–108, 136, 149, 188, 205
brisanje, 37, 70, 72–73, 76, 99, 107–108, 115, 117, 125
družbene, 23, 43, 53, 76, 120
ekonomske, 76
etnične, 23, 43, 53, 60, 70, 77, 79, 151, 176
izobrazbene, 43, 53, 76
jezikovne, 70, 77, 79
politične, 79
razredne, 23, 70, 77
starostne, 90, 190
raznolikost, 24, 32, 48, 60– 61, 69–70, 74, 76, 79, 91, 129, 189
jezikovna, 60, 70, 117
kulturna, 59, 117
radikalna, 48, 81
razred, 23, 30, 47–48, 60–61, 69–70, 73, 77, 80, 141
boj, 41
delitve, 81, 217,
identiteta, 37, 53, 77–78, 125, 217, 220
meje, 59, 77, 219
pobratenje, 81
razstava, 32, 109, 113, 123–124, 146, 172–173, 182–184, 203–204
fotografska, 34, 93, 111, 185
katalog, 109
vojaki-umetniki, 109–111
realizem, 140
fotografski, 140, 148
naivni, 124
Rekovac, Srbija, 202, 208
Renger-Patzsch, Albert, 124
Republika Srbska, 43
restavracija, 102, 104, 106, 110, 159
revizionizem, 32, 45
revolucija 79
etatistični model, 57
etos, 83
partizanska vojska, 44, 57, 83
politika, 85
socialistična, 58
socialna, 41
uporniške enote, 58
Ribar, Ivo Lola, 93
ritual, 28–31, 36, 85, 88, 97, 119, 144, 165, 179–180, 184, 188–189
ritualizacija, 28, 37, 119–120, 123–125, 128–130, 134, 140, 148, 188, 193
roman, 69, 137, 164–167, 174, 185, 208
Rommel, Erwin, 93

Rožna dolina (Ljubljana), 154
rutina, 27, 30, 37, 43, 45, 54, 73, 78–79, 81, 83–86, 88, 91, 95–97, 100, 108, 114, 120, 179–181, 185–186, 188–190, 193
  disciplinska, 22, 90
  vsakodnevna, 36, 60, 96
Rusinow, Dennison, 42

Sabolić, Ivan, 121
Samarkand, Uzbekistan, 206, 208–209
samocenzura, 165
samodojemanje, 78
samoobramba, 89, 126
samoobvladovanje, 188
samoorganizacija, 57, 83, 215, 217
samorealizacija, 109
samorefleksija, 184
samoupravljanje, 23, 39, 42–44, 57, 59, 64, 78, 85, 127, 128, 215, 216, 217, 219
Samuel, Raphael, 136
sankcije OZN, 203
Sarajevo, Bosna in Hercegovina, 64, 66, 73–74, 77, 105, 114, 137, 156, 166, 172–173, 190, 203, 205
Scott, David, 21–22, 48, 144, 159, 209, 214
segregacija, 17
Senta, Srbija, 87, 108, 111, 156
Sibinovski, Bojanče, 154, 168
sile osi, 83
simbol, 43, 121, 126, 137, 146, 160, 183, 184, 185
  človečnosti, 157
  ideološki, 136
  katoliština, 183
  protivojni, 205
  sovjetski, 29–30
  uničenja Jugoslavije, 167
  vojaških rodov, 72
Simić, Dejan, 74, 136
Sinj, Hrvaška, 74, 105–106, 190
Skarabej, 131
Skopje, Makedonija, 66, 104, 110, 169
skrb, 32, 38, 54, 90–93, 96, 144, 151, 179, 186, 190–191, 197, 214, 216, 220
skupnost, 17, 72–73, 212–213, 219
  afektivna, 30
  amoralna, 146
  družbenopolitična, 211
  etnična, 58, 146
  krajevna, 107
  mednarodna, 17
  monoetnična, 43
  monoreligijska, 43
  podeželska, 65
  politična, 215
  samoupravna, 127–128
skupščina
  AVNOJ, 41
  zvezna, 145
Slavonski Brod, Hrvaška, 19
sleng, 28, 88–89, 96. *Glej tudi* žargon
Slijepčević, Nebojša, 168
Slika sa uspomenom, 137–140
slovesnost, 91, 143, 168
Slunj, Hrvaška, 89
smiselnost, 30–31, 37, 39, 48, 51, 53, 78, 86, 93, 114, 140, 179, 181, 186, 196, 207, 212, 214
Smith, Tom, 46–47, 51, 100, 196
socializacija, 88, 144
socializem, 28, 32–33, 39, 42, 47, 49, 77, 81, 86, 121, 143, 160, 180, 182, 194, 212, 219
  akterji, 144
  državni, 180
  emancipatorni vidiki, 44, 57
  ideologija, 72, 136, 162, 180, 216
  infrastruktura, 218
  izkušnja, 27, 39, 218
  kritika, 124, 151
  politični projekt, 78
  politični sistem, 45
  pozni, 28–29, 124, 180–181
  spomin, 24–25
  totalitarizem, 33, 182
  vzhodnonemški, 167
  zgodovinjenje, 31, 34
  zgodovinsko obdobje, 219
solidarnost, 30, 32, 38–39, 48–49, 72, 77, 81, 92, 117, 120, 136, 140–141, 151, 167, 179–180, 188, 190, 196–197, 206, 216–219
Sombor, Srbija, 185
Sorbona, 83
sorodstvo, 72, 77, 131
Split, Hrvaška, 77, 107, 145, 153, 163–165, 169, 190
splošna ljudska obramba in družbena samozaščita, 43–44, 63–64, 66, 126
spol, 49, 63
  delitev, 30
  nasilje, 34
  neravnovesje, 67
  usmerjenost, 70
  vloga, 65, 71
spomenik, 121
spomin, 19, 21, 23–25, 27, 31–35, 38, 45–47, 49–53, 79, 89, 105, 111, 114, 120, 160, 165, 167, 185, 199
  fotografije, 132, 136–140
  industrija, 167
  iz JLA, 130, 137, 139, 193
  kolektivni, 20
  materialni, 172
  na socializem, 24–25
  na žrtve vojn, 168–173
  politika, 33, 214
  vizualni, 193
  vojaški, 132
spominek, 24, 136, 140, 160
spontanost, 179
  organizacija, 57, 83

fotografija, 148, 193
sprava, 33, 200–201
sram, 67, 70, 171
Srebrenica, Bosna in Hercegovina, 35, 157, 170–172, 174, 202
genocid, 169, 171
razstava, 172–173
spominsko pokopališče, 171
srbohrvaški jezik, 17, 68–70, 91, 93, 151, 190
St. Louis, Missouri, ZDA, 171–172
standardizacija, 22, 37, 117, 119, 132, 193
starši, 50, 71, 73, 92, 101, 110, 119, 126, 136, 143, 145, 153, 157, 162, 173, 191
Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov iz JLA, 145
odgovornosti, 145
skrb, 144–145, 216
Stepinac, Alojzije, 32
stiob, 28, 124, 125. *Glej tudi* pretirana identifikacija
Stojčev, Toni, 153
Stojko, Tone, 150–151
Stover, William J., 58
strah, 18, 37, 61, 151, 191, 196, 200–201, 209
strip, 70, 151. *Glej tudi* grafični roman
subjekt, 135, 180, 183, 218
avtonomni, 58
kompleksni, 58
liberalni, 48
nemirni, 49
oblikovanje, 114
politični, 188
pozicioniranje, 181
premestitev, 183
razdeljeni, 34
socialistični, 28, 180–181
umetniški, 184
uniformirani, 30, 181
združenega dela, 215
subjektiviteta, 28, 36, 38, 52, 97
civilna, 100
individualna, 219
nepovezana, 114
politična, 213
vojakov, 100, 115
subverziven, 93, 96
film, 101
strategije, 46
vedenje, 46
subverzivno pritrjevanje, 28, 124–125. *Glej tudi* pretirana identifikacija
Supek, Rudi, 217
Surdulica, Srbija, 76, 160, 180
suspenz, 22, 36, 38, 53, 209
Sutjeska, Bosna in Hercegovina, 45, 83
suverenost, 44, 79, 168
Svečana obaveza, 136, 139
svetovljanstvo, 59–60
Svetozar Marković gimnazija (Svetozarevo), 153
Svetozarevo, Srbija, 153, 155
svoboda, 43, 102, 107, 121, 180
izguba, 128, 182
odvzem, 189
omejevanje, 144
osebna, 184
pomanjkanje, 124
svoi, 29

šah, 93
šale, 49–50, 65, 76, 93, 104, 120, 126, 137, 151, 155, 162, 165, 167, 179, 186, 208. *Glej tudi* humor
Šentvid, 151
Šibenik, Hrvaška, 162, 208
Študentski center (SC) (Zagreb), 216
Študentski kulturni center (SKC) (Beograd), 216
Študentski kulturni center (ŠKUC) (Ljubljana), 121, 216
španska državljanska vojna, 83
Šoba, Nabojša Šerić, 74, 76, 94, 105–106, 114–115, 190, 203–205
šola za rezervne častnike, 66
Štip, Makedonija, 101–102
Štravs, Jane, 146–151, 168, 182, 184–185
Štrpci, Bosna in Hercegovina, 156, 163, 168

Tagg, John, 149
tank, 89, 111, 129, 137
telesna pripravljenost, 86, 89, 188, 190
telovadba, 87, 90, 93, 114
teritorialna obramba, 44, 64, 154, 168
Tešanović, Željko, 208
tetovaža, 24, 72, 126, 160–161
Thompson, Edward Palmer, 73
tišina, 22, 38, 54, 156, 165, 206, 208
Tito, Josip Broz, 65, 127–128, 137, 165
Titograd, Črna Gora, 74, 76, 87, 89, 93, 156. *Glej tudi* Podgorica
Titov Veles, Makedonija, 50, 159, 175, 187, 207–208
Tivoli park (Ljubljana), 102
Todorova, Maria, 219
Todorović, Milan, 87, 89
Tomić, Ante, 164, 165, 167, 185
Toronto, Kanada, 203, 205
totalitarizem, 28, 33, 124, 144, 151, 180, 182–183
tovarištvo, 23, 30, 39, 48, 53, 73, 194, 196
tradicija, 71–72, 109, 134, 173, 183, 193, 212, 219
travma, 18, 27, 31, 51, 121, 124, 160, 170
Trebinje, Bosna in Hercegovina, 157, 205, 206, 208
Trebinjska garda, 205
Trg republike (Ljubljana), 154
Tribuna mladih (Novi Sad), 216
Trifunović, Vladimir, 163, 164
Trnopolje, Bosna in Hercegovina, 35, 156
tržaška kriza, 58
Tuđman, Franjo, 76, 205
Tuzla, Bosna in Hercegovina, 50, 154

ugovor vesti, 25, 34, 44, 52, 80, 144
ukaz, 11, 48, 68, 84, 89, 92–93, 96, 101, 112, 129, 156, 162–163. *Glej tudi* povelje
umetnost, 121, 182, 184–185, 190, 216
  alternativna, 184
  eksperimentalna, 84
  konceptualna, 216
  performativna, 216
  (post)jugoslovanska, 33
  procesna, 216
uniforma
  brisanje individualnih značilnosti, 99–100, 106–107, 111
  kot maska, 115
  maskirna, 154
  moč brisanja razlik, 108, 117, 185
  moč ustvarjanja enakosti in enakopravnosti, 37, 60–61, 179, 184
  mornariška, 99, 110, 155
  nemška, 132
  nestandardizirana, 132
  ponošena, 146
  siva, 147
  SMB, 65, 74
  stroga, 148
  taboriščna, 132
  zaveznikov, 132
  ženske, 63–64, 66
uniformiranost, 37, 47, 81, 102, 104–107, 109, 113–115, 117, 125, 136, 141, 174, 181, 186, 203
uniformnost, 47–48, 117, 132, 174
univerza, 60, 73, 88, 189–190, 207
  delavska, 23, 78
  ljudska, 217
Univerza v Beogradu, 155
Univerza v Bradfordu, 44
Univerza v Ljubljani, 64
Univerza v Zagrebu, 71
univerzalnost, 37, 51, 57, 64, 70, 117, 144, 179, 189, 197, 199, 202, 205, 213
upor, 18, 32, 58, 60, 125, 137
urjenje, 19, 36, 43, 45, 53, 57–58, 83, 86–87, 89, 91–92, 111, 129, 196
urnik, 92
ustaši, 202, 205
utelešenje, 124, 151, 199
utopija, 22, 37, 79, 199, 219
  imaginacija, 22, 28, 31, 36, 38–39, 54, 57, 78, 80, 130, 220
  in država, 79–80
  in fotografija, 141, 188
  in jugoslovanski socializem, 57
  in vojska, 78–81
  kolektivna, 22–23
  modernistična, 33

vaje, 23, 43, 83, 87, 89, 91, 126
  strelske, 89, 108, 191
  terenske, 86, 89
  vojaške, 50, 108
Valjevo, Srbija, 87
Varaždin, Hrvaška, 163
Variola Vera, 105
varnost, 43, 72, 107, 145, 151, 155–156, 212, 219
večkulturnost, 48, 130
veliki izenačevalec, 73, 96, 197. *Glej tudi* izenačevalec
Velikonja, Mitja, 34
Verudela plaža (Pula), 105
Vietnam, 58
  vojna, 110
Vipava, 50, 104
Virant, Franci, 23, 34, 77, 90, 93, 95, 103, 106, 111–112, 115–116, 148–149, 182, 185–188, 195–197, 207, 209, 214
Vis, Hrvaška, 163
Vojak D.M. Die Welt ist Schön, 113, 123–124, 182
Vojak in križ, 182–184
vojaki
  albanski, 18, 155
  anonimni, 184
  bodoči, 71
  džombe, 88
  filmarji, 101, 111, 112
  fotografi, 93, 111–112, 146, 182, 185
  glasbeniki, 74, 109, 111
  goli, 129
  gušteri, 88
  hrvaški, 166
  homoseksualnost, 66–67, 70
  izobraženi, 190
  makedonski, 153
  mortifikacija, 99
  nasilje, 58
  neizobraženi, 123
  nekdanji, 23–24, 50, 58, 74, 76, 89, 102, 117, 125, 130, 159, 161, 165, 175–176, 200–201, 205, 207
  nepismeni, 190
  novinarji, 109
  orkester, 93, 105, 109–110
  plavci, 88
  pozabljeni, 169
  prašinari, 88
  razgaljeni, 129
  samodojemanje, 73
  samouresničevanje, 58
  slovenski, 69, 155
  srbski, 157, 166
  stare kuke, 88
  starši, 143–145
  subjektiviteta, 115
  umetniki, 109–111, 113, 121, 182
  vojske Republike Srbske, 205–206
  vsakodnevno življenje, 92–93
  zaščita, 37
  žrtve jugoslovanskih vojn, 153, 168

vojakinja, 65–66, 113, 122
vojaška policija, 153
vojašnica
Katarina (Pula), 105
Kovčanje (Lošinj), 203
Topčider (Beograd), 113
4. julij (Ljubljana), 155
Vojnici, 46
Vojnici – likovni umetnici, 109–111
Vojnikova ljubav, 64
vojni zločini, 14, 34, 157, 163–164, 168
Vojno delo, 93
Vojnović, Goran, 50
vojska
albanska, 164
bolgarska, 99
bosanskih Srbov, 35, 157
finska, 53
grška, 47, 117
hrvaška, 212
izraelska, 59–60
Kosova, 53
partizanska, 41, 44–45, 57–58, 83
poklicna, 52, 58–59,
rod, 19, 86
rodezijska, 46
sovjetska, 58, 60
vzhodnonemška, 51
zapor, 18–19, 67, 101, 161
Glej tudi JLA (Jugoslovanska ljudska armada)
Vojska Jugoslavije, 44
»vojska miru«, 37, 58, 80, 144
Vojska Srbije, 101
Vojvodina, Srbija, 41, 76, 139
vozniško dovoljenje, 61
Vranje, Srbija, 19
Vrbas, Srbija, 50
Vreme, 165
Vrhnika, 154
Vučić, Aleksandar, 211
vzgoja, 47, 187, 190. *Glej tudi* izobraževanje
vzorni vojak, 187

Warhol, Andy, 75
Wetherell, Margaret, 179
Williams, Raymond, 167, 218–219

Yurchak, Alexei. *Glej tudi* Jurčak, Aleksej
YUTEL televizija, 154

Zagorac, Đuro, 65
Zagreb, Hrvaška, 61, 65, 67, 71, 99, 113, 129, 160, 189, 208, 216
zastarelost, 52
Zastava film, 101
Zdravi ljudi za razonodu, 101
Zenica, Bosnia in Hercegovina, 176
zatiranje, 18, 61, 79, 124, 180
zaupanje, 35, 144–145, 162, 186, 214, 216
zbor, 104–105, 109
Zetra dvorana (Sarajevo), 166
Zgodovinski arhiv Beograda, 83–84
Zgodovinski muzej Bosne in Hercegovine, 172–173
Zimmermann, Warren, 59
zlati medved, 75
značka vzorni vojak, 187
zvestoba, 31, 72, 162, 194
Zveza komunistov Hrvaške, 67
Zveza komunistov Jugoslavije, 43, 66
Zveza socialistične mladine Slovenije, 85
Zvezna republika Jugoslavija, 44
Zvornik, Bosna in Herzegovina, 156

Žabljak, Črna Gora, 53, 206, 207
žargon
socialistični, 164
vojaški, 49, 137. *Glej tudi* sleng
ženske, 1, 33, 35, 49–50, 72, 107, 110, 170, 176, 219
demobilizacija, 64
emancipacija, 66
neporočene, 65
odsotnost, 64
telo, 124
v drugi svetovni vojni, 23, 64–65
vojakinje, 65–66, 113, 122
vojaški rok, 64–66
v Sovjetski zvezi, 64
v splošni ljudski obrambi, 64
v tekstilni tovarni, 101–102, 107
v uniformi, 63–64, 66
v vojašnicah, 63, 66
ženskost, 33
Žilnik, Želimir, 32, 75, 79, 89, 91, 93, 101, 108, 111–113, 129–130, 205
življenje potem, 20–23, 31, 38, 199
afektivno, 20, 27, 32
arhiva, 14
form, 32, 179
podobe, 199
prijateljstva, 33, 197, 206–207, 209
socializma, 199
vojaškega roka, 31, 38, 39, 54, 125, 199, 209, 218
Žižek, Slavoj, 113

Kulturni spomin, knjiga 11
Urednica zbirke Tanja Petrović

Tanja Petrović
UTOPIJA UNIFORME
Afektivna življenja Jugoslovanske ljudske armade

Izvirnik z naslovom *Utopia of the Uniform: Affective Afterlives of the Yugoslav People's Army* je objavila založba Duke University Press
© 2024 Duke University Press
© 2025 avtorica, ZRC SAZU (slovenski prevod)

Prevod: **Tadej Turnšek**
Recenzenta: **Kristen Ghodsee** in **Samuel Fury Childs Daly**
Jezikovni pregled: **Lučka Majcenovič**
Oblikovanje in prelom: **Tanja Radež**

Založnik: **Založba ZRC**
Izdajatelj: **ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije**
Zanju: **Oto Luthar** in **Tanja Petrović**
Glavni urednik Založbe ZRC: **Aleš Pogačnik**

Tisk: **Birografika Bori**
Naklada: **300**
Prva izdaja, prvi natis.
Ljubljana 2025

Fotografije na naslovnici, veznih listih in fotografije na straneh 4, 14–15, 16, 40, 55, 56, 82, 97, 98, 118, 142, 152, 158, 177, 178, 198, 210, 221, 222 in 238: Franci Virant. Za ostalo slikovno gradivo so viri navedeni ob reprodukcijah, razen za slikovno gradivo, ki je del arhiva avtorice.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za znanstevnoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) na razpisu za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2024. Nastajala je v okviru raziskovalnega programa Historične interpretacije 20. stoletja (P6-0347), ki ga financira ARIS.

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna: https://doi.org/10.3986/9789610509691

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=229159171
ISBN 978-961-05-0968-4

E-knjiga
COBISS.SI-ID=229083907
978-961-05-0969-1 (PDF)

UTOPIJA UNIFORME

?!
zbirka
kulturni
spomin

Založba ZRC

LEDO

Založba ZRC

zbirka
kulturni
spomin

Utopija uniforme Tanje Petrović je nežna in provokativna knjiga o tem, kako so moški živeli, razmišljali in čutili v Jugoslovanski ljudski armadi, in tudi o tem, kaj se je zgodilo z njimi in njihovimi prijateljstvi, ko je država razpadla v vojnem nasilju. Tanja Petrović piše o moškosti od zunaj, s čimer ji uspe zajeti nekaj, česar tisti, ki moškost živijo, ne morejo videti.
Samuel Fury Childs Daly, Univerza v Chicagu, avtor knjig *Soldier's Paradise: Militarism in Africa after Empire* in *A History of the Republic of Biafra: Law, Crime, and the Nigerian Civil War*

Tanja Petrović v knjigi *Utopija uniforme* pripoveduje močno in prepričljivo zgodbo, ki ponuja prepotrebno alternativo prevladujočemu razumevanju konca Jugoslavije. Všeč mi je zlasti način, na katerega se avtorica poglablja v socialistično preteklost v iskanju možnosti za utopično prihodnost. Ta knjiga bo ključno vplivala na debate na več področjih.
Kristen Ghodsee, Univerza v Pensilvaniji, avtorica knjig *Everyday Utopia: What 2,000 Years of Wild Experiments Can Teach Us About the Good Life* in *The Left Side of History: World War II and the Unfulfilled Promise of Communism in Eastern Europe*

Utopija uniforme Tanje Petrović, knjiga, ki vrača dostojanstvo spominom na služenje vojaškega roka v JLA, je dokaz, da je Jugoslavijo mogoče misliti onkraj determiniranosti z etničnostjo in etničnimi spopadi, v katerih je razpadla. Zgodba o Jugoslovanski ljudski armadi je zgodba o Jugoslaviji, o njenem razumevanju prek form, ki niso prazne, izpraznjene pomena in čustev, pa tudi ne vrednot, na katerih je temeljila socialistična družba.
Maša Kolanović, Univerza v Zagrebu, avtorica knjig *Metafora kapitalizma: Ekonomski imaginarij Sjedinjenih Američkih Država u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća* in *Udarnik! Buntovnik? Potrošač ...: Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*

TANJA PETROVIĆ je znanstvena svetnica na Inštitutu za kulturne in spominske študije ZRC SAZU. Ukvarja se z jugoslovanskim socializmom in njegovimi *življenji potem* ter z vprašanji razumevanja časa in zgodovine v obdobju po Jugoslaviji. Je avtorica številnih znanstvenih člankov in nekaj monografij s področij antropologije postsocializma, spominskih študij, študij spola, študij dediščine, lingvistične antropologije in zgodovine dela.

22 EUR

9 789610 509684